

2007. IX. évfolyam, 2. szám

FORDÍTÁS- TUDOMÁNY

*Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés
elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből*

Kéziratok beküldése:

Klaudy Kinga főszerkesztő
ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
Budapest, 1088. Múzeum krt. 4. „F” épület
Telefon: 4116500/5894 Fax: 4855217
E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

A folyóirat megvásárolható vagy megrendelhető:

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
Budapest, 1088. Múzeum krt 4. „F” épület
Telefon: 4116500/5894 Fax: 4855217
E-mail: pappjutka@ludens.elte.hu

ISSN 1419 7480

Felelős kiadó:
a Scholastica igazgatója

Tördelés: Pavelus Bt.
Nyomtatás: Yellowstone-Nyomda Kft.
Budapest

Tartalom

Fordítástudomány és pszicholingvisztika

Dudits András és Németh Dezső

Mély feldolgozás és kettős nyelvi kódolás a fordítói olvasásban 5

Derdák Krisztina

A munkamemória szerepe a tolmácsolásban 23

Fordítás és kultúra

Kóbor Márta

A kultúrafogalom evolúciója a fordításelméleti diskurzusban és a kultúrakoncepciók gyakorlati implikációi (doktori értekezés tézisei) 37

Mujzer-Varga Krisztina

A reáliafogalom változásai és változatai 55

A fordítás és a tolmácsolás története

Hell György

A tolmácsolás és a fordítás történetének kezdetei 85

Jantsits Ágnes

A tolmácsolás történetéből 90

Fordítás az Európai Unióban

Farkas Ildikó

A fordítói szabadság korlátai az EU intézményeiben 98

Konferencia-beszámoló

Votisky Anna

Marie Curie EU High Level Scientific Conference Series

Multidimensional Translations (MuTra) Bécs, 2007. április 30. 106

Claus Michael Hutterer

CETRA 2007 19th Summer Research Seminar

Leuven, 2007. augusztus 20-31. 110

Recenziók

Cs. Jónás Erzsébet – Székely Gábor

Szűcs Tibor: A magyar vers kettős nyelvi tükörben: német és olasz fordításokban 115

Szabó Helga

Lawrence Venuti: The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference 121

Boldog Gyöngyi

Birgitta Englund Dimitrova: Expertise and Explication in the Translation Process 127

Tamás Dóra

Marella Magris, Maria Teresa Musacchio, Lorenza Rega, Federica Scarpa (eds.) Manuale di terminologia 133**Szemle**

Kelemen Éva

11th SCIC-Universities Conference (Brüsszel, 2007. május 11.) 139

Lukács András

Michael Cronin: Across the Lines: Travel, Language, Translation . . . 140**Rövidített hivatkozási útmutató a FORDÍTÁSTUDOMÁNY****szerzői számára** 143**A szerkesztőségbe beérkezett újabb könyvek és folyóiratok** . . . 146

Mély feldolgozás és kettős nyelvi kódolás a fordítói olvasásban

Dudits András és Németh Dezső

1. Bevezetés

Tanulmányunkban a *fordítói elemző olvasás* jellemzőit vizsgáljuk a fordítói olvasás kibővített fogalmi keretében, különös tekintettel a fordítói elemző olvasás szempontjából meghatározó kognitív mechanizmusokra. A fordítói olvasás definiálását követően rövid áttekintést nyújtunk a fordítói elemző olvasás vizsgálatának elméleti és empirikus háttéréről, majd részletesen beszámolunk egy nagyszabású kísérletről, melyben a mély feldolgozás és a kettős nyelvi kódolás fordítói elemző olvasásra gyakorolt hatását vizsgáltuk.

2. Elméleti keret

A fordítói olvasás azoknak az egymással összefüggő, írott jelek észlelésére, feldolgozására és megértésére épülő kognitív műveleteknek a halmaza, amelyeket a fordító a fordítási megbízás teljesítése céljából – szövegáttekintés, szöveg-alapú ismeretszerzés, szöveg-alapú élményszerzés, szövegelemzés, szövegelemkeresés, szövegellenőrzés és betűhibaszűrés formájában – szövegalkotási szándékkal végrehajt. Ez a definíció bizonyos szempontból eltér a szakirodalomban elterjedt *reading for translation* (fordítás céljából történő olvasás) terminus általános értelmezésétől, mivel a fordításkutatók e kifejezést elsősorban az általunk „fordítói elemző olvasás”-nak nevezett olvasástípusra vonatkoztatják, míg a mi értelmezésünkben a fordítói olvasás magában foglalja a fordító által végrehajtott *áttekintő, ismeretszerző, élményszerző, kereső és javító/ellenőrző* olvasási műveleteket, valamint a *korrektúraolvasást* is (vö. Gósy 2005 és Tóth 2002 terminusai) (Dudits 2007).

A fordítói olvasás jellegzetessége tehát nem merül ki annyiban, hogy a percepció (itt: szövegfeldolgozás) alapvetően meghatározza az azt követő produkciót (szövegalkotást), hiszen a percepcióra épülő kognitív műveletek egyrészt kiterjednek a kész produktum feldolgozására is (ti. a fordítási folyamat a javító/ellenőrző olvasás, illetve a korrektúraolvasás mozzanatával zárul), másrészt többféle célt szolgálnak a fordítás folyamatán belül, úm.: áttekintés, ismeretszerzés, élményszerzés, elemzés, keresés, ellenőrzés és betűhibaszűrés (lásd 1. táblázat). Ebben az összefüggésben tehát a fordítási folyamat az FNYSZ előzetes áttekintésétől a véglegesnek ítélt CNYSZ megbízó (illetve lektor) részére történő átadásáig terjed (Dudits 2007).

1. táblázat

A fordítói olvasást képező olvasástípusok és szerepük a fordításban (Dudits 2007)

Olaszástípus	Fordítási fázis
Fordítói áttekintő olvasás	Előzetes feldolgozás: FNYSZ átolvasása
Fordítói ismeretszerző olvasás	Előzetes feldolgozás: FNYSZ témájával összefüggő források olvasása
Fordítói élményszerző olvasás	Előzetes és utólagos feldolgozás: FNYSZ és CNYSZ hatásának felmérése és összevetése
Fordítói elemző olvasás	Tényleges feldolgozás: FNYSZ értelmezése
Fordítói kereső olvasás	Bármely feldolgozási szakasz: szövegelemek azonosítása
Fordítói javító/ellenőrző olvasás	Utólagos feldolgozás: CNYSZ átolvasása; FNYSZ és CNYSZ összevetése
Fordítói korrektúraolvasás	Utólagos feldolgozás: CNYSZ átolvasása

A fordítói olvasás folyamatában tehát több cél is érvényesül, és a különböző célok megvalósítása érdekében a fordító eltérő kognitív mechanizmusokra épülő olvasási műveleteket hajt végre: míg egyes műveletekben a *dekódolás* (az írott jelek, szavak felismerése), másokban a *nyelvi megértés* mechanizmusa (a jelentés azonosítása) dominál. Habár ezek az olvasási műveletek – illetve a velük összefüggő olvasástípusok – együttesen képezik a fordítói olvasás alapját, az olvasási műveletek sorában a tudatos szintaktikai, szemantikai, pragmatikai és kritikai feldolgozásra épülő fordítói *elemző olvasás* műveletei a legmeghatározóbb jelentőségűek, hiszen közvetlenül azok nyomán alakulnak ki a fordítói *szövegalkotási* műveletek kiindulási pontját képező mentális reprezentációk.

2.1 Olvasás- és fordításelméleti háttér

A fordító által végzett elemző olvasás alapja a *szövegértő olvasás*. Az A. Jászó (2002) által részletesen tárgyalt szövegértési mechanizmus a szövegegységek (szavak → mondatok → bekezdések → teljes szöveg/szövegszerkezet) megértésére épül. A. Jászó szerint: 1) a szavak jelentésének azonosításán túl a *mondat* megértésének feltétele az alkalmazott mondattani szerkezetek (szintagmák), az aktuális tagolás és a beszédaktus felismerése; 2) a *bekezdés* elemzése a tételmondat és az ahhoz kapcsolódó bekezdésrészek feldolgozását jelenti; továbbá 3) a *szövegszerkezet* feltárása a mikro- és makroszintű egységek elemzésén

alapszik (A. Jászó i. m.). Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a fordító első benyomásait meghaladó konkrétabb és teljesebb szövegértés a szöveg szerveződésének, mondat- és szövegszintű kohéziójának átlátását feltételezi. Nida és Taber (1969) – akik a fordítói elemzést a grammatikai viszonyok, a referenciális jelentés és a konnotatív jelentés feltárásának hármas rendszerében értelmezik – a fordítás szempontjából a következő nyolc szövegszervező (kohéziós) elem figyelembevételének jelentőségét emelik ki (Nida és Taber 1969: 152):

- a szöveg elejének és végének jelölésére szolgáló elemek
- átmenetek jelölésére szolgáló elemek
- időbeli viszonyok jelölésére szolgáló elemek
- térbeli viszonyok jelölésére szolgáló elemek
- logikai viszonyok jelölésére szolgáló elemek
- referenciális elemek
- kiemelés és hangsúly jelölésére szolgáló elemek
- a szerzői attitűd jelölésére szolgáló elemek

A szövegegységek összefüggéseinek feltárásával párhuzamosan a dekódolást követő felszínes, szó szerinti jelentésazonosítás (megértés) az elemző olvasásban mély feldolgozássá (értelmezéssé) alakul, és beindul egyfajta következtető folyamat, amely A. Jászó (1994) értelmezésében az alábbi – főként pragmatikai – műveletekben nyilvánul meg:

- implicit tartalmak feltárása
- implicit ok-okozati viszonyok feltérképezése
- névmások és határozók jelöltjének azonosítása (deixis)
- kihagyott szavak, mondatrészek kikövetkeztetése (ellipszis)
- írói szándék feltárása

A fentiek mellett a fordítói elemző olvasás a konnotációk és az allúziók tudatosítására is kiterjed, továbbá egyfajta értékelő – vagy A. Jászó (2002) terminusával élve: kritikai – fázist is magában foglal, melynek során a fordító ítéletet alkot a forrásnyelvi szöveg tartalmáról és formai jegyeiről:

- A szöveg *tartalmára* való reflektáláshoz egyrészt a szövegen belüli információkra, másrészt szövegen kívüli forrásokból származó ismeretekre van szükség. A szövegen belüli tényezőkre vonatkoztatott tartalomértékelési képesség azt jelenti, hogy a fordító képes felismerni a szövegben rejlő két- vagy többértelműséget, a következtetlenségeket és az ellentmondásokat, továbbá észleli a releváns információk hiányát (vö. Baker és Brown 1984). Azonban a tartalomértékeléshez a szövegben szereplő információk elemzése önmagában nem elegendő, és a fordítónak a szöveg tartalmát a saját ismeretei alapján is meg kell ítélnie, vagyis párhuzamot kell vonnia a szövegen belüli és a szövegen kívüli tényezők (a valóság) között (vö. OECD 2003).

- A szöveg *formai* szempontból való objektív megítélése érdekében a fordítónak a vonatkozó szövegtípussal kapcsolatos – szerkezeti, műfaji és stilisztikai vonatkozású – ismeretei alapján meg kell tudnia ítélni a szöveg minőségét, és tisztában kell lennie azzal, hogy a szerző által alkalmazott stilisztikai eszközök megfelelnek-e az adott műfaj követelményeinek, illetve az adott célnak, vagy sem (vö. OECD 2003).

A megértés tehát nem csupán a nyelvismeret függvénye, hanem összefügg a világra vonatkozó tudással, valamint a közlési szituáció és a szövegalkotási szabályok ismeretével is (Szikszainé 1999). A közlésfolyamat kontextusának jelentőségével összefüggésben Nida (1964) kifejti, hogy az üzenet megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlenek a keletkezés körülményeivel (keletkezés ideje, helye; a szerző és szándéka; a közönség és reakciója) kapcsolatos ismeretek, vagyis az egyes lexikai elemek jelentésének, illetve a nagyobb szövegegységek (mondatok, bekezdések) lexiko-grammatikai tulajdonságainak feltárása mellett a fordítónak tisztában kell lennie a forrásnyelvi kifejezések kulturális relevanciájával, történelmi háttérével és alkalmazásának hagyományaival is. A szövegértelmezésnek tehát – a szövegszintek analizálása mellett – a kontextuális és szituacionális elemzés is része (van Dijk 1982).

A szövegértelmezés azonban szövegtípusonként eltérő jellegzetességeket mutat, és az olvasott szöveg típusának, illetve műfaji jegyeinek felismerése megkönnyíti az értelmezést (Szikszainé 1999). Ennek megfelelően jól elkülöníthető egymástól a köznapi szövegek, a szakszövegek és az irodalmi szövegek értelmezésének alapja: 1) a köznapi szövegek a denotatív jelentésre építenek, és értelmezésük a szó szerinti – világ- és háttérismeretekre épülő – olvasatnál többet általában nem igényel; 2) a szakmai szövegek egy olyan zárt szövegvilágot képeznek, melyben kizárólag a szerző által közvetíteni kívánt jelentés rendelhető a szöveghez; 3) az irodalmi szövegek jelentését (a mű fiktív világának egy lehetséges változatát) pedig maga az olvasó alkotja meg a szöveg által sugalltak alapján (Szikszainé i. m.). A köznapi és a szakszövegek többsége esetében tehát a szöveg értelmének alapja elsősorban a nyelvi elemek szótári jelentése által képezett szó szerinti (literális) jelentés, míg az irodalmi szövegek többféle értelmezést is lehetővé tesznek (Szikszainé i. m.). A szövegtípusok jellemzőinek jelentőségével a fordításelméleti szakirodalom is foglalkozik. A fordítói olvasás szempontjából – Reiss (1985) taxonómiája alapján – elsősorban a *tartalomközpontú*, a *formaközpontú* és a *felhívásközpontú* szövegek közötti különbségek a meghatározóak. Míg az első típus esetében a fordító figyelme főként a szöveg információtartalmára irányul, a második csoportba sorolható szövegek esetében a fordítói elemzés a megfogalmazás módjára is kiterjed, a harmadik típusba tartozó szövegek elemzésének elsődleges célja pedig a szöveg funkciójának feltárása (Reiss i. m.).

A köznapi (tartalom- és felhívásközpontú) és az irodalmi (formaközpontú) szövegek értelmezési módjának különbözőségét alátámasztja Rosenblatt (1978) elmélete is, amely szerint alapvető különbség van az információszerzés céljából végzett *effereus* és az élményszerzés céljából végzett *esztétikai* olvasás között. Az

efferens olvasásmódra épülő fordítói szövegértés folyamatának szemléltetésére az alábbiakban Gile (1995) modelljét ismertetjük, az esztétikai olvasásmód szerepét pedig Zhang (1997) elméletén keresztül mutatjuk be. Míg Gile modelljét párhuzamba állíthatjuk Szikszainé (1999) azon megállapításaival, melyek szerint a szöveg jelentését a nyelvi elemek aktuális jelentése és szintaktikai struktúrája, valamint a szöveggörnyezet együttesen határozza meg, addig Zhang elméletében hangsúlyos szerephez jutnak Rosenblattnak (1996) a szöveg és az olvasó közötti tranzakcióra, valamint az olvasó személyes tapasztalatainak szerepére vonatkozó kijelentései.

Gile (1995) elméletében a fordítói szövegértésben a nyelv- és a világismeret mellett a tudatos elemzésé (deliberate analysis) a főszerep. Eszerint a fordító célja, hogy kellő mélységben megértse a forrásnyelvi szöveget ahhoz, hogy annak értelmét a célnyelven világosan meg tudja fogalmazni; és a fordítói szövegértés éppen ebben különbözik a mindennapi, nem fordítás célját szolgáló szövegértéstől.

Zhang (1997) szerint a fordítói szövegértelmezés kétféle megközelítést feltételez. Míg *szakszövegek* esetében a fordító csupán a szöveg információtartalmának – objektív – feldolgozására törekszik (efferens olvasás), addig *szépirodalmi szövegek* értelmezésekor ezt a műveletet megelőzi egy szubjektivebb, érzelmi involválódást is feltételező, esztétikai jellegű feldolgozás (mely lehetővé teszi az adott forrásnyelvi szöveg által kiváltott hatások személyes megtapasztalását). Mindazonáltal a fordító nem önmagának olvas, és a forrásnyelvi szerzőnek, valamint a célnyelvi olvasóknak egyaránt felelősséggel tartozik, következésképpen törekednie kell minden olyan személyes érzelm tudatosítására, mely a későbbi szövegalkotásra kedvezőtlen – például indokolatlan szubjektivitásban megnyilvánuló – hatást gyakorolhat (Zhang i. m.). A fordítónak tehát a kollektív (a nyelvi elemek prototipikus jelentésére épülő) jelentésből, azaz a szövegben szereplő nyelvi elemek által hordozott információkból, és nem az azokkal összefüggő személyes tapasztalataiból kell kiindulnia (a prototipikus jelentésről lásd Odgen és Richards 1923, Kiefer 1999). Ennek megfelelően a szöveg elemzése során a fordítónak korlátoznia kell az interpretációs műveleteket (legalábbis amennyire azokat tudatosan lehet), hogy az olvasó – eredeti szövegre vonatkoztatott – interpretálási esélye ne csorbuljon (Pajares és Romero 1997).

3. Kísérlet

A fordítói elemző olvasás elméleti hátterének és gyakorlati vonatkozásainak áttekintését követően most – egy empirikus vizsgálat bemutatásán keresztül – görcső alá vesszük a fordítói elemző olvasás szempontjából meghatározó kognitív mechanizmusok egy részét. Az alábbiakban ismertetett kísérletben a fordítói elemző olvasás eredményeként kialakuló mentális reprezentációk emlékezeti tartósságát vizsgáltuk az ingerfeldolgozás mélységével, valamint a kódolás során aktivált nyelvi kódok számával összefüggésben.

3.1 Axiómák

A kísérlet az alábbi – axiómáknak tekintett – alapelvekre épül.

- 1) A fordító tudatosabban és alaposabban olvas, mint az általános olvasási stratégiákat követő olvasó, mivel a szövegalkotás szándéka vezérli. A forrásnyelvi szövegértés tehát nem pusztán az olvasási folyamat végeredménye, hanem egy másik folyamat: a szövegalkotás kiindulási pontja (Hatim és Mason 1990).
- 2) A fordítási folyamat során már a forrásnyelvi szöveg olvasása közben aktiválódik a célnyelvi kód, vagyis a kódváltás a célnyelvi megfogalmazás fázisa előtt bekövetkezik (Macizo és Bajo 2004, 2005).
- 3) A mélyebb kognitív feldolgozás (mely fokozott szemantikus feldolgozást jelent) tartósabb emléknymokat eredményez, mint a felszínes feldolgozás (Craig és Lockhart 1972).

1) Hatim és Mason (1990) megállapítását, miszerint a fordító az átlagos olvasónál alaposabban és tudatosabban olvas (mivel számára a szövegértés nem a folyamat végeredménye, hanem a szövegalkotás kiindulási pontja), empirikus úton is igazolták. Shreve et al. (1993) – kísérleti eredményeik alapján – megállapítják, hogy a fordítás céljából végzett olvasás bizonyos fókig eltér a szövegértési céllal történő „általános” olvasástól, és a fordítás folyamata az alábbiak szerint hat a szövegértési műveletekre:

- Az olvasási idő megnő (a fordítási problémák megoldására való törekvés miatt).
- Az olvasó azonosítja a fordítási nehézséget jelentő szövegelemek egy részét, továbbá tisztában van a forrásnyelv és a célnyelv rendszerszintű különbségeiből fakadó fordítási nehézségekkel.

2) Macizo és Bajo (2004) kísérletükben igazolták, hogy a fordító már a forrásnyelvi szöveg olvasása közben végez átkódolást, azaz az FNY és a CNY lexikai és szintaktikai elemeit egymásra vonatkoztatja a forrásnyelvi szöveg olvasása és értelmezése közben. A kódváltás tehát a forrásnyelvi feldolgozás befejezése előtt beindul, s így közvetlen kapcsolat van a kétféle – a forrás- és a célnyelvi – reprezentációk között. A szerzők szerint az FNYSZ olvasásakor végbemenő kódváltási műveletek többletterhet rónak a munkamemóriára, így az olvasás több kognitív erőforrást igényel, mint amennyit „általános” szövegértés esetén, és ezért megnő az olvasási idő.

A kódváltás olvasás közbeni beindulását Macizo és Bajo (2005) egy másik kísérletben is igazolták. Megfigyelték, hogy a *kétértelmű* forrásnyelvi mondatok kritikus szavainak olvasása lassabban történik – főként abban az esetben, ha a kétértelmű kifejezés és a kétértelműséget feloldó kontextuális elem közti távolság nagy, mivel ilyen esetben a munkamemóriát különösen megterheli a

potenciális jelentések „hosszabb ideig” való tárolása, valamint az, hogy az aktívált *célnyelvi* lexikai elemeket is tárolni kell. Ha viszont nem fordítás céljából történik az olvasás, ilyen jelenség nem tapasztalható, ami azt bizonyítja, hogy fordítás céljából történő olvasás esetén kódváltás megy végbe, és ez többletterhet ró a munkamemóriára (így nehezebb a potenciális jelentéseket tárolni; *ibid.*). Emellett a kódváltás beindulásáról tanúskodik az is, hogy a születendőben lévő *célnyelvi* szöveg jellemzői befolyásolják a forrásnyelvi szöveg olvasását: ha ugyanis az olvasott mondat végén található forrásnyelvi elem *célnyelvi* megfelelője azzal rokon eredetű, az elősegíti a művelti szövegértést (on-line feldolgozást), ami az olvasási sebesség fokozódásával jár (*ibid.*). Az, hogy ez a hatás elsősorban a mondat vége felé mutatkozik meg, annak bizonyítéka, hogy a kódváltás csak egy adott forrásnyelvi információegység feldolgozását követően indul be (Goldman-Eisler 1972). A CNY-i és az FNY-i elemek rokonságából fakadó hatás tehát alátámasztja azokat az elméleteket, melyek szerint közvetlen összeköttetés/átjárás van a két nyelv között (Kroll és Stewart 1994, Kroll és De Groot 1997).

3) Craik és Lockhart (1972) kutatása értelmében az inger feldolgozása során működő figyelmi és perceptuális folyamatok alapvetően meghatározzák, hogy mi tárolódik a hosszú távú emlékezetben, továbbá a mélyebb feldolgozás (mely fokozott szemantikus feldolgozást jelent) tartósabb emléknymokat eredményez, mint a felszínes (szenzoros, fonológiai) feldolgozás. Ennek oka, hogy a mély szemantikus feldolgozás révén több megkülönböztető jegyet lehet kódolni, vagyis gazdagabb, differenciáltabb lesz a kódolás, s így az emlékezeti rendszer könnyebben különbséget tud tenni az egyes emléknymok között (pl. kísérletben a célemléknym és az egyéb emléknymok között; Baddeley 2001).

3.2 A kísérlet célja

A kísérlet célja a fordítói elemző olvasással összefüggő kognitív feldolgozás jellemzőinek vizsgálata volt. A vizsgálat tárgyát – a 3.1 pontban tárgyalt axiómák alapján – az alábbi jelenségek képezték.

- 1) a kognitív feldolgozás mélysége fordítói elemző olvasás esetén
- 2) a kettős nyelvi kódolás hatása fordítói elemző olvasás esetén
- 3) az emléknymok mélysége fordítandó szöveg feldolgozását követően

3.3 Hipotézisek

A kísérleti hipotéziseket (a 3.1 pontban ismertetett axiómákra alapozva) *szövegalkotási* szándékkal végzett olvasási műveletekre vonatkoztatva fogalmaztuk meg – az alábbi módon:

- Az olvasott szövegek elemeinek felismerése, illetve felidézése eltérést mutat *fordítás céljából történő olvasás és átfogalmazás céljából történő olvasás* esetén.

- A fordítás céljából történő olvasás mélyebb emléknymokat eredményez, mint az átfogalmazás céljából történő olvasás.

A fordítás és az átfogalmazás közötti distinkció alapja az, hogy a fordítás két nyelvi kód aktiválását feltételezi, vagyis *interlingvális* folyamat, míg átfogalmazás esetén a percepcióval és a produkcióval összefüggő kognitív műveletek egyetlen nyelvi kód alkalmazását implicálják, azaz egy *intra lingvális* (nyelven belüli) folyamat keretében mennek végbe (vö. Jakobson 1959: *interlingvális* ↔ *intra lingvális* fordítás).

3.4 Kísérleti személyek

A kísérletben összesen 96 személy vett részt: az 1. szövegpárhoz kapcsolódó vizsgálatban mind a 96 fő, a 2. szövegpárhoz kapcsolódó vizsgálatban pedig közülük 61 személy.

1. szövegpár: 96 fő, ebből:

Gyakorló – angol—magyar, magyar—angol – fordító: 6 fő

Posztgraduális fordítóképzésben részt vevő leendő/gyakorló fordító (végzős évfolyam): 11 fő

Angol szakos egyetemi hallgató (2–5. évfolyam): 44 fő

Másoddiplomás angol szakos főiskolai hallgató (végzős évfolyam): 35 fő.

2. szövegpár: 61 fő, ebből:

Gyakorló – angol—magyar, magyar—angol – fordító: 6 fő

Posztgraduális fordítóképzésben részt vevő leendő/gyakorló fordító (végzős évfolyam): 11 fő

Angol szakos egyetemi hallgató (2–5. évfolyam): 44 fő

3.5 Kísérleti anyagok

A kísérlet anyagát 2 (+ 1 elterelő) pár magyar nyelvű szöveg képezte, ahol a párokat alkotó szövegek közül az egyiket *átfogalmazás*, a másikat *angol nyelvre való fordítás* céljából kellett elolvasni.

A szövegek kétféle tördelésben szerepeltek a tesztlapon: először folyószövegként, majd tagmondatonként tördelve (az egymás alatti sorok előtt „•” jellel). Ez a tagolás a szöveg feldolgozását volt hivatott elősegíteni.

Az egy párt képező szövegek regisztere, szerkezete és terjedelme – közel – azonos volt (pl. terjedelem: ± 1-2 szó; szerkezet: egyetlen mondatból álló formanyomtatvány; regiszter: hivatalos), tárgyuk pedig nagyon hasonló (pl. hivatalos levél nagykövetség – bevándorlási hivatal részére). Az 1. szövegpárt alkotó – hosszabb, bonyolultabb – szövegek esetében a szövegek feldolgozhatóságának azonosságát egy másik – empirikus ellenőrzés céljából végzett – kísérlet eredményei is igazolták (lásd 3.5.1 pont).

2. táblázat
A kísérlet anyagát képező szövegek

1. szövegpár		2. szövegpár	
Átfogalmazandó szöveg	Fordítandó szöveg	Átfogalmazandó szöveg	Fordítandó szöveg
Hivatalos levél: <i>Bevándorlási Hivatal</i>	Hivatalos levél: <i>Nagykövetség</i>	Úrlap: <i>Raktárvezetői igazolás</i>	Úrlap: <i>Átadási elismervény</i>

3.5.1 Empirikus ellenőrzés

Jóllehet a kísérleti szövegek kiválasztásánál gondosan ügyeltünk arra, hogy a párt alkotó szövegek regisztere, szerkezete és terjedelme közel azonos legyen (tárgyuk pedig nagyon hasonló), a hosszabb (nehezebben összevethető) szövegek esetében a két szöveg – egymáshoz viszonyított – feldolgozhatóságát empirikus úton is mérni kívántuk (az olvasás során kialakult emléknymok mélységének mérésén keresztül). Ezért – 39 angol szakos egyetemi hallgató részvételével – egy kísérlet keretében összevettük a fő kísérletben 1. szövegpárként használt szövegek (lásd 2. táblázat) nehézségi fokát.

A kísérlet anyagát tehát a fő kísérletben 1. szövegpárként felhasznált két szöveg (+ 1 elterelő szöveg) képezte (lásd 3.5 pont). A szövegek nemcsak folyószöveggként, hanem tagmondatonként tördelve is szerepeltek a tesztalapon, hogy a feldolgozás könnyebb legyen az alanyok számára.

A kísérleti személyek egy nyomtatott tesztet töltöttek ki, melyben *tartalmi elemzés* céljából olvasandó szöveggként maguk a szövegek, valamint a mérés tárgyát képező felismerési feladatok, továbbá különböző szövegértési és matematikai feladatok szerepeltek (az utóbbiak elterelő feladatként). A felismerési feladatban egy 10 szót, illetve kifejezést tartalmazó listában aláhúzással kellett megjelölni 5 darab célszót/kifejezést. Az olvasás és a feladatok megoldása a szabott időkereten belül önütemezett módon történt. A tesztanyagban lapozni kizárólag a kísérletvezető utasítására lehetett, és visszalapozni nem volt szabad.

A tesztanyagot több változatban is elkészítettük. Az *olvasandó szövegek* sorrendje változatonként eltérő volt, hogy a kísérlet eredményének megbízhatóságát ne befolyásolja a szövegekhez kapcsolódó feladatok esetleges előre jelezhetősége, illetve az, hogy a kísérlet során az alanyok némi jártasságra tehetnek szert a feladatok megoldásában. Emellett a tesztanyagban egy olyan szöveg is szerepelt, amely esetében a vonatkozó feladatok megoldását nem mértük. A *feladatok* sorrendje mindegyik szöveg esetében a következő volt: 1. oldal: olvasandó szöveg; 2. oldal: matematikai feladatsor; 3. oldal: felismerési + disztraktor feladat. A feldolgozandó szövegeket tartalmazó oldalak tetején a következő instrukció szerepelt:

Olvassa el figyelmesen az 1. pontban szereplő szöveget (lehetőség szerint többször is), majd az olvasottak értelmezése céljából – a 2. pont segítségével mondatrészről mondatrészre haladva – tartalmilag elemezze azt *gondolatban!*

Az eredmények kiértékelésre alkalmazott statisztikai elemzés (kétmintás t-próba) tárgyát a két szövegben szereplő lexikai elemek (szavak, kifejezések) közül felismert elemek száma képezte. A szövegekhez kapcsolódó felismerési feladatban felismert szövegelemek számát alapul véve, kimutattuk, hogy a mért változók között nem volt szignifikáns különbség (lásd 3. táblázat): $t(37) = 1,114$; $p = 0,198$.

3. táblázat

A kísérlet eredményeinek összefoglaló táblázata

Szöveg	Átlag	Elemszám	Szórás	Std. hibaátlag
1	3,78	38	0,84	0,13
2	3,57	38	0,72	0,11

3.6 Módszer

A kísérleti személyeknek egy nyomtatott tesztet kellett kitölteniük (tehát nem elektronikus úton megjelenített szövegeket olvastak), melyben az *átfogalmazás* és *fordítás* céljából olvasandó szövegek, valamint a mérés tárgyát képező felismerési és felidézési feladatok mellett – elterelő (disztraktor) feladatként – különböző szövegértési és matematikai feladatok is szerepeltek.

A felismerési feladatban egy 10 elemet tartalmazó listában aláhúzással kellett megjelölni 5 darab célszót (1. szövegpár). A felidézési feladatot pedig a szöveg kulcsszavainak szabad írásbeli felidézése képezte (2. szövegpár).

Az olvasásra és a feladatok megoldására szolgáló idő szabott volt, de az adott időkereten belül önütemezett módon történt a végrehajtás. A tesztanyagban a kísérletvezető utasítására kellett lapozni; visszalapozni nem lehetett.

A tesztanyagnak több változata is volt. Az *olvasandó szövegek* sorrendje változatonként különbözött, hogy az eredmények megbízhatóságát ne befolyásolja a feladatok előre jelezhetősége, illetve az azok megoldásában – a kísérlet során – szerzett jártasság. Az esetleges előre jelezhetőség kiküszöbölésére szolgált továbbá, hogy a tesztanyagban olyan szövegek (és kapcsolódó feladatok) is szerepeltek, amelyek nem képezték mérés tárgyát. A *feladatok* sorrendje minden egyes – mérés tárgyát képező – szöveg esetében a következő mintát követte: 1. oldal: olvasandó szöveg; 2. oldal: matematikai feladatsor; 3. oldal: felidézési/felismerési + disztraktor feladatok; 4. oldal: átfogalmazási/fordítási feladat. A

matematikai műveletek közbeiktatása egyrészt a recenciahatás kioltására szolgált, másrészt a mnemotechnikai stratégiák alkalmazását volt hivatott meggátolni. Az átfogalmazási/fordítási feladat szerepe pedig az volt, hogy az alanyok valóban a szövegalkotási szándéknak megfelelő alapossággal olvassák el a szövegeket.

Az instrukció a következő formában szerepelt a feldolgozandó szövegeket tartalmazó oldalak tetején:

Olvassa el figyelmesen az 1. pontban szereplő szöveget (lehetőség szerint többször is), majd az olvasottak értelmezése céljából – a 2. pont segítségével mondatrészeről mondatrésze haladva – tartalmilag elemezze azt *gondolatban* úgy, mintha egy saját szavakkal **átfogalmazandó** szöveg lenne!

Olvassa el figyelmesen az 1. pontban szereplő szöveget (lehetőség szerint többször is), majd az olvasottak értelmezése céljából – a 2. pont segítségével mondatrészeről mondatrésze haladva – tartalmilag elemezze azt *gondolatban* úgy, mintha egy **angol nyelvre fordítandó** szöveg lenne!

Az eredmények kiértékelése céljából statisztikai elemzést végeztünk, melynek tárgyát a *fordítási* céllal olvasott szövegben szereplő lexikai elemek (szavak, kifejezések) és az *átfogalmazás* céljával olvasott szövegben szereplő lexikai elemek közül felismert, illetve felidézett elemek száma képezte. A felhasznált statisztikai eljárás kétmintás t-próba volt.

3.7 A módszerválasztás indoklása

3.7.1 Tehermentesítő stratégia vagy követő feldolgozás

A jelen tanulmányban bemutatott kísérlet elsősorban a Krings (1986) által *tehermentesítő stratégiának* (Entlastungsstrategie) nevezett fordítói olvasási stratégia jellemzőinek kognitív szempontú vizsgálatára szolgál. A tehermentesítő stratégia lényege az, hogy a fordító már az első olvasás alkalmával részletes szövegértésre és az esetleges fordítási problémák megoldására törekszik – még azelőtt, hogy ténylegesen lefordítaná a szöveget. Ezzel szemben az ún. *követő feldolgozás* (sukzessive Abarbeitungsstrategie) alkalmazása esetén a fordító az első olvasás során csak globális szövegértésre törekszik, és nem próbálja az egyes elemek megértésével és átkódolásával kapcsolatos problémákat megoldani. Ez esetben a kódváltás csak akkor következik be, amikor a fordító tagmondatról tagmondatra haladva értelmezi a forrásnyelvi szöveget és megalkotja a célnyelvi változatot (ibid.). Az, hogy mikor melyik stratégiát alkalmazza a fordító, tudatos döntés függvénye, és a döntést meghatározza: a fordító egyéni preferenciája, valamint a fordítandó szöveg témájával kapcsolatos ismeretei, tapasztalatai; a szöveg típusa, struktúrája, terjedelme és nehézségi foka; a fordí-

tás célja; valamint a születendőben lévő szöveg, illetve mentális reprezentációja (Shreve et al. 1993).

A *követő feldolgozási stratégia* vizsgálata alapvetően más kísérleti módszerek alkalmazását igényelné, mint amilyeneket a jelen kísérletben alkalmaztunk, hiszen követő feldolgozás esetén a percepcióval és a produkcióval összefüggő kognitív műveletek olyan szoros időbeli átfedésben vannak, hogy az *olvasási* műveletek elkülönítve történő vizsgálata kizárólag egy folyamatorientált (pl. TAP) kísérletben lenne lehetséges. Ez esetben azonban – az introspekciós kísérletek körülményes és időigényes volta folytán – gyakorlatilag lehetetlen lenne a jelen kísérletben használt mintával azonos nagyságrendű mintán vizsgálni a fordítói elemző olvasás jellemzőit. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy egy kisebb mintán végzett TAP-vizsgálat ne szolgálhatna hasznos eredményekkel (lásd Krings 1986, Tirkkonen-Condit 1987, Jääskeläinen 1999).

3.7.2 L1→L2- vagy L2→L1-irány

A fordítói elemző olvasás vizsgálatában nyilvánvalóan meghatározó szerepe van a fordítás irányának, hiszen nem mindegy, hogy a fordítónak az anyanyelvén vagy egy idegen nyelven kell elemeznie a fordítandó szöveget. Az L1 és L2 olvasási képesség összefüggéseit vizsgáló kutatások alapján tudjuk, hogy az L2 olvasási stratégiák alapját az L1 olvasási stratégiák képezik: L2 olvasás során ugyanis megmutatkozik az L1 olvasási stratégiák alkalmazása, következésképpen a fordítói elemző olvasás képessége kognitív szempontból az L1 olvasási képességben gyökerezik. Mindazonáltal az L2 nyelvi kompetencia szintén meghatározó az L2 olvasási képesség szempontjából, mivel ahhoz, hogy az L1-re jellemző olvasási stratégiák az L2 olvasás során is alkalmazhatóak legyenek, elengedhetetlen egy adott szintű L2 nyelvi kompetencia, azaz van egy L2 nyelvtudásbeli küszöbérték, melyet el kell érni ahhoz, hogy hatékony legyen az L2 olvasás. (Alderson 1984) A jelen kísérletre vonatkoztatva mind ebből az következik, hogy mivel L2→L1 fordítási irány esetén nagyobb szerepe lett volna az L2 nyelvi kompetenciának, a szövegek feldolgozása – kellő idegen nyelvi kompetencia hiányában, illetve szótárhasználat nélkül – túlságosan nehéz lett volna az alanyok egy része számára, így *mély* feldolgozás nem is lett volna lehetséges.

3.8 Eredmények

1) Az 1. szövegpár esetében a felismerési feladatban felismert elemek számát alapul véve, kétmintás t-próba segítségével kimutattuk, hogy a két mért változó között erősen szignifikáns különbség van (lásd 4. táblázat). Fordítás céljából történő olvasás esetén az emlékezeti teljesítmény jobb volt, mint átfogalmazás céljából történő olvasás esetén: $t(95) = 5,477$; $p < 0,01$.

4. táblázat

A kísérlet eredményeinek összefoglaló táblázata – 1. szövegpár

Feladat	Átlag	Elem- szám	Szórás	Std. hibaátlag
Átfogalmazás céljából történő olvasás	3,56	96	0,83	0,08
Fordítás céljából történő olvasás	4,06	96	0,90	0,09

2) A 2. szövegpár esetében a felidézési feladatban felidézett elemek számát alapul véve, páros t-próbával kimutattuk, hogy a két mért változó között nincs szignifikáns különbség (lásd 5. táblázat). Fordítás céljából történő olvasás esetén az emlékezeti teljesítmény nem volt szignifikánsan jobb, mint átfogalmazás céljából történő olvasás esetén: $t(60) = 1,121$; $p = 0,267$.

5. táblázat

A kísérlet eredményeinek összefoglaló táblázata – 2. szövegpár

Feladat	Átlag	Elem- szám	Szórás	Std. hibaátlag
Átfogalmazás céljából történő olvasás	6,18	61	2,29	0,29
Fordítás céljából történő olvasás	6,39	61	2,41	0,30

4. Megvitatás és következtetések

A kísérlet alapján megállapítható, hogy *fordítás* céljából történő olvasás és *átfogalmazás* céljából történő olvasás esetén az olvasott szöveg elemeinek felismerése/felidézése a szöveg nehézségi fokától függően eltérést mutathat: a *felismerési/felidézési arány* könnyen értelmezhető szövegek (2. szövegpár) esetében nem különbözik, míg nehezebben értelmezhető szövegek (1. szövegpár) esetében szignifikánsan magasabb *fordítás* céljából történő olvasás esetén, mint *átfogalmazási* céllal végzett olvasás esetén.

Tekintettel arra, hogy 1) személyen belüli kísérletről van szó, illetve 2) az ellenőrzés céljából végzett kísérlet eredményei alapján kijelenthetjük, hogy az 1. szövegpárt képező szövegek azonos nehézségűek, az 1. kísérletben mért szignifikáns teljesítménybeli különbségek okát a feldolgozás során aktivált nyelvi kódok számában kell keresnünk. A kísérlet részét képező két feladat esetében ugyanis az egyetlen eltérés az, hogy míg az egyikben az olvasás átfogalmazás

céljából történik (vagyis egyetlen nyelvi kód aktiválását feltételező *intra*lingvális folyamat), addig a másik feladatban az olvasás célja egy másik kódban való megfogalmazás, azaz *inter*lingvális fordítás (ami két nyelvi kód aktiválódását feltételezi). Az utóbbi esetben a két nyelvi kód egyidejű alkalmazása azzal jár, hogy a nyelvi elemek értelmezése egyszerre két asszociatív kapcsolati rendszer keretében történik, vagyis nyelvenként más-más szemantikus asszociációk kapcsolódnak az adott elemhez, hiszen két különböző nyelvi jelrendszerbe tartozó jelek jelölnek egy adott denotátumot (a jelentés két kódban van kódolva).

A *kettős kódolás* hatását mélyrehatóan vizsgálta Paivio (1986, 1991), aki megállapította, hogy az efféle többrétű kódolás (vö. Klein és Saltz 1976) gazdagabbnak és differenciáltabbnak tekinthető, mint az egy jelrendszerben (vagy modalitásban, illetve dimenzióban) való kódolás, és ez az emléknymok – kísérlettel mérhető – mélységében is megmutatkozik: a több jelrendszerben kódolt elemek felidézési aránya magasabb, mint az egy kódban kódoltaké. A többféle kódolásnak köszönhetően ugyanis könnyebben különbséget tudunk tenni a különböző emléknymok között (pl. célemléknymok és egyéb emléknymok között felidézés esetén). Ennek oka Paivio (1986) szerint egyfajta *additív* hatásnak köszönhető, amely a különböző rendszerek egyidejű/együttes alkalmazásából fakad. Mivel az 1. szövegpár esetében a *fordítás* céljából történő olvasást követően mélyebb emléknymokat mértünk, mint a hasonlóan mély feldolgozást implikáló *átfogalmazás* esetében, kijelenthetjük, hogy két nyelvi kód együttes aktiválódása esetén valóban megmutatkozik egyfajta additív hatás, amely azonban elsősorban akkor érvényesül, ha az ingeranyag feldolgozása mély szemantikus feldolgozást feltételez.

Összefoglalva, úgy tűnik, hogy interlingvális fordítás esetén az olvasott szöveg feldolgozása során kettős hatás érvényesül: egyrészt tudatosabb és alaposabb a feldolgozás, mivel szövegalkotási szándékkal történik az olvasás (vö. Hatim és Mason 1990, Shreve et al. 1993); másrészt a két nyelvi kód aktiválódásából eredően (FNY-i szövegelem és CNY-i megfelelője) többféle asszociáció aktiválódik a szöveg egyazon elemének feldolgozása során, és ezek hatása a kettős kódolás elvének megfelelően összegződik. Ez a kettős hatás (mély feldolgozás + kettős kódolás) azonban nem mindig azonos fokú, és érvényre jutása függ a fordító kompetenciájától, a fordítandó szövegtől, valamint az FNY és a CNY rendszerbeli különbözőségétől (illetve e három tényező együttes hatásától) az alábbiak szerint.

1. A folyamatorientált fordítástudományi kutatások (introspekciós kísérletek) alapján tudjuk, hogy a fordítás közben végrehajtott kognitív műveletek egy része automatikus (jelöletlen), más része nem automatikus (jelölt) (vö. Jääskeläinen 1999). A fordítói olvasás szempontjából *automatikus* műveletnek minősül a *forrásnyelvi* szöveg elolvasása és – könnyen értelmezhető szövegrészek esetében – a szövegelemek értelmezése, valamint a mentális lexikonban tárolt *célnyelvi* elemek előhívása a forrásnyelvi szöveg feldolgozása közben. Ezzel szemben a tudatosabb – *nem automatikus* – műveletek közé tartozik: 1) az olvasó számára nehezen előhívható forrás- és célnyelvi lexikai elemek előhívása; az ismeretlen

lexikai elemek jelentésének külső forrás segítségével történő feltárása, valamint a szemantikailag bonyolult fordítási egységek értelmének feltárása; 2) bonyolult grammatikai szerkezetek esetén a fordítási egység szintaktikai struktúrájának elemzése, valamint a vonatkozó forrás- és célnyelvi szerkezetek egymásra vonatkoztatása; 3) a forrásnyelvi szöveg stilisztikai jegyeinek tudatosítása; 4) a forrásnyelvi szöveggel kapcsolatban felmerülő pragmatikai szempontok tudatosítása; valamint 5) a forrásnyelvi szöveg formájának és tartalmának kritikai elemzése.

2. A fordítói kompetencia, valamint a fordítandó szöveg alapvetően meghatározza, hogy a fordítás céljából történő olvasás során milyen arányban érvényesülnek az automatikus és a nem automatikus folyamatok.
 - Minél kompetensebb a fordító, annál több műveletet hajt végre automatikusan.
 - Minél egyszerűbb a szöveg, vagy minél több gyakorlattal rendelkezik a fordító a vonatkozó téma vagy szövegtípus fordításában, annál több lesz az automatikus művelet.
3. Az automatikus és nem automatikus műveletek arányát az is megszabja, hogy a fordítási egységek feldolgozását mennyiben befolyásolja a forrásnyelv és a célnyelv lexikai és grammatikai rendszerének különbözősége, mely – Komisszarov (1972 – idézi Klaudy 1999) ekvivalenciaszintek szerinti modellje alapján – meghatározhatja, hogy a feldolgozás milyen tartalmi szinten (nyelvi jelek, megnyilatkozás, közlemény, szituáció, kommunikációs cél szintje) történik. Ha ugyanis a jelek szintjén való feldolgozás lexikailag, grammatikailag és pragmatikailag megfelelő célnyelvi változatot eredményez, a nyelvek közötti átjárás magasabb szintjeihez kapcsolódó feldolgozási folyamatok nem indulnak be, vagyis – immár Tirkkonen-Condit (1987) terminusával élve – a forrásnyelvi szöveg tartalomszerkezetének *mély* feldolgozására nincs szükség.

A fenti megállapításokat a jelen tanulmányban ismertetett kísérlet eredményei is alátámasztják: a rövidebb és világosabban kifejtett szövegek esetében (2. szövegpár) ugyanis nem volt szignifikáns különbség az *átfogalmazás* és a *fordítás* céljából olvasott szövegek elemeinek felidézésében. Ebből arra következtethetünk, hogy ezen szövegek feldolgozásában nagyobb szerepet játszottak az automatikus, mint a nem automatikus műveletek, mivel a szövegek *tartalomszerkezetének* feltárása nem igényelt annyira *mély* feldolgozást, mint amelyet az 1. szövegpárt képező szövegek szükségessé tettek; vagyis ezen szövegek esetében nem érvényesülhetett az a kettős hatás, amely az alaposabb feldolgozásból és a célnyelvi kód aktiválódásából fakad. A jelen vizsgálat alapján tehát úgy tűnik, hogy a kettős nyelvi kódolás hatása elsősorban akkor érvényesül, ha a kettős kódolás és a – Craik és Lockhart (1972) által meghatározott – mély szemantikus feldolgozás együtt jár.

5. Kutatási távlatok

Az elemző fordítói olvasás jellemzőit feltárva megfogalmazódik az igény a fordításban szerepet játszó olvasástípusok elméleti és funkcionális összefüggéseinek alaposabb megértésére. A fordítást alapvetően meghatározó olvasási műveletekkel kapcsolatos metakognitív ismeretek ugyanis – a fordítói tevékenység tudatos jellegét erősítve – a fordítói kompetencia fejlesztését szolgálhatják. A téma gyakorlati jelentősége mellett azonban figyelmet érdemelnek a fordítói olvasás elméleti vonatkozásai is, hiszen az olvasási műveletek vizsgálatán keresztül olyan alapvető kognitív mechanizmusokba nyerhetünk betekintést, mint a dekódolás, a megértés vagy a kódváltás, továbbá új megvilágításba kerülhetnek az anyanyelvi olvasási képesség és az idegen nyelvi olvasási képesség és nyelvi kompetencia közötti összefüggések. De a fordítói olvasás kapcsán egyéb izgalmas kutatási kérdések is felmerülhetnek többek között a fordítói stratégiákat, a fordítói szövegértelmezést befolyásoló affektív tényezőket, valamint az emlékezet különböző fajtáinak fordításban betöltött szerepét illetően. S mivel a vizsgálandó jelenségek feltárása elsősorban a kognitív pszichológia eszköztárába tartozó módszerek alkalmazását igényli, a fordítói olvasással kapcsolatos kutatások egyúttal hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kognitív pszichológiai vizsgálatokra jellemző szigorú kutatás-módszertani követelmények a fordítástudományban is előtérbe kerüljenek, és ezáltal a személyes tapasztalatokon, illetve intuíción alapuló megállapítások empirikus úton is igazolást nyerjenek (mint ahogy arról – reményeink szerint – a jelen tanulmány is tanúskodik).

Irodalom

- A. Jászó A. 1994. A szövegértő olvasás fejlesztése. In: Nagy A. (szerk.) *Olvasásra nevelés és pedagógusképzés. HUNRA konferenciák előadásai*. Budapest: Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek 7. 45–51.
- A. Jászó A. 2002. A szövegértő olvasásról. *Magyartanítás*. 4. szám. 4–14.
- Alderson, J. C. 1984. Reading in a Foreign Language: A Reading or a Language Problem? In: J. C. Alderson, J.C. , Urquhart, A.H. (eds.). *Reading in a Foreign Language*. London: Longman. 1–24.
- Baddeley, A. 2001 [1971]. *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Baker, L. & Brown, A. L. 1984. Cognitive Monitoring in Reading. In: Flood, J. (ed.) *Understanding Reading Comprehension: Cognition, Language and the Structure of Prose*. Newark, DE: International Reading Association. 21–44.
- Craik, F. I. M. & Lockhart, R. S. 1972. Levels of processing: A framework of memory research. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*. Vol. 11. 671–684.
- Dudits A. 2007. A fordítói olvasás elméleti és gyakorlati kérdései. *Alkalmazott Nyelvtudomány*. VII. évfolyam. 1–2. sz. (Megjelenés alatt)
- Gile, D. 1995. *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*. Amsterdam: John Benjamins.
- Goldman-Eisler, F. 1972. Segmentation of Input in Simultaneous Translation. *Journal of Psycholinguistic Research*. Vol. 1. No. 2. 127–140.
- Gósy M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.

- Hatim, B. & Mason, I. 1990. *Discourse and the Translator*. London: Longman.
- Jakobson, R. 1959. On Linguistic Aspects of Translation. In: Bower, R.A. (ed.) *On Translation*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 232–239.
- Jääskeläinen, R. 1999. Tapping the Process: An Explorative Study of the Cognitive and Affective Factors Involved in Translating. In: *University of Joensuu, Publications in the Humanities*. No. 22. Joensuu: Joensuu yliopisto.
- Kiefer F. 1999. *Ĵelentésemélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Klein, K. & Saltz, E. 1976. Specifying the mechanisms in a levels-of-processing approach to memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*. Vol. 2. 671–679.
- Komisszarov, V. N. 1972. Lingviszticyicseskije modeli processza perevoda. *Tyetragyj perevodicska*. 9. 3–14.; magyarul: A fordítás folyamatának nyelvészeti modelljei. In: Bart I. és Klaudy K. 1986. 146–159.
- Krings, H. P. 1986. *Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht: Eine empirische Untersuchung zur Struktur des Übersetzungsprozesses an fortgeschrittenen Französischlernern*. Tübingen: Narr.
- Kroll, J. F. & De Groot, A. M. B. 1997. Lexical and conceptual memory in the bilingual. Mapping form to meaning in two languages. In: De Groot, A.M.B. & J. F. Kroll, J.F. (eds.) *Tutorials in bilingualism: Psycholinguistic perspectives*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 169–199.
- Kroll, J. F. & Stewart, E. 1994. Category interference in translation and picture naming: Evidence for asymmetric connections between bilingual memory representations. *Journal of Memory and Language*. Vol. 33. 149–174.
- Macizo, P. & Bajo, M. T. 2004. When Translation Makes the Difference: Sentence Processing in Reading and Translation. *Psicológica*. Vol. 25. 181–205.
- Macizo, P. & Bajo, M. T. 2005. Reading for Repetition and Reading for Translation: Do they involve the same process? *Cognition*. In Press.
- Nida, E. A. & Taber, Ch. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill.
- Nida, E.A. 1964. *Toward a Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures involved in Bible Translating*. Leiden: E. J. Brill.
- Ogden, C. K. & Richards, I. A. 1923. *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. London: Routledge.
- OECD. 2003. *The PISA 2003 Assessment Framework – Mathematics, Reading, Science and Problem Solving Knowledge and Skills*. OECD.
- Paivio, A. 1986. *Mental representations: A dual coding approach*. New York: Oxford University Press.
- Paivio, A. 1991. Dual coding theory: retrospect and current status. *Canadian Journal of Psychology*. Vol. 45. 255–287.
- Pajares, E. & Romero, F. 1997. Translating and the Reading Process. *Babel*. Vol. 43. No. 4. 289–302.
- Reiss, K. 1985 [1971]. Szövegtipológia és fordítás. In: Bart I. és Klaudy K. (szerk.) *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Budapest: Tankönyvkiadó. 253–273.
- Rosenblatt, L. M. 1978. *The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work*. Carbondale: Southern Illinois University.
- Rosenblatt, L. M. 1996. *Literature as Exploration*. New York: The Modern Language Association of America.

- Shreve, G.M. et al. 1993. Is There a Special Kind of “Reading” for Translation? An Empirical Investigation of Reading in the Translation Process. *Target*. Vol. 5. No. 1. 501–518.
- Szikszainé N. I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tirkkonen-Condit, S. 1987. A Pilot Study into an Aspect of the Translation Process. In *Neophilologische Mitteilungen*. Vol. 58. 221–229.
- Tóth L. 2002. *Az olvasás pszichológiai alapjai*. Debrecen: Pedellus Tankönyvkiadó.
- van Dijk, T. A. 1982. Kontextus és megismerés. In: Penavin O. és Thomka B. (szerk.) *Szövegelmélet. Tanulmányok 15*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék. 63–81.
- Zhang, Jian. 1997. Reading Transaction in Translation. *Babel*. Vol. 43. No. 3. 237–250.

A munkamemória szerepe a tolmácsolásban

Derdák Krisztina

Dolgozatomban a tolmácsolás és munkamemória kapcsolatának vizsgálatával foglalkozó kutatásokat kívánom áttekinteni. Az első részben a munkamemória egy- illetve többkomponensű modelljeit mutatom be, figyelembe véve a tolmácsolási folyamat jellegzetességeit is. A második rész a munkamemória-kapacitás mérőeljárásairól szól. A mérőeljárások összefoglalását a harmadik részben a munkamemória és a nyelvfeldolgozás, illetve nyelvelsajátítás kapcsolatának bemutatása követi. A negyedik részben néhány kísérletre térek ki részletesebben, ezek a munkamemória és a szinkrontolmácsolás összefüggéseit vizsgálták.

1. Egykomponensű és többkomponensű modellek

Ebben a fejezetben Just és Carpenter (1996) egykomponensű munkamemória modelljét vetem össze Baddeley (2005) klasszikus többkomponensű modelljével, és kitérek Mizuno (2005) szintén többkomponensű folyamatmodelljére is. A rövid összehasonlítást követően állást foglalok amellet a modell mellett, amelynek segítségével jobban megragadható a tolmácsolás folyamata.

1.1 Just és Carpenter kapacitáselmélete – az egykomponensű modell

A kapacitáselmélet kiindulópontja, hogy a nyelvfeldolgozás egyéni különbségeinek hátterében a korlátozott kapacitású, egységes munkamemória áll (Németh 2006). Eszerint az elmélet szerint a nagyobb munkamemóriával rendelkező személyek jobban teljesítenek a megértési feladatokban, mint a kisebb munkamemóriával rendelkező egyének. Ennek oka pedig az, hogy több komputációs erőforrás áll rendelkezésükre és a mondatfeldolgozás során több lehetséges interpretációt is képesek fejben tartani (Németh 2006). A kapacitáselmélet másik fontos jellemzője a modularista felfogással áll összefüggésben. A modularista elméletek központi gondolata, hogy az elme modulokból és központi feldolgozóból áll. A modulok olyan autonóm rendszerek, amelyek veleszületettek, információsan zártak, érzéketlenek a kontextusra (Németh 2006). Ez az elmélet a megértést két szakaszra bontja. A feldolgozás első szakaszában a kontextus nem játszik szerepet, ez csak a második szakaszban érvényesül, ebben a szakaszban történik az értelmezés. Just és Carpenter a következőkre jutottak a modularista felfogással kapcsolatban: a kis munkamemória kapacitású egyének esetében valóban modulszerűen működik a feldolgozás, tehát szemantikai

információkat nem vesznek figyelembe a szintaktikai feldolgozás során, a nagy munkamemória kapacitású egyének esetében azonban más a helyzet. Ők képesek arra, hogy a szemantikai információkat már a megértés korai szakaszaiban is felhasználják. Just és Carpenter szerint tehát a munkamemória-kapacitástól függ, hogy a szintaktikai feldolgozás során képesek vagyunk-e felhasználni szemantikai információkat, így a szintaktikai modularitás gyakorlatilag a munkamemória-kapacitás kérdése (Németh 2006).

1.2 Baddeley többkomponensű munkamemória modellje

Baddeley Just-tal és Carpenter-rel ellentétben a korlátozott kapacitású munkamemóriát többkomponensű, dinamikus rendszerként képzelte el, ahol nem csak tároljuk az információt, hanem műveleteket is végzünk velük (Németh 2006). A munkamemóriát több alrendszerre bontotta, eszerint létezik a modalitásfüggetlen központi végrehajtó, amely egy kontrolláló figyelmi rendszer és elsősorban az erőforrások elosztásáért felelős. A központi végrehajtó kontrollálja a két periférikus alrendszert, a fonológiai hurkot és a téri-vizuális vázlattömböt (Baddeley 2005). Baddeley újabb elméletében egy epizodikus puffer rendszert is feltételez a különböző forrásból származó információk és a sorrendiség tudatos kezelésére és fenntartására (Németh 2006: 16).

A tolmácsolás szempontjából lényeges alrendszerek közül az egyik legfontosabb a központi végrehajtó, mert ez felel az erőforrások megfelelő elosztásáért, és kapcsolatban áll a hosszú távú emlékezettel (Németh 2006). A másik nagyon fontos komponens a fonológiai hurok, mert köze van többek között az idegen nyelv elsajátításhoz is. A fonológiai hurok nyelvsajátításban, nyelvfeldolgozásban betöltött szerepére a későbbiekben még részletesen kitérek. A fonológiai hurok beszédalapú információkat tárol és csak kismértékben terheli a központi végrehajtót (Németh 2006). A fonológiai huroknak két komponense van, a fonológiai tár és az artikulációs hurok. A fonológiai tárban a beszédalapú információkat 1-2 másodpercig tudjuk tárolni, utána, ha nincs ismétlés, az információ eltűnik. A belső ismétlést az artikulációs hurok segíti, frissíti az információt, hogy az tovább fennmaradjon és átkerülhessen a hosszú távú tárba (Baddeley 2005, Németh 2006). Az artikulációs hurok segítségével írott, vagy vizuálisan kapott információt is át tudunk vinni a fonológiai tárba (Baddeley 2005).

A fonológiai hurok létezésére Baddeley több bizonyítékkal is szolgál. Az első a fonológiai hasonlósági hatás, mely abban nyilvánul meg, hogy nehezebben, több hibával idézzük fel a megjegyzendő elemeket, ha azok hangzásukban, artikulációs jellemzőikben hasonlítanak egymáshoz. Második bizonyíték a nem figyelt beszéd hatása. Ezt a hatást kiválóan be lehet mutatni Salamé és Baddeley kísérleteivel (1982, 1987, 1990). A kísérleti alanyoknak kilenc számot kellett megjegyezniük csendben, miközben értelmes szavakat hallgattak, majd pedig miközben értelmetlen szótagokat hallgattak. Mind az értelmes szavak, mind pedig az értelmetlen szótagok hallgatása lerontották a teljesítményt, ami arra enged következtetni, hogy a nem figyelt elemek bejutottak a fonológiai tárba és a fonológiai információ ott tárolódott. A harmadik bizonyíték a szóhosszúsági hatás. Ez azt jelenti, hogy ugyanannyi lassabban kiejthető szót

nehezebben jegyünk meg, mint ugyanannyi gyorsan kiejthető szót. A szavak kimondási ideje és a felidézés között tehát összefüggés van. Az emlékezeti terjedelem ennek fényében tehát azoknak a tetszőleges hosszúságú elemeknek az összessége, amelyet az egyén két másodperc alatt ki tud mondani. A negyedik bizonyíték az artikulációs elnyomás. Eszerint a fonológiai hurok működését megzavarja, ha hangosan, vagy hangtalanul kell értelmes, vagy értelmetlen szavakat ismételtetni. Az irreleváns elem ismételtetése ugyanis lefoglalja az artikulációs hurkot, a belső ismétlést, ezáltal az információ két másodperc után eltűnik a fonológiai tárból. Az artikulációs elnyomás más jelenségekre is hatással van, például eltünteti a fonológiai hasonlósági hatást, ha az információt vizuálisan mutattuk be. Ebben az esetben ugyanis az artikulációs hurok segítségével alakítanánk át a vizuálisan kapott kódot fonológiai kóddá, az elnyomás következtében azonban ez nem jön létre.

1.3 Mizuno többkomponensű folyamatmodellje

A szinkrontolmácsolás és a munkamemória összefüggéseinek bemutatására Mizuno (2005) vállalkozik Baddeley (2005) és Cowan (1998) többkomponensű modelljeinek ötvözésével.

Mizuno (2005) Baddeley epizodikus pufferrel kibővített modelljét választja. Azért erre a változatra volt szükség, mert az epizodikus pufferrel meg lehet magyarázni, hogy az artikulációs elnyomásnak miért nincs olyan katasztrofális hatása párhuzamos beszédprodukciónak esetén a munkamemória kapacitására. A szinkrontolmácsolás esetében gyakorlatilag egyidőben zajlanak a beszédprodukciónak és a beszédmegértési folyamatok, és az artikulációs elnyomás ezért lehetetlenné tenné, hogy jó minőségű output jöjjön létre. Az epizodikus puffer viszont pontosan az egyidőben futó folyamatok működését, illetve a különböző forrásokból származó információk feldolgozását segíti.

Mizuno (2005) Cowan „beágyazott folyamatok modell”-jét is bemutatja, mely harmonizál Baddeley modelljével. Cowan modelljének részei: a központi végrehajtó, a hosszú távú memória, az aktív memória és a figyelmi fókusz. Az aktív memória a hosszú távú emlékezet aktivált része, a figyelmi fókusz pedig az aktív memória része. A figyelmi fókusz irányát a központi végrehajtó határozza meg. Cowan korlátozott kapacitású munkamemória-modelljét virtuális rövid távú memóriának is nevezi. Cowan arra is felhívja a figyelmet, hogy szinkrontolmácsolás nem a hallgatás és a beszéd közötti figyelemmegosztás miatt jobb, hanem bizonyos folyamatok automatizálódása és a hatékony figyelemváltás miatt.

Mizuno (2005) saját modelljének részei a központi végrehajtó és a hosszú távú memória. Mind a központi végrehajtó, mind pedig a hosszú távú memória kapcsolatban áll a beszédmegértési és a beszédprodukciónak rendszerekkel. A hosszú távú memória magában foglalja a forrás- és a célnyelv lexikonát és az automatikus átváltási folyamatokat. Ennek értelmében a munkamemória és a beszédfeldolgozó rendszerek szoros összefüggésben állnak egymással, funkcióik részlegesen fedik egymást. Mizuno modelljének lényeges pontja, hogy szerinte az aktivált memóriának nemcsak fonológiai, hanem lexikai-szemantikai kom-

ponense is van. A fonológiai komponensből az információk hamar eltűnnek, a lexikai-szemantikai komponensben viszont tovább fennmaradnak a jelentések, mígnem értelmes mondattá integrálhatjuk őket. Ez a munkamemória így mint egy pufferként szolgálhat a beszédmegértés és beszédprodukciónak a folyamataihoz.

1.4 Érvek a többkomponensű modell mellett

Just és Carpenter illetve a többkomponensű modellek bemutatása után összefoglalom a legfontosabb érveket, amelyek a többkomponensű modell mellett szólnak, hangsúlyozva a tolmácsolás folyamatának sajátosságait.

Az első érv egy kísérlet eredménye, ez pedig a Baddeley által elvégzett ket-tős terheléses teszt. A teszt során a kísérleti személyek párhuzamosan végeztek két olyan feladatot, amelyek közül elvileg egy is megterheli a munkamemóriát. Egy számterjedelmi és egy tanulási-következtetési feladatról volt szó. Az eredmények tanúsították, hogy egy-két szám megjegyzése semmiféle teljesítményromlást nem okozott a másik feladatban, és ha megnövelték is a megjegyzendő számok mennyiségét, a teljesítményromlás akkor sem volt katasztrofális, a hibaarány nem változott, csak a következtetési idő nőtt meg. Következésképp a munkamemória nem lehet egységes rendszer, hiszen több olyan feladatot is képesek voltak ellátni az alanyok egyidejűleg, amelyek elméletileg a munkamemóriát terhelik (Baddeley 2005). A többféle folyamat párhuzamos működése például a szinkrontolmácsolásra is jellemző, mind a beszédpercepció, mind pedig a produkció folyamatai terhet rónak a munkamemóriára. Ez a kísérleti eredmény tehát amellett szól, hogy egy többkomponensű modellel jobban megmagyarázható a tolmácsolás folyamatai, mint egy egykomponensű modellel.

Másodszor, több kísérleti eredmény is alátámasztja a fonológiai hurok és a központi végrehajtó létezését, és ezek nyelvsajátításban és nyelvfeldolgozásban betöltött szerepét. Erre a később még részletesen kitérek.

Végül pedig egy megjegyzés Mizuno modelljét illetően: nagyon fontosnak tartom, hogy helyet kap a hosszú távú emlékezet, mint a munkamemória aktív rész. Bár kísérletek eredményei szerint a hosszú távú memória és a rövid távú memória két különálló rendszer, de az nem vitás, hogy a két rendszer segíti egymást. Különösen a szinkrontolmácsolás kutatásában lehet hasznos a hosszú távú memória aktiválódásának vizsgálata, mert ez esetleg csökkentheti a klasszikus értelemben vett munkamemóriára rótt terheket.

2. A munkamemória mérőeljárásai

A következőkben a verbális munkamemória főbb mérőeljárásait mutatom be, azokat, amelyek a fonológiai hurok, illetve a központi végrehajtó kapacitását mérik.

A fonológiai hurok kapacitását a számterjedelmi teszttel, illetve az álszó teszttel mérhetjük. A számterjedelmi teszt legelső változatát Jacobs dolgozta ki 1887-ben, hogy hallgatói munkamemória-kapacitását megállapíthassa. Mára ez az eljárás a rövid távú emlékezeti képesség fő vizsgálómódszerévé vált

(Racsmány et al. 2005). Az eredeti, angol nyelvű tesztet Racsmány és munkatársai adaptálták magyar nyelvre. A magyar nyelvű teszt esetében minden egyes terjedelemhez négy számsorozat tartozik. A kísérletvezető egy másodperces szüneteket tartva egyenként felolvassa a számokat. A vizsgálati személyeknek ezeket a számsorozatokat kell visszamondani. Csak azokat a számsorozatokat fogadhatjuk el, amelyeket tökéletesen ad vissza a vizsgált személy, tehát nem hagy ki egyetlen elemet sem, és nem cseréli fel az elemek sorrendjét. A rövid távú emlékezeti terjedelmet az a sorozathosszúság jelöli ki, amelyből a vizsgált személy legalább két sorozatot pontosan ismételt meg. A magyar nyelvű vizsgálatban a számsorozatok növekvő terjedelműek, és kizárólag előfele kell őket megismételni.

A fonológiai hurok másik mérőeljárása az álszóismétlési teszt. Az álszóismétlési tesztben olyan, egyre hosszabb szavakat kell megismételni, amelyek fonológiája, fonetikai struktúrája megegyezik a vizsgált személy anyanyelvében fellelhető szerkezetekkel (Racsmány 2005: 489). Egyértelműen bizonyították, hogy az értelmetlen szavak ismétlésének képessége erősen együtt jár az olvasási készség fejlődésével, és hogy az értelmetlen szavak felismerésének képességét a verbális munkamemória kapacitás különbségei határozzák meg. A fonológiai hurok döntő szerepet játszik ugyan a szókincs elsajátításában, de meg kell említeni, hogy a munkamemória és a hosszú távú emlékezet közötti kapcsolatot kölcsönös egymásra hatás jellemzi, ezt pedig két jelenség, a lexikalitási hatás és a szószerúségi hatás támasztja alá (Kovács és Racsmány 2006). A szószerúségi hatás lényege, hogy az álszóteszteken nyújtott teljesítmény sokkal jobb lesz, ha a megismétlendő szavak a vizsgált személyek anyanyelvében lehetséges és tipikus fonéma sorozatokat tartalmaznak. A lexikalitási hatás pedig azt jelenti, hogy létező szavakból álló listákat sokkal könnyebben idézünk fel, mint álszavakból álló listákat (Kovács és Racsmány 2006). Ha azonban a verbális input nem anyanyelvi hangzású, akkor nem tudunk olyan nagy mértékben a hosszú távú emlékezetünkre támaszkodni, sokkal nagyobb szerep jut a fonológiai hurok saját erőforrásainak.

Pontosan ez a helyzet idegennyelv-elsajátítás esetén. (Kovács és Racsmány 2006) Az idegennyelvi input megtartásában és feldolgozásában a fő nehézséget a nem anyanyelvi beszédhangok, a nem anyanyelvi fonémaeloszlások, vagy az anyanyelvben atipikus fonémakombinációk okozzák. (Kovács és Racsmány 2006: 403) Mivel a tolmácsok munkájának a magas szintű idegennyelv tudás szerves része és előfeltétele, érdemes esetükben olyan tesztet is alkalmazni, amelynek elemei nem kizárólag az anyanyelvük szabályszerűségeit követi. Kovács és Racsmány (2006) kísérletükhöz olyan álszótesztet hoztak létre, amelyben az álszavak mássalhangzó fonémái a magyarban megszokottól eltérőek voltak. A vizsgált személyek mind a magyar nyelvű, mind pedig az idegen hangzású álszavak tesztjét elvégezték. A kísérlet eredménye szerint az emlékezeti teljesítményt az inputban jelenlévő ismeretlen beszédhangok jelentősen lerontják. Az is kiderült, hogy az idegen nyelvi fonetika és fonológia hatása az emlékezeti teljesítményre egyenként nagy mértékben változhat, el kell tehát különíteni az általában vett fonológiai tárkapacitást a tárnak nem anyanyelvi anyag megtartására való képességétől (Kovács és Racsmány 2006).

A számterjedelmi teszt és az álszóteszt tehát a fonológiai hurok mérőeljárásai. A most következő teszt, az olvasásterjedelmi teszt azonban a központi végrehajtó kapacitását vizsgálja. Az olvasásterjedelmi tesztet azért tartom fontosnak kiemelni, mint a tolmácsok munkamemóriájának mérőeljárását, mert nem kizárólag az idegennyelv-elsajátításának képességét jelezheti előre, mint a fonológiai hurok. A későbbiekben kitérek rá, most csak megemlítem, hogy jó tolmács nem feltétlenül magas szintű nyelvtudással rendelkező egyénből lesz, ugyanilyen fontos az is, hogy megfelelően tudjon gazdálkodni az erőforrásaival. A munkamemória komponensei közül pedig a központi végrehajtó az, amely az erőforrások elosztásáért felelős. Az olvasásterjedelmi tesztet Daneman és Carpenter (1980) fejlesztették ki, és mint említettem, ezzel a teszttel már nem kizárólag a fonológiai hurkot, hanem a komplex verbális munkamemóriát, tehát a központi végrehajtót és a fonológiai hurkot együttesen, mérhetjük. A teszt lényege az, hogy a vizsgált személyeknek mondatokat olvasnak fel, a mondatok utolsó szavait kell megjegyezniük és természetesen meg is kell érteniük az adott mondatokat. Ez a teszt tehát egyszerre terheli a feldolgozó és tároló komponenseket (Racsomány et al. 2005).

Ugyanakkor, ami az olvasásterjedelmi tesztet illeti, eddig még nem tisztázódott a kérdés, hogy ez a teszt általános munkamemória-kapacitást mérő eljárás-e, vagy pedig egy, a nyelvi megértést mérő, nyelvi feldolgozást ellenőrző tesztmódszer (Racsomány et al. 2005: 493). Kísérletek ugyanis arra az eredményre vezettek, hogy míg a fonológiai hurok mérőeljárásai jól előrejelzik a nyelvi fejlődést, az olvasási terjedelem tesztnek semmiféle előrejelző hatása nem volt a nyelvi fejlődés színvonalára. Habár az olvasási terjedelem teszt kapcsolata a munkamemória komponenseivel még nincs pontosan tisztázva, annyi mindenképpen a javára írható, hogy jó előrejelzést ad a szövegmegértési feladatokban nyújtott teljesítményekkel kapcsolatban (Racsomány et al. 2005) Ez a prediktív hatás azonban például tolmácsok, fordítók esetében mindenképp nagy jelentőséggel bír.

Az olvasásterjedelmi teszt mellett tolmácsoláskutatás esetén hasznos lehet a hallási mondatterjedelmi teszt is. Nagyon hasonlít az olvasásterjedelmi teszt-hez, azzal a különbséggel, hogy itt nem a vizsgált személy olvassa a mondatokat, hanem a kísérletvezető. A kísérletvezető felolvassa a sorozatokat, a vizsgált személynek pedig minden mondat után el kell döntenie, hogy igaz, vagy hamis, a sorozat végén pedig vissza kell mondania a mondatok utolsó szavait (Liu 2004). Ez tolmácsok esetében azért lehet hasznos, mert mindamelllett, hogy a komplex munkamemóriát mérjük vele, az ingert akusztikus úton kapják.

A mérőeljárásokról szóló összefoglalót Towse és munkatársai (1998) felosztásával egészítem ki. Szerintük léteznek aktív mérőeljárások, mint például az olvasási terjedelem teszt, vagy a számolásterjedelem teszt és passzív mérőeljárások, mint a számterjedelem teszt, vagy a szóterjedelem teszt. Mivel tolmácsok esetében fontos szerephez jut a munkamemória aktív komponense, a központi végrehajtó is, ezért munkamemória-kapacitásuk vizsgálatakor érdemes lenne esetleg több aktív tesztet is alkalmazni.

3. A munkamemória szerepe a nyelvtanulásban és a nyelvfeldolgozásban

A verbális munkamemória és a nyelvelsajátítás, nyelvfeldolgozás kapcsolatát több kísérlet is alátámasztotta. Ebben a fejezetben összefoglalom, a nyelvelsajátítás mely területeivel hozható kapcsolatba a verbális munkamemória, illetve, hogy a kísérletek eredményeképpen mely kérdések merültek fel a fent említett összefüggéseket illetően. A kísérletek elsősorban a fonológiai hurokra irányultak, a központi végrehajtó, illetve a komplex verbális munkamemória szerepéről egyelőre nem áll rendelkezésre túl sok adat. A fejezetben röviden kitérek a munkamemória és a hosszú távú emlékezet, illetve a verbális munkamemória és a téri-vizuális vázlattömb kapcsolatára is.

3.1 A fonológiai hurok funkciói

Sokszor feltették már a kérdést, mire is való a fonológiai hurok. Baddeley szerint például nagy szerepe van az olvasástanulásban. Kísérletekkel bizonyította, hogy az olvasási nehézségekkel küzdő gyermekeknek kisebb az emlékezeti terjedelmük, gyengék az olyan fonológiai tudatosságot igénylő feladatokban, mint amikor meg kell állapítani, rímelnek-e a megadott szavak. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az olvasás tanulása javítja az emlékezeti terjedelmet és a fonológiai tudatosságot, ami persze tovább javítja az olvasási készséget. Joggal merül tehát fel a kérdés, hogy vajon a fonológiai emlékezet, a fonológiai tudatosság, vagy pedig az olvasás az elsődleges-e (Baddeley 2005).

A kutatások eredményei szerint a fonológiai huroknak nem csak az olvasás tanulásában van nagy szerepe, de a nyelvelsajátításban és a második nyelv tanulásában is. A fonológiai hurok nem csak a szókincs növekedésével, hanem a kollokációk és a nyelvtan elsajátításával is összefüggésbe hozható (Kormos és Sáfár 2006). Ahogy Németh (2006) leírja, szoros kapcsolat mutatható ki a szótár, vagy szókincs növekedése és a fonológiai hurok fejlődése között. A fonológiai hurok korábbi életkorban megfigyelt kapacitásbeli különbségei jól megjósolják a későbbi szókincsnövekedést, és az álszó teszt korrelál legjobban a szótárral. megemlíti Service (1992) kísérleteit, aki longitudinális vizsgálatokban mutatta ki, hogy az álszóismétlési teszttel és a számterjedelmi feladattal mért 9-10 éves kori fonológiai hurok kapacitás jó előrejelzője a két évvel később mért második nyelvi teljesítménynek. Különbséget kell tenni szókincsnövekedés között anyanyelven, illetve idegen nyelven. Az anyanyelvi szókincsnövekedést a hosszú távú emlékezetben tárolt információk segíthetik, míg idegen nyelv esetében ennek a segítő hatásnak a mértéke lecsökken, illetve eltűnik (Kormos és Sáfár 2006). Ezt a különbséget már érintettem korábban Kovács és Racsmány (2006) idegen beszédhangokat tartalmazó álszó tesztje kapcsán. Megállapították, hogy a fonológiai hurok kapacitása anyanyelvi, illetve idegen nyelvi input tárolására egyéneken belül jelentős különbségeket mutat. Service és Kohonen (1995) munkatársai elmélete a fent említett eredmény miatt azért szorul pontosításra, mert ők kizárólag idegen hangzású inputtal végezték kísér-

leteiket, anyanyelvivel nem, tehát eredményeik nem általánosíthatók bármilyen jellegű verbális inputra.

Az eredmények alapján valószínűsíthető, hogy az idegennyelv-tanulás a fonológiai tár egy olyan speciális részével áll kapcsolatban, amely a nem anyanyelvi input megtartását segíti. (Kovács és Racsmány 2006) Mindenesetre, a fenti eredmények és Service poliglott személyekkel végzett kísérleti eredményei, melyek szerint a többnyelvűek mind a számterjedelmi, mind az álszóismétlési tesztben jobb eredményt értek el mint az egynyelvűek, arra engednek következtetni, hogy a fonológiai hurok és azon belül is a fonológiai tár a nyelvelsajátítás, nyelvtanulás egyik motorja (Németh 2006). De csakúgy, mint az olvasástanulásnál, itt is felmerül a kérdés, hogy a verbális munkamemória segíti-e az idegennyelv tanulást, vagy a folyamat esetleg kétirányú, és az idegennyelv tanulása is jótékony hatással van-e a verbális munkamemória kapacitására?

Fontos kérdés, hogy a már meglévő szókinccs határozza meg a verbális munkamemória-kapacitást, vagy pedig a verbális munkamemória-kapacitás a szókinccs elsajátítás mértékét? Erre a kérdésre választ azokkal a személyekkel végzett kísérletek adhatnak, akik különböző mértékű illetve jellegű károsodást szenvedtek. Mindenképp említésre méltó Baddeley (2005) vizsgálata, aki P. V. nevű olasz anyanyelvű nővel végzett kísérletet. A kísérleti személynek, akinek károsodott a rövid távú emlékezeti rendszere, olasz-olasz, illetve olasz-orosz szópárokat kellett megtanulnia és felidéznie. Az eredmények szerint az olasz-olasz szópárok felidézése normális volt, az olasz-orosz szópárokat viszont egyáltalán nem tudta megtanulni, ha auditorosan kapta az ingereket, nagyon gyenge eredményt mutatott, ha vizuálisan kapta azokat.

Baddeley azt a következtetést vonta le, hogy a fonológiai hurok egyik funkciója a fonológiai tanulás, ezáltal szerepe lehet az idegennyelv-tanulásban. Németh (2006) SLI-ben szenvedő gyerekekkel végzett kísérletet. Az SLI (Specific Language Impairment), avagy specifikus nyelvi károsodás egyfajta kognitív fejlődési rendellenesség, melyre nyelvi deficit jellemző, miközben egyéb képességek normális fejlődést mutatnak. Az SLI-s gyerekek későn kezdenek beszélni, alacsonyabb nyelvi szintet produkálnak, mint az intelligenciájuk alapján várható lenne. A károsodás fonológiai, morfológiai és szintaktikai szinten valószínűleg meg. Az SLI hátterében valószínűleg a fonológiai hurok károsodása állhat, mivel ezeknél a gyerekeknél a fonológiai új szavak tanítása a kontrollcsoporthoz viszonyítva gyenge, míg ismert szavak esetében a teljesítmény a két csoport között megegyezik. Az álszóismétlési teszt esetében az SLI-s gyerekek lényegesen rosszabbul teljesítettek, mint az egészséges kontrollcsoport (Németh 2006).

Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy a fonológiai hurok fontos szerepet játszik a nyelvelsajátításban, az idegennyelv tanulásában, továbbá megerősíti azt az álláspontot, miszerint a fonológiai tár rendelkezhet olyan alrendszerrel, amely speciálisan az idegen hangzású elemek tárolásáért felelős. Mielőtt azonban továbbmennék, mindenképpen meg kell említeni Jarrold és munkatársai (2004) eredményeit is, mivel felvetései még pontosabb kép kialakítását segíthetik a fonológiai hurok szerepét illetően. Jarrold ugyanis felteszi a kérdést, hogy a tanulási és nyelvi nehézségekkel küzdő csoportok esetében a

csökkent verbális munkamemória-kapacitás következménye és nem oka a tanulási nehézségeknek. Eszerint a már létező szókincs nagysága határozná meg az aktuális munkamemória-kapacitást.

Jarrod végül Gathercole (1999) eredményeit tartja a legelfogadhatóbb válasznak. Eszerint ugyanis a fejlődés korai szakaszában, tehát nagyjából 4-5 éves korig valóban a munkamemória-kapacitás határozza meg a szókincs-elsajátítás mértékét és ütemét, később azonban a folyamat egyre inkább kétirányúvá válik, és egyre inkább a hosszú távú tárban tárolt nyelvi tudás határozza meg a munkamemória teljesítményét. Ezt az állítást támasztják alá Németh és Pléh (2001) kísérleti eredményei is, melyek szerint a munkamemória-hatás felnőttkorban leginkább olyan kapacitásigényes feladatoknál jelentkezik, mint a bonyolult, szintaktikailag összetett mondatok értelmezése, vagy a szinkrontolmácsolás.

3.2 A munkamemória és a hosszú távú emlékezet kapcsolata

A verbális munkamemória és a hosszú távú memória kapcsolata kölcsönös, a két emlékezeti rendszer kölcsönösen hat egymásra. A verbális munkamemóriának például hatalmas szerepe van abban, hogy az új szavak fonológiai reprezentációját a hosszú távú tárban rögzítsük, a hosszú távú memória pedig hatással van a különböző terjedelmű tesztekre. Különösen jól megfigyelhető a hosszú távú memória segítő hatása mondatterjedelmi feladatok esetén. Jeffries és munkatársai (2004) kísérleteikben alátámasztották, hogy a hosszú távú memória hozzájárulása lehet automatikus, vagy figyelemigényes. A tolmácsolás-kutatás szempontjából a következő eredményeket tartom fontosnak kiemelni: a figyelemnek akkor van különösen nagy szerepe, ha egymással össze nem függő mondatokat kell előhívni. Ha van történet, eseményszerkezet, összefüggőek a mondatok, könnyebb azokat megtartani és előhívni. A kísérletekkel kimutatták, hogy a megosztott figyelem megzavarja az össze nem függő tömbök megtartását és az össze nem függő mondatok közötti kapcsolat kialakítását. A szinkrontolmácsolás szempontjából ez azért érdekes, mert a tolmácsok természetesen összefüggő szövegeket tolmácsolnak, ezért, bár akadnak nehezítő tényezők, mint például az artikulációs elnyomás, vagy a nem figyelt beszéd hatása, számíthatnak kialakult automatizmusok segítségére.

3.3 A verbális munkamemória és a téri vizuális vázlattömb kapcsolata

Bár a téri-vizuális vázlattömb szerepét nem részleteztem a dolgozatban, összefoglalok röviden egy érdekes kísérletet, amely a vázlattömb és a verbális munkamemória egymásra hatását kutatta. A kísérleteket Kellog és munkatársai (2006) végezték el, elsősorban az írásbeli produkciót vizsgálták. A kísérleti alanyoknak konkrét, jól elképzelhető, illetve absztrakt szavakról, fogalmakról kellett definíciót írni először önmagában, majd miközben párhuzamosan verbális, vizuális, vagy téri jellegű feladatot kaptak. Az eredmények szerint a párhuzamosan végzett verbális feladatra adott reakcióidő mind a konkrét, mind pedig az absztrakt szavakra vonatkozó definíciók megírásakor emelkedett. A

téri jellegű feladatra vonatkozó reakcióidőt egyáltalán nem befolyásolta a definíciók írása. A vizuális feladatra adott reakcióidők pedig csak abban az esetben emelkedtek, amikor a kísérleti alanyok konkrét, jól elképzelhető szavakhoz írtak definíciókat. Ebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a téri-vizuális vázlattömb csak szelektíven, meghatározott esetben működik együtt a verbális munkamemóriával.

4. Munkamemória és tolmácsolás

A munkamemória szinkrontolmácsolásban betöltött szerepe érdekes kérdéseket vet fel, és az erre irányuló kutatások hasznos eredményekkel szolgálhatnak mind a munkamemória rendszerek, mind pedig a kétnyelvűek nyelvi folyamatainak megértéséhez. Ahogy Németh (2006) is megjegyezte, a kutatások az egyéni teljesítmények okaira is fényt deríthetnének, és jól megjósolhatóvá tennék azokat.

Az eddigi kísérletekből a munkamemória és a szinkrontolmácsolás összefüggéseiről a következők derültek ki: az olyan komplex feladatoknál, mint például a szinkrontolmácsolás, jelentkezik a munkamemória hatás, valamint tolmácsolás esetében a központi végrehajtó működésének van kiemelt szerepe. A központi végrehajtó szerepét kétnyelvűekkel végzett kísérletek és neuroanatómiai vizsgálatok eredményei is alátámasztják. A kísérleteket egynyelvűekkel, kétnyelvűekkel és nyelvszakosokkal végezték el. Álszótesztet és olvasási terjedelm tesztet végeztek el minden csoporttal. Az eredmények azt mutatták, hogy a kétnyelvűek mindkét teszten jól szerepeltek, a nyelvszakosok az álszóteszten a kétnyelvűekéhez hasonló jó eredményt értek el, az olvasási terjedelm teszten viszont gyengébb eredményt produkáltak (Németh: 2006).

Mivel az álszóteszt a fonológiai hurok kapacitását méri, az olvasási terjedelm teszt pedig a komplex verbális munkamemóriáét, beleértve a végrehajtó funkciókat, ezért elmondható, hogy a kétnyelvűek a végrehajtó funkciók tekintetében jobbak. Ebben a kísérletben tolmácsok ugyan nem vettek részt, de a kétnyelvűek és a tolmácsok hasonlítanak abban, hogy gyakrabban van szükségük kódváltásra. Azt pedig, hogy a kódváltás végrehajtó funkció és összefüggésben áll a munkamemóriával, neuroanatómiai kísérletek eredményei bizonyítják (Németh: 2006).

Mivel a munkamemória szerepe a szinkrontolmácsolásban bizonyítottnak látszik, több kérdés is felmerülhet: például, hogy a tolmácsok mely végrehajtó funkcióban jobbak? Van-e szerepe az egyéni eltéréseknek a tolmácsképzésben, azaz fejleszthető-e a komplex verbális munkamemória, vannak-e tanulható stratégiák? Az alábbiakban három kísérletet mutatok be röviden, amelyek választ próbálnak találni a fenti kérdésekre.

4.1 Tolmácsoláskutatás, kísérletek

Az első kísérletet, amelyet bemutatok, Bajo és munkatársai (Bajo, Padilla és Padilla: 2000) végezték el. Kiindulópontjuk az a kérdés volt, hogy a jó tolmá-

csolási képesség a kétnyelvűségből fakadó nagyobb nyelvi tudásra vezethető-e vissza, vagy pedig a munkamemória-kapacitásra és a speciális nyelvi képzésre. Kitértek arra is, hogy vajon mekkora szerepet játszik a tolmácsolási gyakorlat és a képzés. A kísérletekben tolmácsok, kétnyelvűek és tolmácsolók vettek részt, és egy kontrollcsoport. A nyelvtudást mérő feladatokban a vizsgált személyeknek lexikai kategóriákat kellett felismerni, illetve lexikai döntéseket kellett hozni létező, illetve nem létező szavakról. A tolmácsok mindkét feladattípusban jobban teljesítettek mindegyik csoportnál, mind tipikus, mind pedig atipikus ingerek esetén. Eredményeik szerint nem a kétnyelvűségből fakadó nagyobb nyelvi kompetencia miatt érnek el jobb eredményeket a tolmácsok a teszteken, hanem a speciális képzésnek köszönhető, hogy könnyebben és gyorsabban hozzáférnek a lexikai-szemantikai információkhoz. A munkamemória-kapacitást számterjedelmi teszttel és kifejezés-terjedelmi teszttel mérték. A vizsgált személyek olyan memóriafeladatot is kaptak, amelyet artikulációs elnyomás közben kellett végrehajtaniuk. Ami a munkamemória szerepét illeti, azt találták, hogy a tolmácsok munkamemória-kapacitása nagyobb volt a másik két vizsgált csoportnál, a különbség pedig nem a passzív tároló részből, hanem az aktív feldolgozó rész, azaz a központi végrehajtó hatékonyabb működéséből fakad. A kísérletek eredményei alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a tolmácsok speciális stratégiákat fejlesztenek ki, amelyek segítségével hatékonyabban használják a munkamemóriájukat és megnövelik kapacitását. Elismerik a munkamemória kulcsfontosságú szerepét a szinkrontolmácsolás folyamataiban, amellet foglalnak állást, hogy a munkamemória fejleszthető, és a különböző stratégiák tanítására a tolmácsolás során különösen nagy hangsúlyt kell fektetni (Bajo, Padilla és Padilla 2000).

A második kísérletet Liu és munkatársai (2004) végezték. Ők azt vizsgálták, hogy hasonló kognitív képességekkel rendelkező egyének között van-e különbség a tolmácsolás-specifikus készségek tekintetében. Kezdő, haladó tolmácsolók és gyakorlott tolmácsok csoportjait vizsgálták. Abból indultak ki, hogy az erőforrások elosztása a végrehajtandó feladat jellegétől is függ, ez pedig feltételezi tudatos stratégiák alkalmazását. Ebből következik, hogy a korlátozott munkamemória-kapacitásnál fontosabb a hatékony erőforrás-elosztás, ez pedig a képzés és a gyakorlat által fejleszthető. Ugyanilyen fontosnak tartják, hogy a memória kapacitása, illetve használatának hatékonysága növelhető a releváns információ kiszűrésével.

Megfigyelték, hogy a gyakorlott tolmácsok nagyobb információ tömböket dolgoznak fel, míg a kezdőknél gyakran előfordul a szóról szóra való tolmácsolás. A kutatás elsősorban két készséget vizsgált: a hatékony információkiszűrést és a hatékony erőforráselosztást. A kísérletekhez a hallási mondat-terjedelmestestet és három szöveget, illetve azok átalakított, nehezített változatait használták. Tolmácsolás közben a beszédtempó sebességét is változtatták. Az eredmények szerint a hallási mondat-terjedelem teszten hasonlóképp teljesített mindhárom csoport, a kognitív képességek szempontjából tehát nem volt különbség a résztvevők között. A gyakorlott tolmácsok viszont sokkal eredményesebben szűrték ki és különítették el egymástól az elsődleges és másodlagos információkat, mint a hallgatók csoportjai. Azt is megfigyelték, hogy a gyakorlott tolmá-

csok más stratégiákat használtak a nehezített szövegek tolmácsolásakor és jobb teljesítményt is nyújtottak, mint a kezdő, vagy haladó hallgatócsoportok. A beszédtempó növelése egy szöveg kivételével nem volt hatással a tolmácsolási teljesítményre. Liu és munkatársai (2004) végül azt a következtetést vonták le, hogy a gyakorlott tolmácsok jobb teljesítménye nem a nagyobb általános munkamemória-kapacitásnak köszönhető, hiszen a hallási mondatmegértési teszten nagyjából egyformán teljesített a három csoport. Szerintük a gyakorlott tolmácsok azért jobbak, mert olyan stratégiákhoz és tudáshoz folyamodnak, amelyek tolmácsolás-specifikusak. Hangsúlyozzák, hogy a tantermi képzés nem elég ahhoz, hogy a hallgatók profikká váljanak, valódi tapasztalatokra van szükség. A való életben megszerzett tapasztalatok segítségével fejlesztik ki a tolmácsok munkamemóriájuk azon képességét, hogy hatékonyabban tudjanak információt feldolgozni.

Az utolsó kísérletet, amit összefoglalok, Christoffels és munkatársai (2006) végezték. Arra voltak kíváncsiak, hogy a nyelvfeldolgozó rendszer milyen módon működik másként szinkrontolmácsok esetében, és hogy a szinkrontolmácsoláskor nyújtott teljesítmény összefügg-e a munkamemória-kapacitással. A munkamemória-kapacitást anyanyelven és a használt idegen nyelven is mérték. A kísérletben tolmácsok, nyelvtanárok és az idegen nyelvet beszélő egyetemi hallgatók vettek részt. A munkamemória-kapacitás mérésére szólista visszamondást, olvasásterjedelmi tesztet és speaking span tesztet használtak. A nyelvfeldolgozó komponenst a lexikai előhívás módszerével vizsgálták, a vizsgált személyeknek képeket kellett megnevezni, illetve szavakat fordítani.

Az eredmények azt mutatják, hogy a lexikai előhívási teszteken a nyelvtanárok és a tolmácsok hasonlóan jól teljesítményt nyújtottak, az idegen nyelvet beszélő egyetemi hallgatók náluk valamivel gyengébben szerepeltek. Ebből az következik, hogy a magas szintű nyelvtudás ugyan fontos része a tolmácsolási kompetenciának, de nem specifikus készségről van szó. Ami a memória feladatokat illeti, a tolmácsok jobban szerepeltek a tanároknál és a hallgatóknál mindhárom feladatban, ebben az esetben a nyelvtanárok teljesítménye a hallgatókéhoz volt hasonló. A nyelvtanárok és a hallgatók munkamemória-kapacitása az anyanyelvükön nagyobb volt, mint az általuk használt idegen nyelven, a tolmácsoknál ilyen különbséget nem figyeltek meg, ők hasonlóan teljesítettek az anyanyelvükön és az általuk használt idegen nyelven is. Az eredmények alapján arra jutottak, hogy a munkamemória kapacitása kritikus tényező a szinkrontolmácsolás folyamatában. Ugyanakkor Christoffels és munkatársai (2006) is felteszik tanulmányuk végén a kérdést, hogy előfeltétele-e a megfelelő tolmácsolási kompetencia kialakulásának, vagy következménye a szinkrontolmácsolási gyakorlatnak.

5. Összegzés

Befejezésül az utolsó fejezetben összefoglalt kísérletekkel kapcsolatban felmerült kérdésekre térek ki. Mindhárom kísérlet azt kutatta, milyen szerepet játszik a munkamemória a szinkrontolmácsolás folyamatában és hogy vajon fejleszthető-e a munkamemória kapacitása. Mint láthattuk, Bajo és munkatársai,

valamint Liu és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy a munkamemória kritikus tényező ugyan, de valószínűleg fejleszthető. Christoffels és munkatársai ugyanezt a kérdést nyitva hagyták. Ezt a különbséget a kísérletben részt vevő csoportok miatt tartom fontosnak kiemelni. Bajo és munkatársai a munkamemória-kapacitás fejlesztetőségét arra alapozták, hogy a tolmácshallgatók teljesítménye a később megismételt kísérletekben javult. Liu és munkatársai gyakorlatilag ugyanerre a következtetésre jutottak, csak ők a szakmai gyakorlatot tekintették a fejlődés fő motorjának. Mindkét kutatócsoport első-sorban tolmácsok és tolmácshallgatók teljesítményére alapozta a következtetéseit. Christoffels esetében más a helyzet. Azért érdekes a kísérlete, mert tolmácsokkal és nyelvtanárokkal is dolgozott. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a tolmácsok és a nyelvtanárok hasonló mértékben strukturált, rendszerezett, magas szintű nyelvtudással rendelkeztek, különbség közöttük csak a munkamemória feladatokban nyújtott teljesítményben volt. Ezek az eredmények további kutatásokhoz adhatnak kiindulópontot. Nem vitás, hogy a munkamemória kapacitása a képzés és a szinkrontolmácsolási gyakorlat hatására fejlődik, de ugyanakkor elképzelhető, hogy ahhoz, hogy valaki megfelelő szinten legyen képes ellátni ezt a komplex és erőforrásigényes feladatot, meghatározott bemeneti kapacitás szükséges. A munkamemória tehát fejleszthető, de elképzelhető, hogy csak bizonyos határok között.

A téma további kutatása tehát nem kizárólag a munkamemória-kutatásokhoz és a nyelvfeldolgozó rendszerek kutatásaihoz járulhat hozzá, de hasznos lehet a tolmácsképzésben és a felvételi alkalmassági vizsgákon is .

Irodalom

- Baddeley, A. 2005. *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bajo, M. T., Padilla, F., Padilla, P. 2000. Comprehension Processes in Simultaneous Interpreting. In: Chesterman, A., San Salvador, N. G., Gambier, Y. (eds) *Translation in Context: Selected Contributions from the EST Congress, Granada, 1998*. Amsterdam: John Benjamins. 127-142.
- Christoffels, I. K., de Groot, A. M. B., Kroll, J. F. 2006. Memory and language skills in simultaneous interpreters: The role of expertise and language proficiency. *Journal of Memory and Language* Vol. 54. 324-345.
- Cowan, N. 1998. Two separate verbal processing rates contributing to short-term memory span. *Journal of Experimental Psychology General*, 127, 141-160.
- Daneman, M. & Carpenter, P.A. 1980. Individual differences in working memory and reading. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 19. 450-466.
- Gathercole, S. E. 1999. Cognitive approaches to the development of short-term memory. *Trends in Cognitive Sciences* 3(11). 410-419.
- Jarrold, C., Baddeley, A. D., Hewes, A. K., Leeke, T. C., Phillips, C. E. 2004. What links verbal short-term memory performance and vocabulary level? Evidence of changing relationships among individuals with learning disability. *Journal of Memory and Language* Vol. 50. 134-148.
- Jeffries, E., Lambon Ralph, M. A., Baddeley, A. D. 2004. Automatic and controlled processing in sentence recall: The role of long term and working memory. *Journal of Memory and Language* Vol. 51. 623-643.

- Just, M. A. & Carpenter, P. A. 1996. The Capacity Theory of Comprehension: New Frontiers of Evidence and Arguments. *Psychological Review*, Vol. 103, No.4., 773-780.
- Kellog, R. T., Olive, Th., Piolat, A. 2006. Verbal, visual and spatial working memory in written language production. *Acta Psychologica* Vol. 124. 382-397.
- Kormos J., Sáfár A. 2006. A munkamemória és nyelvérzék szerepe az intenzív nyelvtanulásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61. évf. 4. szám, 557-580.
- Kovács G., Racsmány M. 2006. Munkamemória és idegennyelv-elsajátítás: Az idegen beszédhangok hatása a verbális rövid távú emlékezetre. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61. évf. 3 szám. 399-401.
- Liu, M., Schallert, D. L., Carrol, P. J. 2004. Working memory and expertise in simultaneous interpreting. *Interpreting* Vol. 6. No. 1. 19-42.
- Mizuno, A. 2005. Process Model for Simultaneous Interpreting and Working Memory. *Meta* Vol. 50. No.2. 740-752.
- Németh D. 2006. *A nyelvi folyamatok és az emlékezeti rendszerek kapcsolata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh D., Pléh Cs. 2001. Nyelvfeldolgozás, munkaemlékezet és fordítás. *Fordítástudomány* 3 évf. 1. szám. 40-53.
- Racsmány M., Lukács Á., Németh D., Pléh Cs. 2005. A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgáloélményei. *Magyar Pszichológiai Szemle* 60 évf. 4. szám. 479-505.
- Salamé, P., Baddeley, A. D. 1982. Disruption of short-term memory by unattended speech: Implications for the structure of working memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, Vol. 21. 150-164.
- Salamé P., Baddeley, A. D. 1987. Noise, unattended speech and short-term memory. *Ergonomics* Vol. 30 1185-1193.
- Salamé, P., Baddeley, A. D. 1990. The effects of irrelevant speech on immediate free recall. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 28, 540-542.
- Service, E. 1992. Phonology, working memory, and foreign-language learning. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 45A. 21-50.
- Service, E., Kohonen, V. 1995. Is the relationship between phonological memory and foreign language learning accounted for by vocabulary acquisition. *Applied Psycholinguistics* Vol. 16. 155-172.
- Towse, J. N., Hitch, G. J., Hutton, U. 1998. A Reevaluation of Working Memory Capacity in Children. *Journal of Memory and Language* Vol. 39. 195-217.

A kultúrafogalom evolúciója a fordításelméleti diskurzusban és a kultúrakoncepciók gyakorlati implikációi¹

Kóbor Márta

1. Bevezető

Az értekezés kiindulópontjaként egy megfigyelés szolgált, miszerint néhány általánosan elfogadott fordításelméleti „közhelytől” (pl. minél nagyobb a távolság két kultúra között, annál nehezebb fordítani) eltekintve a kultúra fogalma rendkívül változatos tartalmakkal szerepel a fordításelméleti diskurzusban. Bár alig találni olyan szerzőt, aki ne foglalkozna a kultúra kérdésével, a fogalommal kapcsolatos felvetések mind a fordítás elmélete, mind gyakorlata kapcsán jelentősen eltérnek egymástól. Előzetes tapasztalataim (olvasmányaim, konferencia-előadások stb.) alapján két alaphipotézist fogalmaztam meg:

- számos közös pont és átfedés ellenére a fordításelméleti szövegek háttérben álló kultúrakoncepciók összességében igen változatos képet mutatnak;
- e változatosság ellenére a fordításelméleti kultúrakoncepciók történetében megfigyelhető egyfajta fejlődés, amely párhuzamban áll a kultúrával kapcsolatos diszciplínák kultúrafogalmának alakulásával.

E két hipotézis révén nem cáfolni, hanem inkább árnyalni kívántam két széles körben elterjedt nézetet, melyek szerint a fordítástudományban:

- a kultúra fogalmát a szerzők egyöntetűen antropológiai értelemben használják;
- a XX. század utolsó évtizedeiben kulturális fordulat (*cultural turn*, Bassnett és Lefevere 1990) következett be.

A hipotézisek bizonyításához két fő feladatot tűztem magam elé:

- először áttekinteni a kultúra fogalmának potenciális értelmezési lehetőségeit néhány európai nyelvben / kultúrában, majd pedig a kultúrát elsődleges kutatási tárgyuknak tekintő diszciplínákban;

¹ A szerző doktori értekezésének tézisei. Az értekezés a Pécsi Tudományegyetem Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Programjában készült. Konzulense Marianne Lederer professzor volt. A téziseket változtatás nélkül közöljük, megőrizve az értekezés fejezeteire való utalásokat.

- azután megvizsgálni különböző fordításelméleti szövegek kultúrakonceptióját, elsősorban annak megállapítása céljából, hogy ezek mennyiben hasonlítanak / térnek el egymástól, illetve milyen viszonyban állnak a „tudományos” kultúrafogalmakkal.

A fordításelméleti kultúrakonceptiók változatosságának, illetve a bemutatott „potenciális” kultúrafogalmakhoz fűződő viszonyuknak a tanulmányozásán kívül fontosnak tartottam azt is megvizsgálni, hogy az egyes szövegek nyílt vagy látens kultúrafelfogása mit implikál a fordítás gyakorlata szempontjából. Ezt a „másodlagos” célkitűzést igyekeztem szem előtt tartani, amikor a korpuszt alkotó szövegek elemzése során a szerzők többé-kevésbé explicit kultúradefiníciója mellett gyakorlati vonatkozású megjegyzéseiket, javaslataikat is megpróbáltam górcső alá venni.

2. A kutatás tárgya: a korpusz és a kultúra körülhatárolása

A hipotézisek igazolásához mindenekelőtt meg kellett határoznom, hogy mit értek **fordításelméleti diskurzus** alatt és milyen művek tartoznak az értekezés korpuszába (2.1. fejezet). A traduktológiai diskurzus definiálását célzó szövegek (Ladmiral 1987; Berman 1993; Seleskovitch és Lederer 1984/1993; Larose 1989; Baker et al. 1998; Holmes 1972/1988; Gentzler 1993; Klaudy 1994, 1999) többsége különbséget tesz a humán fordítással, illetve a gépi (számítógéppel támogatott) fordítással kapcsolatos diskurzus között. Jelen értekezés korpuszába kizárólag emberi fordításra vonatkozó szövegek tartoznak. A definíciók többsége határvonalat húz a fordítással kapcsolatos „hagyományos” megnyilvánulások, illetve a „tudományos” igénnyel készült írások közé is. Ennek kapcsán kizártam a kutatás köréből a fordítások elő- és utószavában, jegyzeteiben stb. napvilágot látott fordítói megjegyzéseket, vallomásokat, magyarázatokat (köztük azokat is, amelyek a fordítás elméleti kérdéseivel foglalkoznak), s a vizsgálódás körét a kifejezetten (fordítás)tudományos céllal íródott szövegekre szűkítettem. A fordítástudományi diskurzus azonban rendkívül gazdag és változatos, ami egyrészt a potenciális megközelítések sokaságával (Holmes 1988), másrészt a társtudományok szerteágazó hatásával (Baker et al. 1998) magyarázható. A felhasznált definíciók többsége a fordítástudományi diskurzus részének tekinti az egyéb társadalomtudományok (filozófia, antropológia, pszichológia stb.) ihlette írásokat is. E szempontból a dolgozat köztes pozíciót foglal el: csak azon egyéb társtudományokhoz, illetve diszciplínákhoz kapcsolódó szövegek tartoznak a korpuszba, amelyek a kultúrával közvetlen kapcsolatban állnak.

A korpusz meghatározása kapcsán fontosnak tartottam kiemelni a szubjektív tényezőknél a tudománytörténeti kutatásokban játszott szerepét. Az egyik ilyen tényező a kutató személyes érdeklődése: ez magyarázza, hogy figyelmem azon fordításelméleti munkákra irányult, melyekben megítélésem szerint a kultúra fogalma jelentős vagy jellemző szerepet játszik. Egy másik meghatározó szubjektív tényező a szerző nyelvismerete: ennek megfelelően néhány német

nyelvű szövegtől eltekintve a dolgozat korpusza angol, francia, illetve magyar nyelvű szövegekre korlátozódik.

A korpuszt alkotó fordításelméleti monográfiák, gyűjtemények és egyéb művek jegyzékét az értekezés végén található bibliográfia tartalmazza. Bár tudatában vagyok, hogy a megfogalmazott alapelvek szerint összeállított lista elkerülhetetlenül hiányos, reményeim szerint mégis alkalmasnak bizonyul a hipotézisek bizonyítására, mind a fordításelméleti kultúrakonceptciók változatoságát, mind pedig azoknak a „tudományos” kultúrafogalommal párhuzamos evolúcióját illetően.

A kutatás tárgyának pontosítását célzó 2. fejezet második részében (2.2) megpróbáltam sorra venni a **kultúra fogalmának potenciális értelmezési lehetőségeit** néhány európai nyelvben (2.2.1), illetve kultúrában (2.2.2), valamint a fogalmat elsődleges tárgyuknak tekintő diszciplínákban (etnológia, antropológia, *cultural studies*). A kultúra fogalmának európai története (Cuhe 1996, Márkus 1992 stb.) megvilágítja az univerzalista–partikularista ellentétpár hátterét, amely a tudományos kultúrakonceptciók bemutatásának (2.2.3) kiindulópontjaként szolgált dolgozatomban.

A kultúrákat az egyetemes emberi történelem megnyilvánulásaiént értelmező, és spekulatív, összehasonlító módszerrel dolgozó evolucionista szemlélettel (Tylor 1871) szembehelyezkedő Boas-féle antropológia a lokális kulturális konstellációknak a lehető legtöbb tényező figyelembevételével történő megismerését szorgalmazza. A klasszikus kulturális relativizmus doktrínája a különböző kultúrák egyedi, szinkrón sajátosságaira koncentrálnak, megannyi statikus, egymástól függetlenül létező (egyenrangú, de egymással össze nem mérhető) entitásnak tekintve őket, melyek alkotóelemeit az antropológusok objektív módon leltárba vehetik. Az értekezésben bemutatott alternatív antropológiai irányzatok többek között a kultúra alkotóelemeinek történelmi, illetve földrajzi síkon zajló diffúziójára (diffuzionizmus: Kroeber et Kluckhohn 1952), a kulturális komplexumban betöltött funkciójára (funkcionalista antropológia: Malinowski 1944), illetve azon sajátos kulturális mintákra hívják fel a figyelmet, melyekben az egyén személyisége kultúránként eltérő módon formálódik („kultúra és személyiség”).

Összességében azonban valamennyi említett antropológiai irányzat egymástól független, diszkrét és homogén entitásoknak tekinti a kultúrákat, melyek mindegyike egy történelmileg vagy földrajzilag meghatározott területhez kötődik, mintha minden egyes kultúrának volna egy – a többitől világosan elhatárolható – helye egy világméretű kulturális mozaikban. Az alternatív irányzatok fókuszpontjai azonban kívül esnek a partikularizmus–univerzalizmus ellentétpár szűkös korlátain, és azon kultúrakonceptciók – teljesség igénye nélküli – számbavételére ösztönöznek minket, melyek képesek érdemi választ adni a klasszikus antropológia kultúrafelfogásával kapcsolatban megfogalmazott kritikákra. Az akkulturációról szóló kutatások (Redfield et al. 1936; Amselle 1990) a diszkrét entítások helyett egy „kontinuista” kultúraképet sugallnak. Azzal, hogy a kultúrák interakciójára irányítják a figyelmet, dinamizálják az addig teljesen statikus kultúrafogalmat. A dinamizmus a szemiotikai kultúrakonceptcióknak (Geertz 1973, Lotman 1970, 1971/1978) is fontos jellemzője,

amelyek ugyan feltételeznek még határokat a kultúrák között, illetve azokon belül is, ám azokat képlékenynek és átjárhatónak tekintik.

Az innátista alapokra épülő kognitív antropológia (pl. Goodenough 1964), amely nem csak a klasszikus partikularizmus, hanem az evolucionisták univerzalizmusa helyett is alternatívát kínál, a kulturális változatosságot a tudás/ismeretek és a tanulás/ismeretszerzés tárgykörébe utalja. Ezek az irányzatok – képviselőik motivációjától és konceptuális eszközeitől függetlenül – rendelkeznek egy közös jellemvonással: a kultúrákat nem statikus konstellációknak, hanem dinamikus konstruktumoknak tekintik. Ráadásul olyan perspektívákat nyitnak, amelyek előrevetítik a kultúrák multidiszciplináris alapokra épülő mai megközelítését az ún. *cultural studies* keretében (multi- és interkulturalitás; hibrid, köztes és határkultúrák).

A 2.2.3. fejezetben bemutatott potenciális kultúrakonceptiók változatosága

- egyrészt alátámasztani látszik azon hipotézist, mely szerint illuzórikus volna feltételezni egy egységes, a fordításkutatók mindegyike vagy akár csak többsége által elfogadott kultúrafelfogást;
- másrészt rávilágít az univerzalista–partikularista ellentétpár mellett további metodológiai támpontok szükségességére. Ennek megfelelően a fejezetben bemutatott antropológiai kultúrafelfogások alapján két másik ellentétpárt is azonosítottam, melyek a következő fejezetekben segítik a fordításelméleti kultúrakonceptiók értelmezését és egybevetését (ld. első hipotézis), valamint a tudományos kultúrafelfogáshoz való viszonyuk megítélését (ld. második hipotézis):
- a kultúrák mint diszkrét ↔ folytonos entitások;
- a kultúrák mint statikus, „adott” konstellációk ↔ dinamikus konstruktumok.

3. A kultúra fogalmának fokozatos térnyerése a nyelvészeti és szociolingvisztikai fordításelméletekben

A 3.1. fejezet célja a **nyelvészeti fordításelméleti diskurzus** hátterében álló kultúra-definíciók, illetve -konceptiók, valamint azok gyakorlati implikációinak bemutatása volt, Vinay és Darbelnet (1958), Catford (1965), Newmark (1982, 1988, 1991) és Mounin (1963) írásai alapján.

Catford kivételével a bemutatott szerzők mindegyike kínál egy vagy több explicit kultúra-definíciót, melyek számottevő különbségeket mutatnak: Vinay és Darbelnet (1958) a whorfi hagyományt követő Tragertől (1959) kölcsönzi definícióját, Newmark (1988, 1991) és Mounin (1963) definíciói a szótárak etnográfiai ihletésű meghatározásait idézik; Catford utalásai (1965) ugyanakkor egy funkcionalista típusú „látens” kultúrafelfogásra engednek következtetni. E különbségek ellenére megállapítható, hogy a kultúrákat a vizsgálat alá vett nyelvészeti fordításelméleti szövegek gyakorlatilag mindegyike egymástól függetlenül létező, statikus konstellációknak tekinti. Bár a szövegek többsége

tartalmaz utalásokat a kultúrák közeledésére / konvergenciájára / a globalizációs folyamatokra, egyik szerző sem megy el odáig, hogy a kultúrák interakcióit, illetve azok következményeit bármilyen módon beemelje kultúradefiníciójába.

További közös pont, hogy ezek a szövegek – többé-kevésbé implicit módon – szoros kapcsolatot feltételeznek a kultúra és a nyelv között. Jelentősen eltérnek azonban egymástól annak megítélésében, hogy milyen szoros ez a viszony. Meglátásom szerint a Vinay és Darbelnet, Newmark és Mounin diskurzusa háttérben álló kultúrakonceptciók elhelyezhetők egy – a (nyelvi relativizmussal „vegyített”) partikularizmustól az univerzalizmus felé tartó – kontinuum mentén. Bár a nyelvi determinizmus tézisének valamennyi szerző elveti, Vinay és Darbelnet igen szoros kapcsolatot feltételez egy adott nyelv és a hozzá tartozó kultúra között, s nem foglalkozik az univerzálék kérdésével. Newmark, aki szerint a nyelv csupán „tükrözi” a kultúrát (1991: 73), elismeri bizonyos univerzálék létezését és szerepét, azonban csupán a nyelvi univerzáléokra koncentrálna. Mounin, aki szerint a nyelv (pontosabban szókinccse) mindig egy civilizáció „kifejezésére” szolgál (1963: 235), hosszasan elemzi a nyelvi és a kulturális univerzáléknak a fordítási folyamatban betöltött szerepét. Fő műve végén oly nagy jelentőséget tulajdonít ez utóbbiaknak, hogy már-már egy radikálisan univerzalista állásponthez közelít (1963: 210–212). A nyelvészeti fordításelméleti szövegek elemzése tehát megerősíteni látszik azon hipotézisünket, mely szerint néhány közös pont ellenére még a hasonló indíttatású traduktológiai diskurzus is rendkívül változatos képet mutat, amint alaposabb vizsgálat alá vesszük a kultúra fogalmát.

A fordítás gyakorlata szempontjából a fejezetben bemutatott valamennyi szerző egyetért egy alapvető kérdésben: a kultúrát (pontosabban a kultúrák különbözőségét) mindannyian egyfajta problémaforrásnak tekintik, amely konkrét nehézségek elé állítja a fordítókat. E széles körben elterjedt szemlélet háttérben két korábban már említett előfeltevés áll:

- egyfelől az elemzett szövegek többsége szoros összefüggést feltételez a (tárgyak, fogalmak stb. statikus összességének tekintett) kultúra, illetve az annak „megfelelő” nyelv (különösen a lexika és/vagy a szemantika) között;
- másfelől a kultúrákat egyedinek és a többi kultúrától különbözőnek tekintik.

E két feltevésből logikusan következik, hogy a fordítási folyamatban egymással kapcsolatba lépő két kultúrának „megfelelő” két lexika eltér egymástól. Minthogy az elemzett diskurzusok a fordítást nyelvi átkódolási műveletek sorának tekintik, szintén logikus következmény, hogy a nyelvi kódok különbözősége elvi problémát jelent a fordításkutatók, illetve gyakorlati nehézségeket a fordítók számára.

A „kultúra = probléma” képlettel jellemezhető nyelvészeti fordításelméleti szövegek számos megoldási javaslatot kínálnak a fordítóknak: szerzőik (többnyire kontextusból kiragadott) példák alapján próbálják általános érvényű tanácsokkal segíteni a kultúra-specifikus kifejezésekkel „ekvivalens” meg-

felelők megtalálását. A javasolt fordítási műveletek némelyike (pl. jövevénytörzsek, hiperonimák használata stb.) többüknél is szerepel, néhány azonban csak egy-egy szerző szövegében kerül elő, s éppen az adott szerző kultúrafelfogásával magyarázható. Vinay és Darbelnet például a valóság ugyanazon szelvényére vonatkozó kifejezések használatára buzdítja a fordítókat, ami tökéletes összhangban áll a különféle nyelvek által különböző módokon felszeletelt valóság trageri víziójával; a „funkcionális ekvivalencia” fogalma Catford funkcionális kultúrafelfogására rimel stb. Véleményem szerint ezek az egyéni variációk a fordításelméleti diskurzus háttérében álló kultúrakoncepciónak a fordítói stratégiák szempontjából meghatározó (illetve magyarázó) erejét bizonyítják.

A gyakorló fordítóknak adott tanácsok tekintetében az értekezésben bemutatott szerzők közül Newmark tűnik a legalaposabbnak: a kulturális eredetű fordítási nehézségek ellenszereként a kultúraspecifikus szavak átvételétől a szó szerinti fordításon át a betoldásig gyakorlatilag az összes elképzelhető átváltási műveletet megemlíti (1982: 70-83). Ám a sok példa és javaslat ellenére sem alkalmas egyik szöveg sem arra, hogy a konkrét és valós szituációkban rendkívül változatosnak bizonyuló megoldások mindegyikére kiterjedő, koherens elméleti keretet kínáljon. Ezzel, úgy tűnik, maguk a szerzők is tisztában vannak: rendre olyan „kiegészítéseket” fűznek ugyanis javaslataikhoz, melyek jócskán túlmutatnak a kontrasztív megközelítés keretein. Mindegyikük említést tesz például a kontextusnak a kulturális vonatkozású kifejezések fordításában játszott szerepéről. Catford valamiféle közös „szubsztanciára” utal (Catford 1965: 54), amely közös hivatkozási alapot teremt a különböző kultúrák képviselői számára. Newmark fontosnak tartja kiemelni, hogy számos esetben a kultúrák közeledése segíti a fordítót a megfelelő megoldás megtalálásában, továbbá említést tesz egy sor olyan nem nyelvi tényezőről (pl. az olvasók ismeretei és elvárásai stb.), melyek indirekt, mégis meggyőző módon bizonyítják a nyelvi keret korlátait.

Már említettük, hogy Newmark elismeri az univerzálék létezését, ám csak a nyelvi univerzálékat tekinti a fordítás szempontjából érdekesnek. Mounin a kulturális univerzáléknak is jelentőséget tulajdonít, és több helyütt utal a kultúrák konvergenciájára – mégsem merészkedik túl a fordítás nyelvészeti megközelítésének és a kultúra hagyományos, etnográfiai jellegű felfogásának határain. Összességében elmondhatjuk, hogy a példák elemzése és osztályozása mellett a nyelvészeti megközelítés valamennyi képviselője szükségesnek látja a nyelvi szempontokon túlmutató tényezők bevonását a kulturális problematika tárgyalásába. Kétségtelen, hogy a szövegekben felsorolt nem nyelvi tényezők mindegyike szerephez juthat a kulturális transzfer folyamatában, ám említésükön túl egyik szerző sem képes magyarázatot adni arra, milyen módon, illetve mértékben vannak ezek hatással a kultúrák közötti kommunikációra.

A 3.2. fejezetben elemzett **szociolingvisztikai diskurzus** egyik alapvető tézise, hogy minden, amit fordítunk, elválaszthatatlan a szocio-kulturális kontextustól. Ezzel magyarázható, hogy a kultúra fogalma, illetve problematikája Nida (1945, 1952, 1960, 1964, 1976, 1982) és Pergnier (1978) írásaiban egyaránt meghatározó szerepet játszik. Néhány apróbb hangsúlykülönbség

ellenére – egyébként teljesen hagyományos, a 3.1. fejezetben bemutatott példákat idéző – kultúrakonceptiójuk számos közös vonást mutat. Mindkét szerző fontosnak tartja kiemelni a különböző nyelvek beszélőinek kultúrája közötti, sokszor igen jelentős különbségeket. Az írásaikat jellemző partikularista kultúraszemlélettől függetlenül az univerzálékat mindketten a fordítás elengedhetetlen feltételének tekintik.

Ami a szociolingvisztikai szövegek gyakorlati vonatkozásait illeti, Nida és Pergnier diskurzusában könnyedén kitapintható két közös pont. Egyrészt a kultúrák különbségeit ők is problémaforrásnak tekintik, mely a (mindkét szerzőnél kulcsfogalomnak számító) „üzenetbe” illeszkedő kulturális referenciák szintjén okoz nehézségeket. Másrészt e nehézségek áthidalására mindketten egy globális megoldást javasolnak, melynek lényege, hogy a fordító az üzenetet a befogadók szükségleteihez adaptálja (hogy az eredeti szöveg olvasóiban keltetthez hasonló hatást váltson ki a fordítás olvasóiban). Noha a szociolingvisztikai megközelítés egy általános keretet kínál a kulturális különbségekből fakadó nehézségek megoldására, módszerük mégis sok hasonlóságot mutat a 3.1. fejezetben bemutatott kollégáikéval: ők is kontextusból kiragadott kulturális referenciák fordításához kínálnak konkrét megoldási javaslatokat. Nida a „dinamikus ekvivalenciát” (1964) pl. kihagyás vagy betoldás révén, Pergnier az üzenet adaptálását pl. körülírás (perifrázis) vagy egy hasonló jelentésű kifejezés választásával tartja megvalósíthatónak. Módszerük s példáik kapcsán megfigyelhető egy ellentmondás, amely a kulturális problematika szintjén mindkét szerző írásait jellemzi.

Noha a fordítást „általában véve” egyikük sem átkódolási műveletek sorának tekinti, a kultúrákat megannyi statikus – véges számú tárgy, fogalom stb. alkotta – kódnak ábrázolják, melyek minden egyes összetevőjének megfelel egy lexikai elem. A kulturális problematika ebből következően a kulturális kódok eltérése következtében fennálló lexikai különbségek szintjén artikulálódik, annak ellenére, hogy a javasolt fordítási műveletek egy globális (adaptációs) stratégiának vannak alárendelve. Tudománytörténeti szempontból ez az ellentmondás a szociolingvisztikai diskurzust egy átmeneti zónába helyezi, melynek kultúrakonceptiója a tisztán nyelvészeti irányzatok képviselőit idézi, fordításfelfogása azonban már inkább a következő fejezetben bemutatott interpretatív megközelítéssel mutat közös vonásokat.

4. Fordítás és kultúra – az interpretatív fordításelmélet kultúrafelfogása

Az értekezés 4. fejezetének tárgyát képező **interpretatív fordításelmélet** leginkább egy átlagos francia egynyelvű szótár meghatározásához hasonlatos abszolút hagyományos kultúradefiníciót használ. Lederer – aki nyíltan hivatkozik a „culture” szótári jelentésére (1994) – az egyetlen szerző, aki nem csak angolszász, etnográfiai/antropológiai értelemben használja a fogalmat, hanem felhívja a figyelmet a francia szótárak kultúradefiníciójának intellektuális aspek-

tusára is. A kultúrával kapcsolatos interpretatív diskurzus alapos elemzése ráadásul egy olyan kultúrakoncepcióra enged következtetni, melynek középpontjában a tudás és az ismeretek állnak, s amely sok szempontból a kognitív antropológia kultúrafelfogását idézi. Sajátos módon ezzel szintén a francia „hagyományban” (és szótárakban) prioritást élvező intellektuális komponens kerül az interpretatív kultúrafelfogás középpontjába.

Seleskovitch és Lederer a kultúra problematikáját az interpretáció és az explicitáció általános keretébe helyezi. Mivel ezek minden fordítási folyamatot általában jellemző és meghatározó műveletek, a kultúrára nem mint külön problémára tekintenek, hanem az interpretatív fordítási folyamat részének gondolják. Ebben a megközelítésben elméleti problémát tehát nem jelent a „culture” fogalma, a gyakorlat szempontjából azonban kihívásként szerepel a „culturel” (kb. kulturális vonatkozások, Lederer 1998) célnyelvbe történő átültetése. A probléma azonban itt nem a kultúrák különbségei miatt eltérő lexikai elemek (*cultural words*, Newmark 1988: 94) szintjén artikulálódik, hanem a fordító tudatában, mégpedig az interpretatív fordításelmélet általános alapelvei szerint:

- mivel a megértés minden fordítási folyamat alapvető előfeltétele, a fordítónak rendelkeznie kell a forrásszöveg kulturális vonatkozásainak, utalásainak stb. megértéséhez szükséges ismeretekkel, legalábbis tudnia kell, hogy honnan tudja megszerezni ezeket az ismereteket;
- mivel a fordítás potenciális olvasói nem feltétlenül rendelkeznek a sajátjuktól eltérő kultúra megértéséhez szükséges ismeretekkel, a fordító feladata, hogy pótolja hiányosságait, és felvértezze őket azzal a tudással, amely a kulturális referenciák és utalások értelmezéséhez „szükséges és elégséges” (Lederer 1998: 163).

Az interpretatív megközelítésben tehát a kulturális problematika „megoldása” a fordító szempontjából a számára is idegen világ megértését lehetővé tevő – akár a fordítás során elsajátítandó vagy felépítendő – ismeretek megszerzésében, illetve a másik kultúrára ablakot nyitó ismeretek (implicit és explicit információk) megfelelő „adagolásában” rejlik. Ledererék szerint az eredeti szöveg potenciális célközönségének, illetve a fordítás olvasóinak feltételezett ismeretei között tatóngó – sokszor igen mély – szakadék áthidalása mindig ad hoc módon történik, nem nyelvi vagy szociolingvisztikai, hanem kognitív tényezők függvényében. Az interpretatív diskurzusban a kulturális problematika elválik a statikusnak tekintett nyelvi és kulturális szinttől, és áthelyeződik a dinamikus kognitív folyamatok, nevezetesen az értelemkonstrukció szintjére. Bár a kultúrákat „eleve adott” entitásnak ábrázoló statikus kultúradefiníció és a minden fordítási folyamatot értelemkonstrukciónak tekintő dinamikus fordításfelfogás között feszülő ellentmondást az elmélet implicit kultúrakoncepciójának középpontjában álló „*culturel* mint konstruktum” tézis kétségkívül feloldja, az interpretatív fordításelmélet kultúrafelfogása mindenképpen pontosításra szorul (ld. Konklúzió).

5. Fordítás a kultúrákban – a kulturális fordulat állomásai

A dolgozat 5. fejezetében három egymástól merőben eltérő eredetű és orientációjú fordításelméleti irányzat diskurzusának elemzése révén igyekeztem nyomon követni a kultúrafogalom fordításelméleti evolúcióját.

Az 5.1. fejezetben bemutatott **funkcionalista fordításelmélet** képviselői egyetértenek abban, hogy a nyelv szerves részét képezi a kultúrának, minek következtében a kultúra fogalma elválaszthatatlan a fordításétól. Ennek megfelelően a dolgozatban vizsgált funkcionalista szövegekben a kultúra témája mindenütt kiemelt helyen szerepel. Mivel szerettem volna minél átfogóbb képet nyújtani a funkcionalisták kultúrakonceptiójáról, több olyan szerző írásait is megvizsgáltam, akit ezen irányzat képviselőjének szokás tekinteni. A fordítás pedagógiája iránt érdeklődő szerzők (Hönig és Kussmaul 1982) kultúrafogalma sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem bizonyult különösebben érdekesnek. Normatív megközelítésük és a kulturális referenciák fordítására irányuló érdeklődésük miatt megnyilvánulásaik több szempontból is a 3. fejezetben bemutatott diskurzust idézik. Még Reiss munkái (1971, 2000) is inkább csak előkészítették az utat egy újfajta kultúrakonceptió előtt. Ezen az úton Vermeer (1986, 1987, 1996, 2000) és Holz-Mänttári (1981/1984) tették meg a legfontosabb lépéseket. Az antropológiai kultúrafogalomról szóló fejezetben láthattuk, milyen fontos szerepet játszott a – különböző kultúrák alkotóelemeinek egyszerű leírásával megelegedő antropológiai megközelítést elutasító – funkcionalista szemlélet a kultúrakonceptió fejlődésében. Vermeer „kulturémái” (1986: 8) hasonló állomást jelentettek a kultúra fogalmának fordításelméleti evolúciójában: funkcionalista alternatívát kínáltak a kultúrákat specifikus jegyek fix konstellációjának tekintő hagyományos kultúraszemlélet helyett. A funkcionalista antropológia bizonyítottan kiindulópontként szolgált a minden fordítási folyamatot interkulturális akciónak tekintő Holz-Mänttári korai munkáihoz. A funkcionalista fordításelmélet képviselői azonban ennél tovább mentek: Vermeer és kollégái több helyütt explicit módon Goodenough (1964) kultúra definíciójára hivatkoznak. Azzal, hogy kifejezetten egyenlőségjelet tesznek a kultúra és a tudás közé, egy nyíltan kognitivistákultúrakonceptióval gazdagítják a fordítástudományt.

A funkcionalisták (pl. Ammann 1989) ráadásul a kulturális rendszereket belülről is heterogénnek tekintik. A belső heterogeneitás, mely az eddig elemzett szövegek egyikében sem kapott szerepet, lehetővé teszi az alábbi kategóriák megkülönböztetését:

- parakultúra (a társadalom egészére érvényes normák, szabályok, konvenciók);
- diakultúra (egy bizonyos társadalmi csoportra érvényes normák, szabályok, konvenciók);
- idiokultúra (egy adott személy által felállított, s csupán rá érvényes normák, szabályok, konvenciók).

A kulturális rendszerek ilyen felosztása nem csupán az egyes kultúrák homogenitásának vízióját vonja kétségbe, hanem a kultúrák hagyományos – földrajzi és etnikai alapon történő – körülhatárolásának módszereit is. Azzal, hogy Vermeer a fordításelméletek helyett egy kultúraelmélet felállítását sürgeti, mintegy azt sugallja, hogy a fordításelmélet terén a kultúra fogalmának elsőbbséget kell élveznie magának a fordításnak a fogalmával szemben is. Ez az alapelv a funkcionalista diskurzus gyakorlati vonatkozásait is áthatja: a kultúra minden (lokális) fordítási művelet és (globális) stratégia szempontjából döntő – a fordítás módját ugyanis mindig a fordítandó szövegnek a célkultúrában betöltendő funkciója határozza meg.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a funkcionalisták nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a fordításelmélet területén a kultúra és a fordítás kapcsolata megforduljon, és így a „kultúra a fordításban” helyett a „fordítás a kultúrában” reláció kerekedjen felül. Kultúrafogalmuk változatossága és bizonyos ellentmondásai ellenére az 5.1. fejezetben bemutatott szövegek elősegítették a fordítástudományban kulturális fordulatként emlegetett jelenséget, mely meggyőződésem szerint nem egyik napról a másikra következett be, hanem fokozatosan, több egymást követő, illetve egymással párhuzamos lépésben zajlott.

Ebbe a fokozatos fejlődési folyamatba illeszkedik a teljesen más horizontról érkező Even-Zohar (poliszisztéma elmélet) és Toury (leíró fordítástudomány, DTS) kultúrakonceptiója is (5.2. fejezet). A kultúra jelentősége mindkettőjük diskurzusában (Even-Zohar 1978, 1990, 1997, 1998, 2000, 2005; Toury 1980, 1995, 1998, 1999, 2004) túlmutat a fordításén: egy fordításelmélet megalkotása helyett a kulturális rendszerek globális vizsgálatát tekintik feladatuknak.

A két szerző kultúradefiníciója (Even-Zohar 2005a, Toury 1999) gyakorlatilag megegyezik. Az orosz formalisták és a tartui szemiotikai iskola hatása, mely minden munkájukon erősen érződik, kultúrakonceptiójukra is jelentős befolyással volt: Even-Zohar konkrétan hivatkozik is Lotman kultúrafelfogására. Lotman 1984-től használja a szemioszféra fogalmát azon „szemiotikai kontinuum” (1984: 217) megnevezésére, melynek heterogén és aszimmetrikus szerkezete folyamatos interakciókat generál egyrészt magán az adott rendszeren belül, másrészt a tőle vékony és átjárható határokkal elválasztott szomszédos rendszerekkel. Even-Zohar és Toury szintén nagy jelentőséget tulajdonít a heterogeneitás, illetve az aszimmetria fogalmának. Az, hogy minden kulturális rendszert heterogénnek tekintenek, erősen partikularista szemléletre enged következtetni, ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Even-Zohar több évtizeden keresztül fáradozott azon, hogy előbb az irodalom, majd általában a kulturális rendszerek terén ismétlődő sémákat és univerzális szabályszerűségeket találjon, s hogy Toury normái is statisztikai módszerekkel leírható és megjósolható repetitív szabályokra épülnek.

A kulturális rendszerek aszimmetrikus volta (ld. a főként Even-Zohar korábbi írásaiban rendszeresen felbukkanó „centrum” és „periféria” fogalmát) elválaszthatatlan a dinamizmus fogalmától. Az aszimmetria ugyanis szükség-szerűvé tesz bizonyos kapcsolatokat és interakciókat, melyek az esetek többségében fordítás révén realizálódnak. Even-Zohar számára ezek a kultúrák

(vagyis a „kulturális repertoár” 1997: 374) épülését (mondhatnánk konstrukcióját), Toury számára pedig azok folyamatos változását (evolúcióját) táplálják. Nyilvánvaló tehát, hogy a kultúrákat mindkét szerző dinamikus konstruktmoknak tekinti – ugyanakkor Toury erősen hangsúlyozza a szerinte minden kultúrára jellemző „ellenállás” visszatartó erejét (2004), Even-Zohar pedig a kulturális csoportokat következetesen egy földrajzilag meghatározott területhez köti (1997, 1998). Lotmanhoz hasonlóan a kulturális rendszerek közé ők is határokat húznak, ezeket azonban képlékenynek és átjárhatónak tekintik. Ami tehát a kultúrák diszkrét vagy folytonos jellegét illeti, egyik szerző esetében sem beszélhetünk kontinuitás kultúrafelfogásról (inkább egyfajta kulturális kontiguitás mellett teszik le voksukat).

Even-Zohar és Toury kultúrakonceptiója, illetve a kultúrával kapcsolatos fogalmi rendszere kapcsán megjegyzendő, hogy egy-egy szerző kultúrafelfogása is sokat változhat néhány év vagy évtized alatt. Even-Zohar (2005b) és Toury (1999) esetében egyaránt megfigyelhetjük, hogy a kulturális rendszerek változásaiban egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a személyes, emberi tényezőknek, pl. a kulturális tervezés terén.

A poliszisztéma elméletben, illetve a leíró fordítástudományban a kultúrák közötti különbségek egyáltalán nem problémaforrásként szerepelnek. A kulturális transzfer nehézségeire vagy lehetetlenségére ezek a szerzők már nem mint nyomasztó teherre tekintenek, hanem mint a kultúrák különbözőségének és egyediségének forrására. A kulturális különbségek kapcsolatokat generálnak, melyek az egyes kultúrák fejlődésének (sőt adott esetben akár életben maradásának) biztosítékai lehetnek. A „kultúra = probléma” képlet elutasításának megfelelően Even-Zohar nem konkrét nehézségek megoldásával foglalkozik, hanem a fordítás gyakorlatát pl. a szövegválasztás szintjén befolyásoló kulturális tényezőket vizsgálja. Toury kvantitatív adatokon alapuló leíró módszere elsősorban a fordítás eredményére fókuszál: kész fordítások leírása, elemzése, összehasonlítása, fogadtatásának vizsgálata mellett a fordítandó szövegek kiválasztásának szempontjait, a célkultúra normáinak a fordítási stratégiákra gyakorolt hatását vizsgálja (pl. a címválasztás stb. szintjén). Nyilvánvaló tehát, hogy az elméleti diskurzus háttérében álló kultúrakonceptió gyakorlati téren is érezteti hatását: Even-Zohar és Toury a kultúra kapcsán egész másféle kérdésekkel foglalkozik, mint a szövegekbe „belekódolt” kultúraspecifikus kifejezések fordítási lehetőségeit vizsgáló kutatók.

Az 5.3. fejezetben bemutatott **posztkolonialista diskurzus** nem fordításkutatók tollából származik, hanem az ún. *cultural studies* keretében eredetileg napjaink kultúráit tanulmányozó antropológusok, irodalmárok stb. fordítás iránti érdeklődéséből fakad. A posztkolonialista szerzők (Rafael 1988/1993, Niranjara 1992, Jacquemond 1992, Bhabha 1994 stb.) fordításfelfogásának közös jellemzője, hogy nem csak az ekvivalencia-központú, normatív megközelítést, illetve a sokak (pl. Catford, Nida vagy Seleskovitchék) által a fordítás zálogának tekintett, a nyelvektől és kultúráktól függetlenül létező transzcendentális „szubsztancia” gondolatát utasítják el, hanem a célnyelv / célkultúra meghatározó szerepét is (e tekintetben szembehelyezkednek a funkcionalistákkal és Toury-ékkal is).

Ami kultúrafelfogásukat, nevezetesen a partikularista–univerzalista vitában elfoglalt helyüket illeti, egyöntetűen elítélik a humanista hagyomány evolucionista és paternalista univerzalizmusát. Ezzel egyes szerzők egy szélsőségesen partikularista szemléletet állítanak szembe – elég pl. a Niranjana (1992) által emlegetett „kulturális fragmentáció” fogalmára gondolnunk. Niranjana nem elégszik meg azzal, hogy a különböző kultúrák sajátosságait és egymás közötti kapcsolatait vizsgálja: ő a posztkolonialista fordításkutatás feladatának a kultúrák közötti erőviszonyok és a kulturális egyenlőtlenségek vizsgálatát tekinti. E két téma a kutatás szempontjából azért tűnik érdekesnek, mert új perspektívákat nyit a fordításelméleti kultúrakoncepció történetében. Az 5.2. fejezetben láthattuk, hogy a lotmani kultúrafogalom révén az aszimmetria fogalma beépült a fordításelméleti kultúrakoncepcióba. A posztkolonialista diskurzus az aszimmetria semleges fogalmát a dominancia / alávetettség konfliktusokkal terhes fogalmával vegyíti, a célkultúra dominanciáját (hegemóniáját, annexionista törekvéseit stb.) pedig határozottan elutasítja. Ez utóbbi fogalmak mára szerves részét képezik a fordítástudományi diskurzusnak (pl. Venuti 1995), és kulcsszerepet játszanak a francia nyelvterületen főként Berman (1984) és Meschonnic (1973) hatására elterjedt etikai megközelítés képviselőinél is (Cordonnier 1995, Meschonnic 1999).

Más posztkolonialista szerzők (pl. Bhabha 1994, Anzaldúa 1987) a kultúrák különbözősége helyett keveredésükre és határaik elmosódására helyezik a hangsúlyt. Az antropológiai kultúrakoncepciók elemzése kapcsán (2.2.3) felmerült, hogy egy extrém (a kultúrák teljes összemosódását feltételező) kontinuista kultúrafelfogás tulajdonképpen értelmetlenné (szükségtelenné) teszi az interkulturális kommunikáció minden formáját, köztük a fordítást is. A posztkolonialista diskurzus egy része mégis arról tanúskodik, hogy a kultúrákat elválasztó határok mentén olyan hibrid vagy átmeneti entitásokat találunk, amelyek tökéletesen képesek kommunikálni és „fordítani” egymás között. Ezen köztes, illetve „határkultúrákban” (*'in-between' border cultures*, Bhabha 1994) a fordítás mindennapos gyakorlat, mely a fordítók számára számos tanulsággal szolgál. A partikularizmus dinamikus változata, mely ez esetben kontinuista kultúrafelfogással párosul, az interkulturális kommunikációt a többségi kultúra „belsejében” (bevándorlók), vagy a határok mentén élő bi- (vagy multi-) kulturális kisebbségek gyakorlatával azonosítja. A hibrid-, határ-, illetve köztes kultúrák, valamint az interkulturalitás fogalma szintén központi szerepet játszik napjaink fordítástudományi diskurzusában (pl. Pym 2000, Snell-Hornby 2001).

A posztkolonialista diskurzusról összességében megállapítható, hogy a kultúrákat nem homogén és statikus entitásoknak, hanem állandóan változó, dinamikus és heterogén konstruktumoknak tekinti. A posztkolonialistákra általában jellemző partikularizmustól függetlenül egyes szövegek eltérnek egymástól a tekintetben, hogy a kultúrákat éles és átjárhatatlan határokkal választják-e el egymástól, vagy éppen ellenkezőleg, a kultúrák egymásba fonódására és összeemosódására helyezik a hangsúlyt. A posztkolonialista fordításelméleti diskurzus hűen tükrözi a *cultural studies* és általában véve a mai társadalomtudományok kultúrakoncepcióinak aktuális kérdéseit: egyrészt a globalizáció kontra frag-

mentáció vitát, másrészt például a kultúrák közötti erőviszonyok (dominancia, hegemonia stb.) és az interkulturalitás problematikáját.

6. Konkluzió

Az értekezésben elemzett szövegek alapján megállapítható, hogy a Bevezetőben megfogalmazott első hipotézisnek megfelelően – a kétségtelenül tetten érhető közös pontok ellenére – a fordításelméleti diskurzus háttérében álló kultúrafelfogásokat több szinten is nagyfokú változatosság jellemzi:

- az elemzett szövegekben rendkívül változatos kultúradefiníciókat találunk, melyek a szótári meghatározástól (Lederer) az etnográfiai definíciókon át (Newmark, Mounin), Trager relativista (Vinay és Darbelnet), Malinowski funkcionalista (Holz-Manttari), Goodenough kognitivist (Vermeer), Lotman szemiotikai (Even-Zohar), illetve a posztkolonialisták „kulturalista” koncepciójáig terjednek;
- még egy adott fordításelméleti „irányzaton” belül is számottevő különbségek mutatkoznak a kultúrafelfogás terén (pl. a nyelvészeti vagy a funkcionalista fordításelméleti diskurzusban);
- még egy adott szerző írásain belül is találunk különbségeket (gondoljunk Even-Zohar vagy Toury kultúrakoncepciójának alakulására).

A Bevezetőben megfogalmazott második hipotézis szerint változatosságuk ellenére a fordításelméleti kultúrakoncepciók egyfajta fejlődést mutatnak, amely párhuzamban áll a kultúrával kapcsolatos diszciplínák kultúrafogalmának evolúciójával. Ez a feltételezés a sokat emlegetett „kulturális fordulat” kapcsán azt szeretné hangsúlyozni, hogy a fordulat több lépésben, fokozatosan következett be. Meggyőződésem szerint e hipotézis kétféle szempontból is bizonyítható.

Egyrészt megfigyelhetjük, hogy azok a kultúradefiníciók, melyekre az egyes fordításelméleti szövegek konkrétan hivatkoznak, illetve indirekt módon támaszkodnak, gyakorlatilag kronológiai sorrendben követik egymást a tudományos kultúrakoncepciók fejlődését bemutató 2.2.3. fejezetben.

Másrészt a bemutatott kultúrakoncepciókból az is egyértelműen kiviláglik, hogy a fordításelméleti kultúrakoncepciók kapcsán indokoltabb fokozatos fejlődésről (vagy evolúcióról) beszélni, mint hirtelen vagy váratlan fordulatról. Láthattuk, hogy a kultúrákat a nyelvészeti megközelítés képviselői egymástól függetlenül létező, statikus és homogén entitásoknak tekintették. A szociolingvisztikai diskurzusban a kultúra fogalma már előbbre került, de felfogása nem sokban különbözött a nyelvészeti fordításelmélet kultúrakoncepciójától. Az interpretatív diskurzus kultúradefiníciója ugyan még teljesen hagyományosnak bizonyult – a „*culture*” meghatározása azonban már magában foglalja a tudás és az ismeretek fogalmát, minek köszönhetően a kultúra elveszíti objektív, „eleve adott” jellegét. A funkcionalisták ennél tovább mennek: ők már nem elégszenek meg azzal, hogy beemeljék kultúrakoncepciójukba a funkció vagy a tudás fogalmát, hanem explicit módon egyenlőségjelet tesznek a – dinamikus

és heterogén – kultúra valamint a tudás közé. Még Even-Zohar és Toury kultúrafelfogása kapcsán sem beszélhetünk gyökeres fordulatról: bár nagy jelentőséget tulajdonítanak a különböző kulturális rendszerek sajátos szocio-kulturális jellemzőinek, formalista gyökereik strukturális univerzálék feltételezésére / felderítésére sarkallják őket; bár a kultúrákat dinamikus konstruktumoknak tekintik, Even-Zohar és Toury egyaránt ragaszkodik a kultúrák bizonyos „kötöttségeihez”; s bár a kultúrákat elválasztó határokat átjárhatóknak gondolják, a kultúraszemléletük távolról sem kontinuitás. Ilyen értelemben tehát az ő írásaik is a kulturális fordulat fokozatosságát bizonyítják, melynek a posztkolonialista diskurzus jelenti a következő (de minden bizonnyal nem az utolsó) állomását.

Az értekezés Bevezetőjében a fordításelméleti kultúrafelfogások gyakorlati implikációinak vizsgálatát is célul tűztem ki. A dolgozatban vizsgált szövegekből világosan kiderül, hogy az elméleti diskurzus háttérben álló kultúrafelfogás a gyakorlati vonatkozások szempontjából is meghatározó. A 3. fejezetben elemzett fordításelméleti szövegek a statikusnak és egymástól függetlennek tekintett kultúrák között fix különbségeket feltételeznek. Ezek a különbségek a fordítók számára problémát jelentenek: valamilyen módon át kell ugyanis hidalni őket. A fordítást átkódolási műveletek sorának tekintő szerzők (pl. Vinay és Darbelnet, Newmark) – egyébként teljesen logikus módon – a kulturális kódok különbözőségéből fakadó, leginkább lexikai szinten jelentkező nehézségek megoldására „alternatív” átváltási műveleteket (betoldás, kihagyás stb.) javasolnak. A szociolingvisztikai diskurzusban a statikus kulturális kódok különbözőségéből fakadó nehézségek egy „dinamikusabb” fordításfelfogással találkoznak, a gyakorlati javaslatokra azonban továbbra is jelentős hatással van a „kódszerű” kultúraszemlélet, illetve a kulturális problematikának a reáliák / kultúraspecifikus kifejezések szintjén történő kezelése (ennek hatása napjainkig érződik, még a pragmatikai megközelítésekben is, pl. Valló 2000, Vermes 2004). A 4. fejezetben bemutatott interpretatív diskurzusban a kulturális különbségek már nem lexikai szintű átváltási nehézségek szinonimái, hanem a dinamikus értelemkonstrukció szintjén jelentenek kihívásokat. Az 5. fejezetben vizsgált szövegek kultúrakonceptiójuknak megfelelően a kultúrákat már egyáltalán nem a nyelvbe vagy a szövegekbe kódolt problémák forrásának tekintik, hanem minden fordítási művelet és folyamat szempontjából meghatározónak tartják – s ezzel a „fordítás a kultúrában” relációt helyezik előtérbe. Even-Zohar, Toury és követőik (pl. Sohár 1998) ugyanakkor a kultúrák különbözőségét a célkultúra gazdagodásával, míg egyes posztkolonialisták inkább a forráskultúra hegemóniájával hozzák összefüggésbe. Bár sok szempontból hasonló gyakorlati kérdésekre irányítják a figyelmet: pl. a kiadóknak a fordítási folyamatban betöltött szerepére, a fordítandó szövegek kiválasztásának kritériumaira stb., megállapíthatjuk, hogy az elméleti kultúrakonceptiók hatása erősen érződik a gyakorlati vonatkozású megnyilvánulásokon.

Az értekezés végén fontosnak tartom kiemelni, hogy a fordítás gyakorlati szempontjából számomra az interpretatív fordításelmélet (a 4.2 fejezetben magyar példákkal illusztrált) kulturális vonatkozású javaslatai tűnnek a legmeggyőzőbbeknek és a gyakorlatban legjobban hasznosíthatóknak. Látnunk kell azonban, hogy az elmélet kultúradefiníciói egyáltalán nincsenek összhangban

sem azzal a dinamikus szemlélettel, amely az interpretatív elmélet fordítás-felfogását jellemzi, sem a XXI. századi kulturális valósággal. Ahhoz, hogy az interpretatív megközelítés igazán koherens elméleti keretet tudjon nyújtani a kulturális problematikához, egy olyan kultúrakoncepció és (-definíció) kidolgozására van szükség, amely egyrészt tisztában van a tudományos kultúrakutatás eredményeivel, másrészt tekintetbe veszi napjaink multi-, transz- és interkulturális valóságát, melyben többé-kevésbé egyetlen kultúrát sem azonosíthatunk egy földrajzilag meghatározott helyhez köthető homogén közösségre jellemző tárgyak és fogalmak statikus összességével. Értekezésemmel egy ilyen kultúrafelfogás kikristályosodásához próbáltam hozzájárulni.

Irodalom

- Albert S. 1997. Traduire des langues ou traduire des cultures. In: Karafiáth J. & Tverdotá Gy. (szerk.) *Acclimater l'autre. La traduction littéraire et son contexte culturel*. Budapest: Éditions Balassi. 25-32.
- Ammann, M. 1989. *Grundlagen der modernen Translationstheorie – Ein Leitfaden für Studierende*. Heidelberg: IÜD.
- Amselle, J. L. 1990. *Logiques métisses: Anthropologie de l'identité en Afrique et ailleurs*. Paris: Payot.
- Anzaldúa, G. 1987. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Spinsters/Aunt Lute.
- Baker, M. et al. 1998. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London/New York: Routledge.
- Bassnett, S. & Lefevre, A. 1990. *Translation, History and Culture*. London/New York: Pinter Publishers.
- Berman, A. 1984. *L'épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Paris: Gallimard.
- Berman, A. 1993. La Traduction et ses Discours. In: Lambert, J., Lefevre, A. et al. (eds.) *La traduction dans le développement des littératures*. Actes du XIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. Leuven: Peter Lang/Leuven University Press. 39-49.
- Bhabha, H. K. 1994. How Newness enters the World: Postmodern Space, Postcolonial Times and the Trials of Cultural Translation. In: Bhabha, H. K. (ed.) *The Location of Culture*. London/New York: Routledge. 212-235.
- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
- Cordonnier, J-L. 1995. *Traduction et culture*. Paris: Didier/Hatier.
- Cuche, D. 1996. *La notion de culture dans les sciences sociales*. Série Repères. Paris: La Découverte.
- Even-Zohar, I. 1978a. Papers in Historical Poetics. In: Hrushovski, B. & Even-Zohar, I. (eds.) *Papers on Poetics and Semiotics 8*. Tel Aviv: University Publishing Projects.
- Even-Zohar, I. 1978b. The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem. In: Holmes, J. S., Lambert, J. & van den Broeck, R. (eds.) *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies*. Leuven: Acco. 117-127.
- Even-Zohar, I. 1978c. Universals of Literary Contacts. *Papers in Historical Poetics*. Tel Aviv: Porter Institute. 45-53.

- Even-Zohar, I. 1990. Laws of Literary Interference. *Poetics Today* 11:1. 53-72.
- Even-Zohar, I. 1997. The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer. *Target* 9:2. 373-381.
- Even-Zohar, I. 1998. Some Replies to Lambert and Pym. *Target* 10:2. 363-369.
- Even-Zohar, I. 2000. Culture Repertoire and the Wealth of Collective Entities. In: De Geest, D. et al. (eds.) *Under Construction: Links for the Site of Literary Theory. Essays in Honour of Hendrik Van Gorp*. Leuven: Leuven University Press. 389-403.
- Even-Zohar, I. 2005a. Culture as Goods, Culture as Tools. *Papers in Culture Research* <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/ez-cr2004-toc.htm>
- Even-Zohar, I. 2005b. Culture Planning. *Papers in Culture Research* <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/ez-cr2004-toc.htm>
- Even-Zohar, I. 2005c. Laws of Cultural Interference. *Papers in Culture Research* <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/ez-cr2004-toc.htm>
- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Culture*. New York: Basic Books.
- Gentzler, E. 1993. *Contemporary Translation Theories*. London/New York: Routledge.
- Goodenough, W. H. 1964. Cultural Anthropology and Linguistics. In: Hymes, D. (ed.) *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper and Row. 36-40.
- Holmes, J. 1972/1988. The Name and the Nature of Translation Studies In: Holmes, J. et al. (eds.): *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi. 67-80.
- Holz-Mänttari, J. 1984. *Translatorisches Handeln. Theorie und Methode*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Hönig, H.G., Kussmaul, P. 1982. *Strategie der Übersetzung*. Tübingen: Narr.
- Jacquemond, R. 1992. Translation and Cultural Hegemony: The Case of French-Arabic Translation. In: Venuti, L. (ed.) *Rethinking Translation*. London/New York: Routledge. 139-158.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Kroeber, A.L et Kluckhohn, C. 1952. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions. *Harvard University Papers* Vol. 47, No. 9.
- Ladmiral, J-R. 1987. Traductologiques. *Retour à la traduction. Le français dans le monde (No spéciale)*. Paris: Hachette. 18-25.
- Larose, R. 1989. *Théories contemporaines de la traduction*. Montréal: Presses de l'Université du Québec.
- Lederer, M. 1981. *La traduction simultanée, expérience et théorie*. Paris: Minard Lettres Modernes.
- Lederer, M. 1994. *La traduction aujourd'hui – le modèle interprétatif*. Paris:Hachette.
- Lederer, M. 1998. Traduire le culturel: la problématique de l'explicitation. *Palimpsestes No. 11. Traduire la culture*. Paris: Presses de la Sorbonne Nouvelle. 161-171.
- Lotman, J. 1970. *Stat'i po tipologii kul'tury*. Tartu. 31 – angolra fordította: Osimo, B. http://www.logos.it/pls/dictionary/linguistic_resources.cap_1_28_en?lang=en
- Lotman, J. & Uspenskij, B.A. 1971/1978. On the Semiotic Mechanism of Culture (fordította: Segal, A.). *New Literary History* IX:2. 211-232.
- Lotman, J. 1984. On the semiosphere (fordította: Clark, W.). *Sign Systems Studies* 33 (2005). 215-239.
- Malinowski, B. 1944. *A Scientific Theory of Culture*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

- Márkus, Gy. 1992. A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma. *Kultúra és modernitás*. Budapest: T-Twins. 9-41.
- Meschonnic, H. 1973. *Pour la poétique II*. Paris: Gallimard.
- Meschonnic, H. 1999. *Poétique du traduire*. Paris: Verdier.
- Mounin, G. 1963. *Les problèmes théoriques de la traduction*. Paris: Gallimard.
- Newmark, P. 1982. *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon Press.
- Newmark, P. 1988. *A Textbook of Translation*. London/New York: Prentice Hall International.
- Newmark, P. 1991. *About Translation*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Nida, E.A. 1945. Linguistics and Ethnology in Translation Problems. *Word* 2. 194-208.
- Nida, E. A. 1952. New Methodology in Biblical Exegesis. *TBT* Vol. 3, No. 3. 97-111.
- Nida, E. A. 1960. *Message and Mission*. New York: Harper & Bros.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill.
- Nida, E. A. 1976. A Framework for the Analysis and Evaluation of Theories of Translation. In: Brislin, R. W. (ed.) *Translation: Applications and research*. New York: Gardner Press. 47-91.
- Nida, E. 1982. *Translating Meaning*. California: San Dimas.
- Niranjana, T. 1992. *Siting Translation: History, Post-Structuralism and the Colonial Context*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Pergnier, M. 1978. *Fondements sociolinguistiques de la traduction*. Paris: Champion
- Pym, A. 1998. Note on a Repertoire for Seeing Cultures. *Target* 10:2. 357-361.
- Pym, A. 2000. *Negotiating the Frontier: Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester: St Jerome Publishing.
- Rafael, V. L. 1988/1993. *Contracting Colonialism: Translation and Christian Conversion in Tagalog Society Under Early Spanish Rule*. Durham: Duke University Press.
- Redfield, R., Linton, R. & Herskovits, M. 1936. Memorandum on the Study of Acculturation. *American Anthropologist* 38. 149-152.
- Reiss, K. 1971. *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik: Kategorien und Kriterien für eine sachgerechte Beurteilung von Übersetzungen*. München: Max Hueber.
- Reiss, K. 2000. Type, Kind and Individuality of Text. Decision Making in Translation. In: Venuti, L. (ed.). *The Translation Studies Reader*. London/New York: Routledge. 160-171.
- Seleskovitch, D. et Lederer, M. 1984/1993. *Interpréter pour traduire*. Paris: Didier Érudition.
- Seleskovitch, D. et Lederer, M. 1989. *Pédagogie raisonnée de l'interprétation*. Paris: OPOCE & Didier Érudition.
- Snell-Hornby, M. 2001. The space 'in between': what is a hybrid text? *Across Languages and Cultures* 2. évf. 2. 207 -216.
- Sohár, A. 1998a. Cultural Importation of Genres. The Case of Science Fiction and Fantasy in Hungary. In: Klaudy K., Lambert, J. & Sohár A. (eds.) *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 125-133.
- Sohár, A. 1998b. 'Genuine' and 'Fictitious' Translations of Science Fiction and Fantasy in Hungary. In: Bowker, L. et al. (eds.) *Unity in Diversity?: Current Trends in Translation Studies*. Manchester: St. Jerome Publishing. 38-46.
- Toury, G. 1980. *In Search of a Theory of Translation*. Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics.

- Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Toury, G. (ed.) 1998. *Translation Across Cultures*. New Delhi: Bhari Publication.
- Toury, G. 1999. Culture Planning and Translation. In: Lugris, A. A. et al. (eds.) *anovar/anosar: estudios de traducción e interpretación I*. Vigo: Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo. 13-25.
- Toury, G. 2004. Enhancing Cultural Changes By Means of Fictitious Translations. In: Hung, E. (ed.) *Translation and Cultural Change: Studies in History. Norms and Image-Projection*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Trager, G. 1959. The Systematization of the Whorf Hypothesis. *Anthropological Linguistics* Vol. 1. 131-35.
- Tylor, E.B 1871. *Primitive Culture*. London: John Murray.
- Valló Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. 34-49.
- Venuti, L. 1995. *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London/New York: Routledge.
- Venuti, L. (ed.) 2000. *The Translation Studies Reader*. London/New York: Routledge.
- Vermeer, H. & Reiss, K. 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Niemeyer.
- Vermeer, H. J. 1986. *Voraussetzungen für eine translationstheorie. Einige kapitel kultur- und sprachtheories*. Heidelberg: Vermeer.
- Vermeer, H. J. 1987. What does it mean to translate? In: Toury, G. (ed.) *Translation Across Cultures*. New Delhi: Bahri Publications Private Limited.
- Vermeer, H. J. 1996. *A Skopos Theory for Translation*. Heidelberg: TEXTconTEXT.
- Vermeer, H. J. 2000. Skopos and Commission in Translational Action [fordította: Chesterman, A.]. In: Venuti, L. (ed.) *The Translation Studies Reader*. London/New York: Routledge. 221-232.
- Vermes A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. 5-17.
- Vinay, J. P. & Darbelnet, J. 1958. *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Paris: Didier.

A reáliafogalom változásai és változatai¹

Mujzer-Varga Krisztina

A *reália* fogalmának meghatározása ingoványos területre viszi a kutatót, mert a szakirodalomban nincsen egyetértés sem a terminust, sem a fogalom tartalmát illetően. Az alapvető terminológiai kérdések tisztázása után dolgozatunkban két kérdésre keressük a választ: (1) Minek nevezik, és hogyan definiálják a fordításkutatók azokat a nyelvi elemeket, amelyek valamilyen szempontból kulturálisan kötöttek? (2) Hogyan, milyen fogalmi csoportokra és alcsoportokra osztják fel a szerzők a reália-fogalmat?

Azt reméljük, hogy a kérdések megválaszolása után teljesebb képet kapunk a reáliakutatásról, és képesek leszünk felállítani egy olyan rendszert, amelyben elhelyezhetők a különböző felfogások.

A címben tudatosan használjuk a *reália* szót. Magyar nyelvterületen ugyanis ez terjedt el leginkább, a legtöbb fordításkutató ezt használja. Az utóbbi években történtek ugyan törekvések a reáliák másfajta elnevezésére, de mindeddig a *reália* maradt a győztes. A tanulmányban egyelőre reáliának fogunk nevezni minden olyan szót és kifejezést, mely a szó legszélesebb értelmében bármilyen kulturális vonatkozással rendelkezik. Ezt szeretnénk a későbbiekben jobban körülhatárolni és pontosítani. Dolgozatunk bevezető részében szinonimaként kívánjuk használni a *reáliát*, a *kulturálisan kötött jelenségeket* és a *kulturálisan kötött kifejezéseket*, az egyes szerzők értelmezésének ismertetésekor természetesen az általuk definiált terminusokat fogjuk használni.

1. A kultúra szerepe

Ebben az alfejezetben azt szeretnénk röviden bemutatni, milyen szerepet játszik a kultúra a fordításban. A kulturálisan kötött elemek vizsgálata interdiszciplináris kérdéseket vet fel, ezen a ponton találkozik a nyelvészet a fordítástudomány és az interkulturális kommunikáció kutatási problémáival. Mivel dolgozatunk kulturálisan kötött kifejezésekkel foglalkozik, a reália fogalmát is legfőképp a fordítástudomány használja, röviden szeretnénk kitérni az interkulturális kommunikációra és annak a fordítástudományhoz fűződő kapcsolatára.

A *kultúra* szót máshogyan használjuk a hétköznapi és a tudományos szóhasználatban. Míg a hétköznapi életben a kultúrán leginkább annak produktu-

¹ Részlet a szerző készülő doktori értekezéséből. A dolgozat német nyelvű, a tanulmányt a szerző fordította magyarra.

mait értjük (művészeti alkotások stb.), addig az interkulturális kommunikáció a kultúra szót jóval tágabb értelemben használja: a kultúra inkább társadalmi, emberi alkotó folyamat. Hidasi (2004: 11) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Egy-egy kultúra létrehoz és továbbörökít egy közös szimbólumrendszert, amely révén és által az adott kultúra tagjai érintkeznek, és a közösségi létüket szervezik”. E szerint a kultúraértelmezés szerint meg kell különböztetnünk látható (azaz tárgyiasult), valamint érzékelhető, illetve rejtett elemeket. Utóbbiak, mint például a szimbólumok, normák, értékek, elvárások és attitűdök, a kultúra legtöbb és legfajsúlyosabb alkotóelemei, amelyek elsajátítása nehéz feladat elé állít nyelvtanulót, üzletembert, fordítót és tolmácsot egyaránt. Míg azonban az első két csoport tagjai gyakorlati megfontolásokból jobban megkerülhetik a problematikus jelenségek használatát, addig a második csoportba tartozó, tudatos nyelvhasználók számára – munkájuk jellegénél fogva – sokszor kihívást jelentenek a metaforák, közmondások, szólások és mítoszok. Ezek szintén a kultúra részét képezik, Hidasi kulturális szimbólumoknak nevezi őket, ahol a kultúra, mint társadalmi termék jelenik meg, melynek ismeret- és normarendszerét a szocializáció során sajátítjuk el. Amennyiben idegen közegbe kerülünk, ez a képesség egyfajta szűrőként működik, hiszen az új élményeket, benyomásokat a saját kulturális rendszerünkön eresztjük át és dolgozzuk fel. Azonos kultúrából származó emberek fél szavakból is megértik egymást, míg különböző háttérrel rendelkezőknek sokkal több magyarázatra van szükségük. Ezt munkájuk során figyelembe kell venniük a fordítóknak is.

Úgy véljük, hogy az interkulturális kommunikáció kétszeresen is releváns a fordítástudomány számára: az előbbiekből következik, hogy a látható és rejtett dolgok egyaránt a kultúra részét képezik, tehát ezek a kulturálisan meghatározott jeltárgyak elsődlegesen relevánsak a fordítástudomány számára. Mivel azonban a jeltárgyak megnevezései, azaz a nyelvi jelek is a kultúra részét képezik, ezért másodlagosan a reáliák megnevezései is relevánsak.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az egy-egy jelenséghez való jelenítésrendelés bizonyítottan kultúrafüggő. Felfogásunkban, melyet a dolgozat mások felében kívánunk ismertetni, megkülönböztetett helyet foglalnak el az egy bizonyos kultúra által meghatározott jeltárgyak jelölésére szolgáló szavak és kifejezések mellett a kultúrában elterjedt szokások és rítusok.

2. A reáliák és a fordíthatóság kapcsolata

A fordítók számára a kulturálisan meghatározott jelenségek fordítása egyike a problematikus területeknek. Ez nemcsak nyelvi szinten, a szavak és a szavaknál nagyobb nyelvi megnyilatkozások szintjén jelenik meg. David Katan a fordítás és a kultúra összefüggéseit vizsgálva jóval nagyobb figyelmet szentel a kulturális viselkedésnormáknak és értékrendszereknek (Katan 1999). Ezek tanulmányozása azonban túlságosan messzire vinne bennünket a kultúra által meghatározott nyelvi elemek kutatásától.

A reáliákat általában a fordíthatóság kérdése kapcsán tárgyalják, gyakran általános érvennyel, egy bizonyos (nyelvi, vagy még inkább kulturális) keret,

kontextus meghatározása nélkül, amelyben a kultúraspecifikusság megjelenhet. Az általános felfogásnak is megvan a maga létjogosultsága, helyénvalóbb azonban a reália fogalmát konkrét nyelvpárok kapcsán tárgyalni, hiszen egy nyelvi jelről a kontextus ismerete nélkül nehezebb eldönteni, hogy reáliaként lép-e fel. A kulturálisan kötött elemek, reáliák stb. mindig két nyelv (és kultúra) viszonylatában értelmezhetők. A forrásnyelvi átlagolvasó számára a kultúrájára jellemző jeltárgy és annak elnevezése saját kulturális kontextusának része, ezért nem érzi ezek kulturális vetületét. Erre kutatásaink során jöttünk rá: olyan szavak és kifejezések keresése során, melyeknek kulturális jelentéskomponense is van, a célnyelvi átlagolvasó fejével kell gondolkozni, és azonnal össze kell vetni a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúrát.

Mindebből az következik, hogy a kulturálisan kötött elemek, reáliák stb. egyszerre kultúra- és nyelv-specifikusak, pontosabban nyelvpár-specifikusak. Két távolabbi kultúra viszonylatában egészen más szempontok kerülnek előtérbe, mint egymáshoz közel állók esetében, ahol két, egymásnak megfelelő jeltárgy elnevezését a kulturális különbségek mértékének köszönhetően nem tekintjük reáliának egymás nyelvében. Példaként szolgálhat a *puding* szó, amely ugyanazt a tejjel elkészített édességet jelöli a magyar és az osztrák/német kultúrában, az angol kultúrában azonban nem a fajra, hanem a nemre vonatkozik és többfajta desszertet, sőt sós tésztát is megnevez, amelyet a sült húshoz adnak vasárnap. (A fogalomhoz kapcsolódó lehetséges konnotációk természetesen különbözhetnek.)

Kujamäki egy másik szempontra hívja fel a figyelmet, amikor arról ír, hogy a fordítástudomány számára akkor válnak relevánssá az általa *reália-lexémáknak* nevezett nyelvi jelek, ha az általuk megnevezett reáliák egy bizonyos kultúra és/vagy egy bizonyos földrajzi területre jellemzők, tehát más kultúrában/földrajzi területen nem léteznek (Kujamäki 2004). Hozzáteszi, hogy ebből a szemléletből az következik, hogy a nyelvészetközpontú fordítástudomány a jeltárgyakat specifikumokként definiálta és azok elnevezéseit, azaz a reália-lexémákat, *nulla-lexémáknak* tekintette (pl. Reiss 1971, Koller 1983, Markstein 1998). Papp (2004) ezt azzal egészíti ki, hogy a célnyelvi ekvivalens hiánya miatt a forrásnyelvben jelzett fogalom széles szemantikai mezejét, asszociációs kötődéseit, érzelmi kapcsolódásait, hangulatát, stílusát egyaránt mérlegelni kényszerül a fordító. Ezek tudatában a fordítási folyamat végén a fordító szubjektív döntést hoz.

3. Terminológiai kérdések

Az előző részben azzal foglalkoztunk, hogy a reália mint a kultúra része milyen fordítási nehézségeket okozhat. A *reáliát* eddig gyakorlati okokból összefoglalóan használtuk az összes általunk ismert terminusra, mely kultúraspecifikus jelenséget jelöl. Mielőtt azonban hozzálátnánk az egyes terminusok ismertetéséhez és egy rendszer felállításához, tisztáznunk kell, hogy miért tekintjük terminológiai problémának a különböző elnevezések sokszínűségét.

„A terminológia egy-egy szakterület fogalmainak megnevezéseit jelenti” – írja Heltai (2004: 26), és hozzáteszi, hogy nem csak tudományos terminológia

létezik, hanem terminológiák alakultak ki az emberi tevékenység legkülönbözőbb területein is. Ilyen gyakorlati tevékenység lehet a fordítás, melynek tudományággá fejlődése során kialakult sajátos terminológiája. Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a gyakorlati tevékenységek terminológiája gyakran kevésbé pontos. Éppen ezzel a problémával találkozunk az, aki a reáliafogalom változatait kívánja kutatni, hiszen a fordítás mint gyakorlati tevékenység során meg kell elégednünk olyan terminológiával, amellyel a fordítástudomány mint viszonylag új keletű tudományág már nem elégedhet meg.

Ebből következik, hogy először meg kell válaszolni azt a kérdést, miszerint a *reália* és az egyéb, kulturális nyelvi elemekre vonatkozó elnevezések, mint a *kultúra-specifikus kifejezés*, a *lakúna* és az *ekvivalencia nélküli kifejezés* stb., mennyiben tekinthetők terminusnak. A Heltai által felállított feltételrendszer alapján ezek az elnevezések félúton helyezkednek el a terminusok és a köznyelvi szavak között (Heltai 2004). Egyrészt megfelelnek a terminusok feltételeinek, hiszen a terminusoknak egy jelentésük van, amely pontos meghatározáson és a terminológia által jelölt fogalmak alá- és fölérendeltségi viszonyain alapul, nincsen szinonimájuk, továbbá kontextustól, pragmatikai tényezőktől függetlenek. Ebből az következik, hogy definíciójuk nem függhet az adott fordításkutató értelmezésétől.

Másrészt a terminusokat csak a beszédközösség egyes csoportjai használják, egy bizonyos szakterületen belül. A *reália* szó létezik köznyelvi szóként, általában valós, kézzelfogható dolgokra vonatkozik, ugyanakkor a nyelvészet, különösképpen pedig a fordítástudomány terminológiájába más jelentéssel került be. Meglepő azonban, hogy az általunk ismert nyelvészeti, illetve fordítástudományi szakszótárakban nem szerepel.

4. Rendet a káoszba – a rendszerezés szempontjai

Amint a bevezetésben említettük, a reáliákkal foglalkozó szakirodalom terminológiája és taxonómiája nem egységes. A szakirodalomban olvasható definíciókból és értelmezésekből arra lehet ugyan következtetni, hogy a fordításkutatók nagymértékben egyetértenek bizonyos tulajdonságokat illetően, de számos eltérés is megfigyelhető. A továbbiakban célunk egy olyan rendszer felállítása, amelyben a felfogások közös és eltérő pontjainak ismertetésével megkönnyítené az áttekintést. Az egyes meghatározások és definíciók előtt a fentebb említett közös pontokat kívánjuk felvázolni.

4.1 Jeltárgy vagy nyelvi jel?

Klaudy fontos problémát vet fel, amikor *Bevezetés a fordítás gyakorlatába* című munkájában definiálja a *reáliát*. Egyetért Verescsagin és Kosztomarov (1973) felfogásával, mely szerint a *reália* terminus kettős értelmű, vonatkozhat a tárgyra és az azt megnevező szóra, a nyelvi jelre is (Klaudy 1999:60). Ennek értelmében Örkény egyperces novellájában például reália a téliszalámi, azaz a 'fűs-

tölt v. főtt, rendszerint szeletelve, hidegen fogyasztott, rúd alakú töltött húsáru' ugyanúgy, mint az azt jelölő *téliszalámi* szó. Ez a nyelvi kettősség végighúzódik a teljes reália-irodalmon, ezért fontosnak tartottuk már a dolgozat elején elkülöníteni egymástól a fogalom két jelentését, külön szeretnénk tárgyalni az általunk *jeltárgyi reáliáknak* és a *kulturálisán kötött elemnek* nevezett jelenségeket.

A fentiek alapján három különböző felfogást kell elkülönítenünk: az első a reáliát jeltárgynak, a második nyelvi jelnek tekinti. A harmadik eset akkor lép fel, ha a szerző a reália mindkét értelmezését lehetővé teszi, ebben az esetben ez a kettő általában elkülönül nyelvi szinten is. Reáliának általában a nyelvi jelet tekintjük, ezzel azonban nem minden fordításkutató ért egyet. Különösen a német nyelvű szakirodalomban figyelhető meg, hogy a reálián a jeltárgyat értik. Ez a felfogás hívebben tükrözi a hagyományos, köznapi értelmezést, hiszen a reália a *Magyar Értelmező Kéziszótár* és a leghasználatosabb német nyelvű értelmező szótár, a *Duden*, szerint egyaránt valóságos, kézzel fogható dolog. Nord több művében utal a reáliák fordításakor használatos stratégiákra, többek között a *Fertigkeit Übersetzen* című fordításdidaktikai kötetének glosszariumban a *reáliát* a következőképpen definiálja: a „reáliák olyan tárgyak vagy jelenségek, amelyek kizárólag egy adott kultúrában lépnek fel. Ezáltal a reáliák más kultúrák tagjai számára gyakran ismeretlenek vagy nehezen érthetők” (Nord 1999: 146).²

Hasonlóan gondolkodik Kujamäki (2004) is, aki magán a reálián a valóság dolgait és jelenségeit érti, legyen az politikai, társadalmi vagy intézményi jellegű. Ezt véleménye szerint ki lehetne bővíteni a nyelv jellegzetességeivel is, reália lenne ilyen értelemben egy dialektus is, de ezt a tág értelmezést végül elveti (a reáliák elnevezéseire pedig a *reália-lexéma*, *Realienlexem* kifejezést használja).

Annak ellenére, hogy a szakirodalom zöme a nyelvi jelet tekinti reáliának, találkozunk olyan felfogással is, ahol a reália-fogalmon belül nem különül el élesen egymástól a jeltárgy és a nyelvi jel, vagy az egyaránt vonatkozik mindkettőre. A reáliafogalom kettőssége, mint korábban említettük, tükröződik például Klaudy (1999) definíciójában is. Newmark (1988) nyelvileg is elkülöníti a jeltárgyat annak elnevezésétől, az előbbit *cultural object*-nek, 'kulturális tárgynak', az utóbbit *cultural word*-nek, 'kulturális szónak' nevezi.

Markstein (1998) a reáliát egy adott nép, ország, helység mindennapi életének, a politikának stb. elemeként definiálja, amelyeknek egy másik nép-nél, egy másik országban vagy egy másik helyen nincsen megfelelője. A reália hordozza egy nemzeti/etnikai képződmény identitását, egy, a szó legszélesebb értelmében vett nemzeti/etnikai kultúrát, amely egy országra, régióra vagy földrészre jellemző. Markstein elkülöníti a reáliákat a szókincs egyéb elemeitől, például a terminus technicusoktól, a nyelvjárásokban használatos szavaktól, és megállapítja, hogy egy jelenség idegensége még nem elég ahhoz, hogy a megnevezése reáliává váljon. Hozzáteszi továbbá, hogy reália csak az ember által teremtett vagy elgondolt jelenség lehet. Ebből következik, hogy a *Realie*

2 A tanulmányban szereplő szakirodalmi idézeteket a szerző fordította magyarra.

Markstein terminológiájában kettős értelmű – hiszen a jeltárgyat és a nyelvi jelet egyaránt vizsgálja –, ezért az összefoglaló táblázatban (4. 4) két helyen szerepel.

A reália nyelvi jelként jelenik meg a legtöbb felfogásban. Miután ezzel a nézettel értünk egyet, kutatásunk további részében ezt vesszük kiindulási pontnak. Hacsak máshogy nem térünk ki rá, a jeltárgyi reáliákat kizárjuk a kutatásból, a reáliákat kizárólag nyelvi jeleknek tekintjük.

4.2 Alá- vagy fölérendelt fogalom?

Az előző alfejezetben megtörtént a különböző reáliaértelmezések legfontosabb komponensének vizsgálata: elkülönítettük a nyelvi jelet a jeltárgytól. Ehhez képest másodlagos, de fontos szempont, hogy a reália fogalom milyen rendszerben lép fel, hol áll más fogalmakhoz képest, alá- vagy fölérendelt fogalomként jelenik-e meg.

A legtöbb szerző értelmezése szerint a reália fogalma fölérendelt fogalomként lép fel, a kulturálisan kötött elemeket bár gyakran a fordíthatatlan lexika kapcsán említik meg, de nem annak részeként. Mivel ez az általánosabb felfogás, ezért erre külön nem térünk ki, szeretnénk azonban röviden áttekinteni azokat az általunk ismert értelmezéseket, melyek szerint a reália egy tágabb csoport alcsoportjaként jelenik meg.

Barhudarov például a reáliákat a lefordíthatatlan szavak alcsoportjának tekinti, tehát alárendelt fogalomnak, és három csoportot különít el (Barhudarov 1975: 95f.). Az első csoportba tartoznak a személynevek, földrajzi megnevezések, hivatalok, szervezetek, újságok és hajók nevei, amelyeknek nincsen állandó ekvivalensük más nyelv szókészletében. A másodikba az ún. reáliákat, a harmadikba pedig azokat a lexikális elemeket sorolja, amelyeknek különböző (társadalmi/történelmi) okokból nincs ekvivalensük, ezeket „alkalmi kihagyások”-nak nevezi („szlucsajnie lakuni”).

Tellinger egy régi, illetve egy modern felfogásra hivatkozik, melyek jól tükrözik az alá- és fölérendeltségi viszonyokat (Tellinger 2005). Az első szerint a reáliák a nehezen fordítható ekvivalencia nélküli lexika fontos részét képezik, míg a modern, az orosz és szlovák fordításelméletben elterjedt, felfogás szerint az ún. etnokulturémák hiponimájaként lépnek fel.

Chesterman szintén alárendelt fogalomnak tekinti a reáliát, a *culture-bound term* hiponimái a reália és az allúzió (Chesterman 1997). Horváth a fordíthatóság kérdéseinek kapcsán különböző halmazokról beszél: a reáliákról és a fordíthatatlan elemekről, illetve ezek közös részéről, a fordíthatatlan reáliákról (Horváth 2004).

4.3 A denotatív és a konnotatív jelentés összefüggései

A reália fogalmak rendszerezésében fontos szerepet játszhat az egyes értelmezésekben a denotatív és a konnotatív jelentések megkülönböztetése. Az általános nyelvészeti, tehát nem fordítástudományi definíció szerint a jelentés összetett

viszony, és több, általában egyszerre érvényesülő fajtája van (Kugler és Tolcsvai Nagy 2000). Ezek közül most a denotatív és a konnotatív jelentést szeretnénk kiemelni. Denotatív jelentésnek tekintjük a jelölő és a jelölt között fennálló elsődleges viszonyt, amihez a többi jelentés kapcsolódhat. A konnotatív jelentés ezzel szemben tipikus tulajdonságokat és értékeket ad a jelentéshez, de annak nem része. A kulturálisan kötött elemek esetében, mint a lexika többi eleménél, két esetet különböztethetünk meg: amikor kizárólag denotatív jelentésük van, illetve, amikor ehhez konnotatív jelentés is párosul.

Az első csoportba azokat az értelmezéseket soroljuk, amelyek szerint a reália csak denotatív jelentéssel rendelkezik. Koller a következőket írja a denotatív ekvivalenciáról:

Im Hinblick auf die Kategorie der denotativen Äquivalenz stellt sich der Übersetzungswissenschaft die Aufgabe, sprachenpaarbezogen die potentiellen Äquivalenzbeziehungen zu beschreiben und anzugeben, welche Faktoren textueller Art die Wahl eines bestimmten Äquivalents im konkreten Übersetzungsfall bestimmen. (Koller 1992: 228)

Ennek értelmében a fordítástudomány feladata, hogy a lehetséges ekvivalenciaviszonyokat leírja és megadja, hogy egy konkrét fordítási esetben mely szövegtényezők határozzák meg az ekvivalens megfelelő kiválasztását.

A második csoportba tartozó felfogásokban a reália denotatív és konnotatív jelentéssel egyaránt rendelkezik: Koller kötetében ugyan a nyelvi kifejezések denotatív jelentését veszi figyelembe, és ennek megfelelően négy különböző megfeleléstípust különít el (*Entsprechungstypen*; Koller 1992), de hozzáteszi, hogy a denotatív nyelvi megformálásának specifikus módjával a denotatív jelentést kiegészítő konnotatív értékekkel ruházzuk fel azt.

Valló a topográfiai reáliák kapcsán a tulajdon- és köznevekhez kapcsolódó, a forrásnyelvi közösségre speciálisan jellemző konnotációkról, asszociatív, emotív többlettartalmakról beszél (Valló 2002). Hasonlóképpen ír Forgács (2004) arról, hogy a reáliáknak egy adott csoport számára többlettartalmuk, azaz konnotatív jelentésük van, emocionális töltetük folytán relevánsak, és a nyelvi jelet közösen használó csoport tagjaiban hasonló asszociációk sorát indítják el. Mi a második felfogással értünk egyet, úgy véljük, a reáliáknak valamelyest mindig van konnotatív jelentésük.

4.4 A felsorolt szempontok összefoglalása

Az eddig említett szempontokat ebben a táblázatban szeretnénk összefoglalni. A táblázatban egy + jelzi azokat a tulajdonságokat, melyek az adott szerző felfogásában jelen vannak, míg kérdőjellel jelöltük, amennyiben az adott jellegzetesség megléte nem egyértelmű. (1. táblázat)

Tanulmányunk a reália vagy kultúrafüggő jelenségek változatait vizsgálva különös hangsúlyt fektet a német nyelven megjelent szakirodalom ismertetésére, hiszen ez a magyar fordításkutatók körében kevésbé ismert. A magyar szak-

1. táblázat.
A különböző reáliafogalmak eltérései

Név		Jel- tárgy	Nyelvi jel	Konno- táció	Hiány	Hiponima
Klaudy	1994,1999	+	+			
Vlahov-Florin	1980		+	+		
Forgács	2004		+	+		
Tarnóczi	1966		+			
Kautz	2002		+		+	
Tellinger	2003		+			+
Barhudarov	1975, 1979		+			+
Valló	2002		+	+		
Baker,	1992	+ (?)	+		+	
Newmark,	1988	+	+			
Lendvai	1986, 1988	+	+	+		
Markstein	1998	+	+	+		
Hatim-Munday	2004		+			
Vinay-Darbelnet	1958,1995		+		+	
Koller	1992		?		+	
Metzler	2000		+			
Nord	1999	+				
Katan	1999	+	+		+	
Lossau	1993		+			
Levy	1969		+			
Helbig	2001		+			
Catford	1965	?	?	+	+	
Kade	1968		+		+	
Chesterman	1997	?	?			
Kujamäki	2004	+	+			

irodalomban általában az angol (és esetleg orosz vagy bolgár) nyelven megjelent tanulmányokra hivatkoznak.

Dolgozatunkban együtt szerepelnek azok a munkák, melyeknek egyetlen kutatási feladata a reáliákkal állt kapcsolatban, illetve azok, amelyekben az adott kutatók csak érintették a reáliákat. Elsődleges kutatási területként foglalkozik a reáliákkal Forgács (2004), Lendvai (1986, 1988), Tellingner (2003), Lossau (1993), Valló (2002), valamint Vlahov és Florin (1980) munkája. A többi szerzőnél különböző hangsúllyal szerepelnek a kulturálisan kötött elemek. Katan egy egész kötetben vizsgálja a fordítás és a kultúra viszonyát, a kulturálisan kötött lexika (*culture-bound lexis*) azonban nála háttérbe szorul (Katan 1999). Egyes szerzők a fordíthatatlanság kontextusában térnek ki a kultúrafüggőségre (Newmark 1988, Chesterman 1997, Catford 1965, Baker 1992), illetve az ekvivalencia kérdése kapcsán beszélnek erről a problémáról (Kade 1968, Koller 1992). A kulturálisan kötött elemek Markstein és Klaudy munkájában is nagyobb figyelmet kapnak (Markstein 1998, Klaudy 1999), a többi szerző inkább csak megemlíti, esetleg definiálja a reáliának megfelelő terminust.

5. A megoldás- vagy hiányközpontú szemlélet megjelenése a reália-kutatásban

A terminusok osztályozása közben feltűnően elvált egymástól egy általunk hiányközpontúnak nevezett szemlélet és egy, a hiány pótlására, a megoldás megtalálására irányuló szemlélet. Hiányközpontú szemléletnek tekintünk minden olyan felfogást, amely azt hangsúlyozza, hogy egy adott forrásnyelvvvel szemben a célnyelvből hiányzik egy nyelvi elem. Ez egyfajta negatív szemlélet, az elnevezések azonban kizárólag a megközelítésre vonatkoznak, és nem arra, hogy a fordítás során hiány lép fel a célnyelvi oldalon. Ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a fordítók – bár számos nehézséggel találják magukat szemben – a legtöbb esetben találnak megoldást a célnyelvi hiány pótlására, legyen az az idegen szó megtartása, részleges átvétel vagy általánosító fordítás. Ezt a felfogást tükrözi az általunk megoldásközpontúnak nevezett szemlélet, mely pozitív hozzáállást tükröz.

Ebben a fejezetben a két különböző szemléletet igyekszünk bemutatni. Tesszük ezt azért, hogy a szakirodalomban megjelenő fogalmak, mint *reália*, *kultúra-specifikus kifejezés* stb., hogy csak a magyar nyelvű fogalmakról beszéljünk, elhelyezhetők legyenek egy olyan rendszerben, melynek két pólusa egyértelműen elkülöníthető egymástól. A továbbiakban először a megoldásközpontú szemlélethez tartozó felfogásokat mutatjuk be, azt követik a 5. 2 alfejezetben a hiányt hangsúlyozó szemléletek. A megnevezésekben is jól nyomon követhető kettősséget a 2. táblázat tükrözi.

2. táblázat
A hiány- és megoldásközpontú szemlélet

Hiányközpontú szemlélet		Megoldásközpontú szemlélet	
conceptual / lexical gap	Katan	reália	Nord, Kujamäki, Klaudy
culturally untranslatable item	Catford	cultural words	Newmark
fehlende Wörter	Kautz	Realienbezeichnung	Lossau
lacuna	Vinay-Darbelnet	culture-bound term	Chesterman
[lexikalische Lücke] ³ [Null-Äquivalenz]	Kade	national und historisch Spezifisches	Levy
Lücke	Koller	Kulturspezifika	Helbig
non-equivalence at word-level	Baker	landeskonventionelles v. kulturspezifisches Element	Koller
		(Bezeichnungs)-exotismus	Metzler
		culture-bound lexis	Katan

5.1 A megoldásközpontú megközelítés

Az általunk vizsgált szakirodalomban a megoldásközpontú szemlélet szélesebb körben terjedt el, amint ezt példákkal fogjuk bizonyítani. Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a forrásnyelv és a célnyelv lexikai különbözőségei ellenére a legtöbb esetben van megoldás a fordítási nehézségek áthidalására. A fogalmak bemutatását a legszélesebb körben elterjedt fogalom, a *reália* bemutatásával kezdjük, hangsúlyt fektettünk továbbá a különböző nyelvekhez kapcsolódó iskolák szerinti csoportosítás bemutatására is.

³ A kapcsos zárójelben álló terminusokkal – nyelvi vagy egyéb nehézségek miatt – csak egy másik szerző hivatkozásában találkoztunk. A zárójellel szeretnénk érzékeltetni, hogy hivatkozásunk csak másodlagos.

5.1.1 Megoldásközpontú német reáliafogalmak és elnevezések

Realien = A terminus az általunk vizsgált német nyelvű szakirodalomban számos szerzőnél (pl. a finn Kujamäki 2004) a jeltárgyak megnevezésére szolgált, ennek ismertetésére a 4. 1 pontban már kitértünk.

A német nyelvű szakirodalomban nagyon elterjedt a *Realien* elnevezés. A fogalom használatakor azonban gondot okozhat az a tény, hogy a lexéma morfológiailag korlátozott alakban jelenik csak meg, a jelentősebb egynyelvű szótárak csakis többes számban tesznek róla említést, a német helyesírás-ellenőrző program is hibaként húzza alá a *Realie* alakot. Ennek oka abban keresendő, hogy a német nyelvű értelmező szótárakban – a magyar értelmező szótárakkal azonos módon – a *Realien* szóalak nem nyelvészeti terminus technicusként szerepel, hanem – a *Magyar Értelmező Kéziszótár*hoz hasonlóan – elsődleges jelentésként ’tényleges dolgokat, tények’-et ad meg (Duden 1994):

- Realien* (Pl.): 1. wirkliche Dinge, Tatsachen,
2. Sachkenntnisse
3. (veraltet) Naturwissenschaften

A német nyelvű szakirodalomban Markstein az egyetlen, aki a megnevezést egyes számban is használta, szóhasználata azonban nem volt konzekvens, a német nyelvi rendszer normájának megfelelően többes számban a *Realien*, illetve a latin többes számú *Realia* egyaránt megjelenik nála ugyanabban a tanulmányban (Markstein 1998). Markstein tágabb értelmezéssel dolgozik, alapvetően az egy népre, helysége, országra, földrészre jellemző elemeket érti a *Realien* fogalmán.

Forgácshoz hasonlóan beleérti a nyelvi reáliákat is: a nominális szókapcsolatokat (üdvözlő és búcsúformulákat, megszólítást), sőt bizonyos kontextusokban az interjekciók és a gesztusok is lehetnek reáliák, de – Forgácscsal ellentétben – Markstein kizárja a szólásokat, idiomatikus fordulatokat és közmondásokat. A fogalmat használja még Koller is, a *Lücke*, a *landeskonventionelles*, illetve a *kulturspezifisches Element* szinonimájaként (Koller 1992).

Realienlexem = Kujamäki jelentősége – különösen saját munkánk számára –, hogy nagyon jól használható definíciót ad meg. Kutatásaink során ugyanis ő volt az egyik, aki egyértelműen és nyelviileg is elkülöníti egymástól a nyelvi jelre és a jeltárgyra vonatkozó elnevezést (*Realienlexeme*, illetve *Realien*; Kujamäki 2004). Míg több kutatónál vagy az egyik vagy a másik értelmezés került előtérbe, Kujamäki cikkében egymás mellett szerepel a két fogalom. A szerző a reálialexémát a következőképpen definiálja: „Sprachlich werden Realien bezeichnet durch Realienlexeme und zwar sowohl durch Prädikate (Substantive, Verben etc.) als auch durch singuläre Termini (Eigennamen, definite Kennzeichnungen) [...]” (Kujamäki 2004: 920).

Soziokulturelle Realien = Ide tartoznak azok az elnevezések is, amelyek tartalmazzák a *Realien*-tagot. Kupsch-Losereit kétfajta nyelvkultúra-specifikus tudást különít el: *kulturell geprägtes Sach- und Denotatswissen* és *Wissen von kul-*

turkreisspezifischen Sachverhalten und kulturspezifischen Realia (Kupsch-Losereit 1999). Az elsőn a szerző a kulturálisan meghatározott tárgyi és denotációs tudást érti, az ún. reália-lexémákat (*Realienlexeme*), a másodikon pedig a kultúrkör-specifikus valóságra és a kultúra-specifikus reáliákra vonatkozik. A második meghatározás alá esik mindaz, amit a szakirodalom országismereti specifikumokként emlegethet: azaz a történelmi-földrajzi elnevezések és nevek, politikai szakkifejezések, társadalomtörténeti reáliák, intézmények és rangok, beosztások nevei, az étlapokon szereplő terminológia, illetve a turisztikai prospektusokra jellemző szóválasztás, ahol is a szerzők a *couleur locale* visszaadására törekcszenek.

Realienbezeichnungen = A *Realienbezeichnung* a német nyelvű szakirodalomban a *Realien* szinonimájaként jelenik meg (Lossau 1993, Kujamäki 2004, Kautz 2002), az összetett szó második eleméből (*Bezeichnung* 'elnevezés, megnevezés') következik, hogy a reáliát nyelvi jelként értelmezik. Lossau kötetében a Petőfi-fordításokban előforduló kulturálisan kötött kifejezéseket vizsgálja, ezért az általa reália-elnevezéseknek nevezett jelenség fogalmi tartalma szűkebb, mint más fordításkutatóknál, hiszen elsősorban az Alfölddel kapcsolatos szavakat vizsgálja. A röviden reáliának nevezett nyelvi jelenségek a magyar valóságot megjelenítő eszközökként lépnek fel, olyan nyelvi eszközök alakjában, melyek a leírt tájnak és kultúrájának a specifikumát, tudniillik a magyart fejezik ki (az egyes csoportokat ld. 1. 9.). A *reálián* tehát alapvetően konkrét egységeket ért, amelyek egy kultúrához és/vagy egy földrajzi tájhoz kötődnek, azaz többek között egy táj sajátos képződményeit, állat- és növényvilágát írják le. Ezt azzal egészíti ki, hogy azok, az egyes konkrétumokat megnevező lexémák is nyelvi reáliák, amelyek csak a célkultúra szemszögéből jellemzőek a kiinduló kultúrára.

Eddig a magyar és a német nyelvű szakirodalomban leginkább elterjedt elnevezést, a *reália* fogalmát tekintettük át. Az általunk feldolgozott szakirodalomban azonban a *reália* közel sem az egyetlen terminus a kulturálisan kötött elemek megnevezésére, ezért dolgozatunk következő fejezetében más elnevezések ismertetésére teszünk kísérletet. Ezekre az elnevezésekre általában az jellemző, hogy – a reáliával ellentétben – inkább egy-egy szerző nevéhez köthetők.

Landeskonventionelles oder kulturspezifisches Element = Koller fordítástudományi kötetében a **megoldás-központú** és a hiányközpontú szemlélet egyaránt megjelenik, de az előbbi jellemzőbb felfogására: a *Realien* mellett szinonimaként nevezi meg az egy ország konvencióira jellemző, illetve a kultúra-specifikus elemeket (Koller 1992).

Kulturspezifika = A kulturálisan kötött lexika problematikáját a de Gruyter kiadónál megjelent *Deutsch als Fremdsprache* című kötet (Helbig et al. 2001) elsősorban nyelvpedagógiai-didaktikai szempontok figyelembevételével vizsgálja. A kötetben olvasható cikk szerzője szerint minél nagyobb a kulturális távolság, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az idegen nyelvet használó ún. kultúra-specifikumokra (*Kulturspezifika*) bukkan, amelyeket a közös kulturális tapasztalatok hiánya miatt nem lehet minden további nélkül egy másik nyelvre lefordítani. A tanulmány nyelvpárspecifikusan, a német és

a madagaszkári nyelv viszonylatában vizsgálja a jelenséget, és kultúra-specifikumnak tekintik az ételek és italok, a családi viszonyok elnevezéseit, vallási és tradicionális rítusokat, illetve a családi közösségek mindennapi életében fellépő jelenségeket.

Das national und historisch Spezifische = A fordítás egy másik aspektusára hívja fel a figyelmet Levy (1969) művének harmadik fejezetében. A szerző a fordíthatóság kérdéseit, pontosabban a fordítás esztétikai problémáit, vizsgálva ír a nemzeti és történelmi sajátosságokról. Definíciója értelmében egy mű fordítása azt jelenti, hogy az eredetit más nyelvi anyaggal fejezzük ki, miközben megtartjuk a tartalom és forma egységét. Hangsúlyozza, hogy nem elég a helyre és időre utaló elemek jelentését visszaadni, azok koloritértékét is meg kell tartani.

(Bezeichnungen)exotismus, exotisches Element = Igazi terminológiai csemegének tűnik a Metzler névvel fémjelzett lexikonsorozat nyelvészeti kötetében szereplő *Bezeichnungsexotismus* kifejezés (*Metzler Lexikon Sprache* 1993). A *megnevezési egzotizmus*ként fordítható fogalom olyan jövevényszóra vonatkozik, amely forrásnyelvi szóval jelöli az egy adott kultúra vagy társadalom számára ismert tárgyat vagy tényállást. Ilyen esetekben az idegen elemet az eredeti, forrásnyelvi alakjában veszi át a fordító. Nord is utal az egzotizmus meglétére, de inkább fordítási műveletként beszél róla (Nord 1999).

5.1.2 Megoldásközpontú angol elnevezések

Az angol nyelvű szakirodalomban elsősorban azok a megnevezések terjedtek el, amelyekben a *cultural* 'kulturális' szó szerepel jelzőként: *culture-bound term*, *culture-bound lexis*, *cultural word*, *cultural item*. Az általunk ismert és vizsgált művek szerzői kizárólag érintőlegesen foglalkoztak a nyelvben megjelenő kulturálisan meghatározott szavakkal. A nyomtatásban megjelent cikkek egyikében sem talákoztunk a *realia* fogalommal, holott az internet több ezer találatot jelölt meg a „*realia, translation*” keresőfogalmakra. (Az itt felsorolt fogalmak mellett talákoztunk még a *cultural reference*-szel is.)

Culture-bound term = Chesterman a *kulturálisan kötött kifejezést* használja (Chesterman 1997). A szerző a kultúra szintjén vizsgálja a fordíthatóság kérdéseit, hiperonimaként használja a terminust, amelynek lehetséges kohiponimái a reáliák és az allúziók.

Culture-bound lexis = Katan a fordítási nehézségekre ajánlott stratégia, a *chunking* kapcsán elkülöníti a kulturálisan kötött lexikát a kulturálisan kötött viselkedéstől és a kulturális értékektől. Egy személynév (*Maxwell House*, Katan 1999: 151f.) példáján mutatja be a lexikát érintő problémákat, és kiemeli, hogy ezek fordítása különösen az asszociációk és konnotációk megléte miatt jelent kihívást, ebben az esetben azért, mert a személynév egyben egy kávémarca is, mely ismeretlen lehet a célnyelvi olvasók számára.

Cultural word = Newmark (1988) elkülöníti a kulturális szavakat a kulturális tárgyaktól (*cultural objects*) és a *cultural focus*, valamint a *cultural word* ismertetésével közelíti meg a kultúra és a nyelv összefüggéseinek problema-

tikáját. Abból indul ki, hogy minden kultúrában létezik az ún. *cultural focus*, a kulturális fókusz (a terminus nem új keletű, Nida is említi; Nida és Taber 1969: 199), azaz minden kultúrában létezik a nyelven kívüli világnak egy olyan szelete, amely a kultúra tagjai számára nagyobb jelentőséggel bír. A megkülönböztető figyelem eredményeképpen a nyelv speciális terminológiát hoz létre. A szerző példaként említi, hogy az angoloknak a köznyelvben is több, a krikettel kapcsolatos kifejezésük használatos, míg a német kultúrában fontos szerepet játszhatnak a különböző kolbászfajták és azok megnevezései. Az általa kulturális szavaknak nevezett szókincs véleménye szerint könnyen felismerhető, mert elemei egy adott nyelvhez kapcsolódnak, és nincsen szó szerinti megfelelőjük.

Cultural item = Hatim és Munday a kötetük végén található glosszáriumban egy fordítási műveletet, illetve annak eredményét kapcsolják össze a reáliák problematikájával (*borrowing*; Hatim és Munday 2004). A morfológiában már elterjedt *szóátvétel* fogalom használatát terjesztik ki egy olyan műveletre, amely során a *cultural item*-nek, azaz a kulturális elem, mint például a francia *baguette* és az orosz *rubel* [a szerzők példái], változtatás nélkül kerül át a forrásnyelvből a célnyelvbe, hogy ott a célnyelvi szövegnek idegen karaktert kölcsönözzön.

5.2 Hiányközpontú szemlélet

Az előző fejezetben áttekintettük azokat a felfogásokat, amelyek abból indultak ki, hogy a fordítás során a fordító képes egy vagy akár több megoldást is találni a célnyelvből hiányzó jeltárgy, illetve annak megnevezésére szolgáló nyelvi jel megfeleltetésére. Ez a pozitívista szemlélet a kulturálisan kötött elemeket összefoglaló nyelvi terminus kapcsán ezt a megoldást hangsúlyozza. Ezzel szemben megjelenik a szakirodalomban egy olyan szemlélet is, amely inkább abból indul ki, hogy a célnyelvben hiány lép fel, valami hiányzik a szókincsből.

5.2.1 Hiányközpontú német elnevezések

Lücke = Koller a német szakirodalom elismert alakja. Művében az ekvivalencia-fogalom kapcsán öt ekvivalencia-típust különböztet meg, ezek közül az *egy-a-nullához-megfelelés* tulajdonképpen a *Lücke* 'hiány' fogalmának felel meg. Koller ezt a két fogalmat szinonimaként használja (Koller 1992). A hiánynak nevezett jelenség tulajdonképpen csak átmenetinek, ideiglenesnek tekinthető, a fordító feladata ugyanis ennek a hiánynak a pótlása. A német nyelvű szakirodalom a *Lücke* kifejezést ugyanakkor más értelemben is használja. Hamis hiánynak, azaz *unechte Lücke*-nek nevezi Koller az egy-a-sokhoz-ekvivalenciát, azaz a diverzifikációt, amikor az adott nyelvben hiányzik a hiperonima (Koller 1992). Példaként a svéd nyelvet hozza fel, ahol nem létezik egy szó a 'nagyapa' jelentés kifejezésére, ugyanakkor az anyai és az apai ágú nagyapát megnevező *morfar* és *farfar* szavak együttesen lefedik az általánosabb *nagyapát*.

A *Lücke* fogalmát (és a *lexikalische Lücke* szókapcsolatot, l. lejjebb) a *Metzler Lexikon Sprache* is definiálja, az ott olvasható jelentése azonban nem hasz-

nálatos a fordítástudományban (Metzler 2000). Ennek oka, hogy a lexikon a *Lücke*-fogalmon olyan képzett szót ért, amely ugyan az adott nyelvi rendszerben lehetséges hangsor, és kommunikációs szempontból is értelmes lenne, de mégsem realizálódik, mert már létezik homonim kifejezés. A lexikon a *Lücke* francia ekvivalenseként a *lacuna*, angol megfelelőjeként a *gap* szót adja meg, amelyek dolgozatunkban is szerepelnek, de fordítástudományi értelemben a *reália* szinonimájaként.

Lexikalische Lücke = Wills 1977-ben megjelent kötete átfogó képet nyújt a különböző nyelveken megjelent fordítástudományi felfogásokról. A fordítási ekvivalencia (*Übersetzungsäquivalenz*) kapcsán többek között Kade munkásságára is kitér, aki lexikai hiányon a *langue* szintjén megjelenő egy-a-nullához-megfelelést érti (Kade 1968).

Null-Äquivalenz = Kade az ekvivalencia hiányáról, szó szerint nulla-ekvivalenciáról beszél, amennyiben egy forrásnyelvi lexikai egység hiányzik a célnyelvből (Kade 1968), azaz a *langue* szintjén egy-a-nullához-megfelelésként (vö. Koller 1992) értékelendő lexikai hiány (*lexikalische Lücke*) lép fel a forrásnyelvben.

Fehlende Wörter = Kautz – a *Realien-Bezeichnung* mellett – a *hiányzó szavak* kifejezést is használja mint a lexikát érintő nyelvpárspecifikus fordítási nehézséget, de nem tér ki rá bővebben (Kautz 2002).

5.2.2 Hiányközpontú angol elnevezések

Culturally untranslatable item = Catford szintén a fordíthatóság kapcsán tér ki a „kulturálisan fordíthatatlan” szavak ismertetésére (Catford 1965). Az angol nyelvű fordítástudomány egyik alpművének tartott kötetében háromfajta fordíthatatlanságot különböztet meg: a nyelvészeti, a kulturális és a kollokációs fordíthatatlanságot, azaz *linguistic*, *cultural* és *collocational untranslatability*. A dolgozatunk szempontjából releváns kulturális fordíthatatlanságot Catford így definiálja: „Cultural untranslatability occurs when a situational feature, functionally relevant for the SL text is completely absent from the culture of which the TL is a part.” (Catford 1965: 99) Ebből az következik, hogy akkor beszélünk kulturális fordíthatatlanságról, ha funkcionálisan releváns, egy adott szituációhoz kötött jegyek hiányoznak a célnyelvből. Catford ugyan példákkal illusztrálja a kulturális fordíthatatlanságot, a szókincs szintjén való megjelenését azonban nem definiálja.

Lexical gap, conceptual gap = David Katan, akinek a nevét már a megoldásközpontú megközelítések kapcsán is megemlítettük, egy egész kötetet szentelt a fordítás és a kultúra összefüggéseinek tanulmányozásának (Katan 1999). Ebben a kötetben a fordítási nehézségeket az interkulturális kommunikáció egésze felől, az eltérő kulturális háttér szemszögéből vizsgálja, és nem a fordítandó lexika szintjén, ezért csak egy-egy rövid fejezetben tér ki a *culture-bound lexis* (‘kulturálisan kötött lexika’) és a *lexical and conceptual gaps* (‘lexikai és fogalmi hiány’) kérdésére. A szerző példákon keresztül bemutatja a kulturális jelenségeket, de nem ad kielégítő és egyértelmű definíciót: „Apart from dif-

ferent ways of categorizing what is seen, [...], languages can lack the concept itself. In this case there are a number of alternatives” (Katan 1999: 80f).

Lacuna/lacune = A lakúna fogalmat Vinay és Darbelnet a fordítás során fellépő veszteségek illusztrálására használja (Vinay-Darbelnet 1958, 1995). Amint először francia majd angol nyelven megjelent könyvük glosszáriumban említik, a veszteség oka egy strukturális, stilisztikai vagy metanyelvi eszköz hiánya a célnyelvben, és az üzenet egy részét ennek köszönhetően lehetetlen továbbítani. A szerzőpáros a lakúnát egy olyan speciális esetnek tartja, mely akkor lép fel, ha egy forrásnyelvi fogalomnak nincs megfelelője a célnyelvben, azaz „the absence of an expression form in the target language for a concept in the source language” (Vinay-Darbelnet 1995: 344). Maga a szó egyébként latin eredetű szó, konkrét értelme ’mélyedés’, ’gödör’, ’lyuk’, átvitt értelemben, például a nyelvészetben is, hézagra, résre, veszteségre vagy kárra utal. Dolgozatunkban a *hiány* szóval fordítottuk, hiszen német ekvivalense (*Lücke*) is erre utal. A *lakuna* megnevezés az orosz nyelvű szakirodalomban is használatos (Barhudarov 1975: 95-96, idézi Tellinger 2003).

Non-equivalence at word level = Az angol nyelven megjelenő szakcikkekben a reáliafogalmak inkább megoldásközpontúak és elnevezésükben is utalnak a kultúrára, pl. *cultural word*, *cultural item*, *culture-bound term*. Kivételt képez ez alól Baker, aki más oldalról közelíti meg a fordíthatóság problémakörét. A *non-equivalence at word level* kifejezéssel azt az esetet írja le, amikor a szavak szintjén nincsen valaminek megfelelője, ekvivalenciája, azaz „the target language has no direct equivalent for a word which occurs in the source text” (Baker 1992: 20). Ez sokkal tágabb értelmezés, hiszen tartalmazza azokat az eseteket is, amikor a fordíthatatlanságnak nem kulturális, hanem nyelvi okai vannak. Ezeket 11 csoportban foglalja össze, melyeknek egy része nem egy adott kultúra által meghatározott jelenség megnyilvánulása, hanem egy adott nyelvre, sőt az adott nyelvhasználatra jellemző. A másik szembevetendő különbség az, hogy Baker a műveleteken, stratégiákon keresztül mutatja be a fordítási nehézséget jelentő jelenségeket, melyeknek nagyobb része nem felel meg az általunk képviselt reália-felfogásnak, eltérő a fogalmi tartalmuk is.

Dolgozatunk kizárólag a valamely kultúrára jellemző lexikát vizsgálja, ezért figyelmen kívül hagytuk azokat a csoportokat, ahol *nyelvi fordíthatatlanságról* van szó (l. Catford 1965). Véleményünk szerint a Baker által felsorolt 11 csoport közül csak az első három rendelkezik kulturális komponenssel, függ össze egy adott kultúra nyelven kívüli valóságával, ezek a következők: 1. A célnyelvben teljesen ismeretlen egy adott fogalom, ami lehet elvont vagy konkrét, vallási hiedelem, társadalmi szokás, vagy akár egy étel megnevezése. 2. A célkultúra ismeri ugyan a forrásnyelvi fogalmat, de nem lexikalizálta. 3. A forrásnyelvi szó szemantikailag nagyon komplex, ami nem jelenti szükségszerűen azt, hogy morfológiailag is az (Baker 1992:17-26).

6. Egyéb elnevezések

Másfajta szemlélet érvényesül a szlavisztikai szakirodalomban, amellyel Tellinger (2003) foglalkozott mélyrehatóbban. A szépirodalmi művekben fellépő reáliák vizsgálata során összefoglalta a szlavista tradíciót, melyben az **etnokultúréma** fogalma terjedt el az ekvivalencia nélküli lexika megnevezésére. Kizárólag a szlavisztikai szakirodalomban jelenik meg, ott is fölérendelt fogalomként áll. Tellinger példaként Juraj Sipkót említi, aki személynevek és irodalmi hősök neveit, a különböző reáliák megnevezéseit, megszólításokat és érzelmi kifejezéseket tekinti *etnokulturémának* (Sipko 1999).

A teljesség kedvéért megemlítendő Tarnóczi *Fordítókalauz* című munkája, mely a hatvanas évek közepén jelent meg (Tarnóczi 1966). A könyv magyar nyelvterületen az első ilyen jellegű mű volt, gyakorlati útmutatóként szolgálta a hivatásos fordítók és tolmácsok munkáját. Tarnóczi nem használja sem a *reáliát*, sem más megnevezést. Történeti áttekintésünkbe azért kerülhetett mégis be, mert két külön fejezetben is kitér arra, hogy mit nem kell és mit nem szabad lefordítani. A példákhoz fűzött magyarázataiban szereplő okfejtésből lehet következtetni arra, hogy ezek részben egy adott nyelvre, részben pedig egy adott kultúrára jellemző nyelvi kifejezések. Tarnóczi csak a csoportokat sorolja fel, közös nevet nem ad nekik. A le nem fordítandó elemeket két csoportba sorolja, aszerint hogy nem szabad vagy nem kell-e lefordítani őket. Az első csoportban szerepelnek az idegen kifejezések vagy mondatok, az ún. történelmi klisék, a történelmi fogalmak, a történelmi címek és rangok, az alkotmányjogi elnevezések, a művészi alkotások címei, a művészeti korszakok, stílusirányzatok, a mai címek és rangok, oklevelek, a trágárságok, a földrajzi és éghajlati kifejezések, a néprajzi kifejezések. A második csoportban, azaz le nem fordítandó elemekként jelennek meg a személyi tulajdonnevek, a család- és személynevek, a középkori állandó jelzők, a származásra utaló viszonyszók, a földrajzi tulajdonnevek, a nemzetközi szavak, az idézetek, a pénz- és mértékrendszerek, illetve a zenei szakkifejezések. A négy pontban felállított rendszerből kiindulva világossá válik, hogy Tarnóczi is a kulturálisan kötött jelenségekről és azok megnevezéseiről beszél, még ha nem is foglalja őket össze egy nyelvészeti fogalommal.

7. Összefoglaló táblázat

Az alábbi táblázat időrendben foglalja össze a kulturálisan meghatározott kifejezések megnevezésére használt legfontosabb terminus technicusokat (a teljesség érdekében a táblázatban szerepelnek a magyar szakirodalomban elterjedt kifejezések is). Külön feltüntetjük a kifejezések eredeti alakját, szó szerinti magyar fordításukat, valamint az évszámot, amikor az adott kifejezés ismereteink szerint először felbukkant. (A Tarnóczi neve mellett szereplő jel a megnevezés hiányára utal.) (3. táblázat)

3. táblázat
A reália-elnevezéseket összefoglaló táblázatok

Szerző	A megjelenés éve	Terminus	A terminus magyar fordítása	A megjelenés nyelve
Vinay-Darbelnet	1958	lacune	lakúna	francia
Catford	1965	culturally untranslatable item	Kulturálisan fordíthatatlan elemek	angol
Tarnóczy	1966	—		magyar
Levy	1969	das national und historisch Spezifische	nemzeti és történelmi specifikum	német
Kade	1968	[Null-Äquivalenz]	ekvivalencia nélküli kifejezés	német
		[lexikalische Lücke]	lexikai hiány	
Barhudarov	1975	[reáliák]		orosz
Barchudarow	1979	[reáliák]		német
Vlahov-Florin	1980	[reália]		bolgár
Lendvai	1986	(nyelvi) reáliák		magyar
Newmark	1988	cultural words	kulturális szavak	
Baker	1992	Non-equivalence at word level	szószinten jelentkező ekvivalenciahiány	angol
Lossau	1993	Realienbezeichnung Realien	reáliaelnevezés, reália	német
Metzler	1993/2000	(Bezeichnungs)-exotismus	(elnevezési) egzotizmus	német
Klaudy	1994	reália		magyar
Koller	1995	Lücke landeskonventionelles v. kulturspezifisches Element	hiány országra jellemző illetve kultúra-specifikus elem	német

Vinay-Darbelnet	1995	lacuna lacune	lakúna	angol francia
Chesterman	1997	culture-bound term	kulturálisan kötött kifejezés	angol
Markstein	1998	Realia Realien	reália	német
Sipko	1999	[Ethnokulturem]	etnokulturéma	szlovák
Katan	1999	culture-bound lexis conceptual gap lexical gap	kulturálisan kötött lexika fogalmi hiány lexikai hiány	angol
Klaudy	1999	reália		magyar
Nord	1999	Realien exotische Elemente	reáliák egzotikus elemek	német
Valló	2002	(kulturális) reália		magyar
Heltai	2001	megfelelő ekvivalen- cia nélküli lexika		magyar
Helbig et al.	2001	Kulturspezifika	kultúraspecifiku- mok	német
Kautz	2002	Realien-Bezeich- nung fehlende Wörter	reáliaelnevezés hiányzó szavak	német
Horváth	2004	reália		magyar
Tellinger	2004/2005	reália/ Realien/ réalie		német, magyar szlovák
Vermes	2004	kultúra-specifikus kifejezés		magyar
Forgács	2004	reália		magyar
Kujamäki	2004	Realienlexem	reália-lexéma	német
Hatim-Munday	2004	cultural item	kulturális elem	angol
Papp	2004	reália		magyar

8. A reáliafogalmak összefoglalása

A legtöbb értelmezés közös mozzanata, hogy a reáliáknak, kultúra-specifikus szavaknak stb. nincsen célnyelvi megfelelőjük, ekvivalensük. Ez a megállapítás azonban csak a felszínen tűnik igaznak, hiszen a létező fordítások nagy tömege mind azt bizonyítja, hogy a fordítók minden esetben találtak – többé vagy kevésbé adekvát – megoldást. Két nyelv viszonylatában számos esetben létezhet lexikai hiány, ami az esetek nagy részében már a forráskultúrára jellemző jeltárgy idegenségéből fakad. Ahhoz, hogy kellő alapossággal tudjuk kutatni a kulturálisan kötött elemeket, elkerülhetetlen egy olyan definíció megfogalmazása, amely alapján dolgozni fogunk. Dolgozatunkban Forgács (2004) értelmezéséből indulunk ki, aki reáliának tekint minden olyan nyelvi jelet vagy jelkapcsolatot, amely összefügg egy adott korban a jelhasználók mindennapi életével (a legtágabb értelemben) és e csoport számára többlettartalommal, konnotatív jelentéssel, emocionális töltettel rendelkezik.

Dolgozatunkban *reálialexémának* nevezünk minden olyan nyelvi megnyilvánulást, mely egy adott közösségre jellemző, annak tagjaiban a közel közös háttértudásnak köszönhetően hasonló asszociációkat hív elő, konnotatív jelentése, érzelmi töltete van.

Ezen a helyen szeretnénk kitérni egy másik szempontra is: Egy reália-lexémának két feltételnek kell megfelelnie. Egyrészt reália-lexéma az, ami egy adott közösség tagjaiban közel azonos asszociációkat hív elő, ami a közösség mindennapjaival kapcsolatos. Ezt a funkciót a forrásnyelvi kultúra átlagos képviselője nem mindig ismeri fel, hiszen az adott nyelvi megnyilvánulás saját világának, kultúrájának, mindennapjainak része. Ugyanakkor véleményünk szerint egy reália-lexéma azáltal válik azzá, hogy egy másik közösség számára nem rendelkezik ezzel a többlettartalommal. Az idegen közösség tagjai vagy nem ismerik az adott nyelvi megnyilvánulást és belőlük esetleg más asszociációkat hív elő, vagy teljesen félreértik. Ezt a fordítónak kötelező figyelembe vennie.

9. A reália-fogalom tartalma

Az előző részben azzal foglalkoztunk, hogy a különböző nyelveken megjelent szakirodalomban nagymértékű bizonytalanság és heterogenitás uralkodik a *reália* terminust illetően. A különböző felfogások közös pontja, hogy egy adott forrásnyelv szókincsének olyan részéről van szó, amely elsődlegesen hiányzik egy másik nyelv, a célnyelv szókincséből, illetve, hogy ez a szókincs a nyelvvel kapcsolatos kultúra által meghatározott jelenség. Ennek gyökere, azaz kiindulópontja abban keresendő, hogy ezek az elemek nehezen fordíthatók, elsősorban azért, mert kulturálisan meghatározottak. Az előző fejezetben áttekintettük a megnevezés körüli vitát, egyet-nem-értést, és megkíséreltük egy rendszer felállítását arra vonatkozóan, hogy ki hol mit mondott a reáliákról. A fogalom tartalma szintén nem homogén a szakirodalomban, ezért ebben az alfejezet-

ben arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen kategóriákat tartalmaz a fogalom.

9.1 A reáliafogalmak tartalmának vizsgálata

Lendvai nevéhez fűződik a szakirodalomban szereplő legalaposabb felosztás, melyet a csoportok és alcsoportok száma szerint Vlahov és Florin, illetve Forgács Erzsébet csoportosítása követ (Lendvai 1986, Vlahov-Florin 1980, Forgács 2004). Az alcsoportok magas száma miatt hasznosnak tűnt ezt a felosztást venni alapul és ezzel összehasonlítani a többi kutató alcsoportjait.

Más-más viszonylatban történt az osztályozás a táblázatban szereplő fordításkutatók munkájában: Vlahov és Florin (1980) elsőként osztályozták a reáliákat, ez a felosztás Klaudynak (1999) köszönhetően terjedt el a magyar szakirodalomban. Lossau és Newmark a német és az angol nyelvű szakirodalmat reprezentálják, míg Tarnóczi osztályozását gyakorlati okokból vettük fel. Tarnóczi (1966) – amint ezt a 1. 6 pontban bemutatunk –, nem osztályozta a fordítási nehézségeket okozó elemeket a fordítástudomány szempontjai szerint, de könyvében le nem fordítandó szavakról és kifejezésekről ír, ami a végeredményt tekintve megfelel a lefordíthatatlan elemeknek. Valló egy konkrét korpusz – Harold Pinter magyarul is megjelent drámái alapján – osztályozta a kulturális reáliákat, amelyek tehát az angolszász és a magyar kultúra viszonylatában vizsgálják az elemek kulturális meghatározottságát (Valló 2002)

Lendvai felosztásában a csoportok és alcsoportok három szinten mozognak. A legfelső szinten helyezkednek el a legtágabb csoportok, ezekből hatot különböztet meg: I. A természeti valóságháttér, II. Az ország népessége, III. Az anyagi kultúra, IV. Az állam szerkezete, V. Szellemi kultúra, VI. Az orosz ember és az orosz nyelv.

Lendvai kandidátusi értekezése nyelvpárspecifikus, csoportosítása kizárólag az orosz és a magyar nyelv viszonylatában fellépő reáliákra vonatkozik. A VI. csoport (*VI. Az orosz ember és az orosz nyelv*) kutatásunk szempontjából nem releváns. A szerző széleskörű felosztása ugyanakkor nagymértékben megkönnyítené a többi fordításkutató csoportosításának rendszerezését.

Munkánk során Lendvai csoportjaiból és alcsoportjaiból indultunk ki, és azt vizsgáltuk, hogy ezek szerepelnek-e más kutatók felosztásában. A legfelső szinten elhelyezkedő nem-meghatározásoktól (pl. *I. Természeti valóságháttér*) eltekintettünk, és csoportnak neveztük el az egy szinttel lejjebb elhelyezkedő faj-meghatározásokat, melyeket Lendvai az arab számos felsorolásban egy számmal jelölt (pl. *1. Földfelszín, 2. Földrajzi elemek, stb.*). Alcsoportnak tekintettük a két arab számmal jelölt meghatározásokat (*1. 1. A bioszféra részei, 2. 1. Hegységek stb.*).

Az alcsoportok a többi kutatónál a lehető legalacsonyabb szinten található meghatározásoknak felelnek meg, ami biztosítja, hogy a csoportok és alcsoportok megfeleltethetők legyenek egymással. A csoportok és alcsoportok ilyen jellegű rendszerezése azért is bizonyult hasznosnak, mert más fordításkutatók csoportosítása ily módon átjárhatóbbá vált, hiszen nem csak a csoportokat vagy

alcsoportokat lehetett egymással összehangolni. A táblázat összeállításánál nem tekintettük célunknak az összes kategória (csoport és alcsoport) elhelyezését, amennyiben azok tartalmilag nem egyeztek a táblázatban megjelenő meghatározásokkal. A következő táblázat az osztályozások közötti azonosságokat mutatja be. A táblázatban szereplő szerzők nevének rövidítései: VF = (Vlahov-Florin 1980), FE = (Forgács 2004), PN = (Newmark 1988), VZs = (Valló 2002), TL = (Tarnóczy 1966), NL = (Lossau 1993).

4. táblázat.
A természeti valóságháttér reáliái

	VF	FE	VZs	NL	PN	TL	Σ
Természeti valóság	+	+	+		+	+	5
1. Földfelszín	+		+		+	+	4
1.1 A bioszféra részei							-
1.2 A földfelszín minősége	+						1
2. Földrajzi elemek			+	+	+	+	4
2.1 Hegységek							-
2.2 Folyók							-
2.3 Tengerek							-
2.4 Tavak							-
2.5 Szigetek, félszigetek							-
2.6 Öblök, szorosok							-
2.7 Az ország nagy földrajzi egységei							-
3. Éghajlat				+	+	+	3
3.1 Légköri jelenségek							-
3.2 A zord éghajlattal kapcsolatos jelenségek							-
4. Növényvilág	+			+	+		3
5. Állatvilág	+			+	+		3
	5	1	3	4	6	4	23

A természeti valóság háttér osztályozása Lendvai munkájában kiemelkedően akkurátus és jól tagolt, más kutatóknál azonban már kisebb hangsúllyal szerepeltek az egy országra vagy területre jellemző természeti adottságok. Forgácsnál is csak a geográfiai képződmények szerepelnek, ő azonban az elemzett művekből indult ki, ahol ezek az alcsoportok nem voltak jellemzők. Ugyanakkor ez a csoport alkotja az alcsoportok magas számának köszönhetően a második legerősebb csoportot.

5. táblázat.

Az ország népességével kapcsolatos reáliák

	VF	FE	VZS	NL	PN	TL	Σ
A szöv. közt. alapnépessége							-
Az aut. közt. alapnépessége							-
Az aut. ter. alapnépessége							-
Az aut. körzetek alapnépessége							-
Etnikai csoportok	+	+					2
Egyes tájak lakossága	+	+					2
Városok lakói							-
Az ország tört. lakói							-
	2	2		-		-	4

A kiindulási pontként szolgáló Lendvai-féle osztályozás mellett csak Vlahov és Florin, illetve Forgács foglalkozott a népességre vonatkozó reáliák csoportosításával, ők is csak érintőlegesen: előbbieket az *etnikai reáliák* nevű csoportban népnéveket, csúf- és gúnyneveket, illetve lakhely szerinti megnevezéseket különítenek el. Hasonlóan járt el Forgács: a népnévek, csúfnevek, gúnynevek, valamint a kisebbségek elnevezései az etnikai reáliák csoportját alkotják. Lendvai tagoltabb osztályozása nem különös, hiszen – szovjet-orosz reáliákkal foglalkozván – felismerte, hogy a Szovjetunió hatalmas méreteinek köszönhetően erre szükség is van (ne feledkezzünk meg kandidátusi értekezésének keletkezési dátumáról, 1985-ben a Szovjetunió még javában létezett!) A városok lakói elnevezésű csoportot Lendvai kettéosztotta: megkülönböztette a fővárosok, illetve a nagyobb városok lakóit; mi ettől, miután ez más kutatóknál nem szerepel, eltekintettünk.

6. táblázat.
Az anyagi kultúra reáliái

	VF	FE	VZs	NL	PN	TL	Σ
Az anyagi kultúra általában				+			1
1. A lakóhely típusai	+			+	+		3
2. A lakhely részei	+	+			+		3
3. Munkaeszközök	+						1
4. Ruházat	+	+	+	+	+		5
5. Ételek	+	+	+	+	+		5
6. Italok	+	+	+				3
7. Dalok, táncok	+			+			2
8. Játékok, sportok	+	+	+				3
9. Közlekedési eszközök	+	+			+		3
10. Mértékegységek	+		+				2
10. 6. Pénzegységek	+	+	+	+			4
11. Vendéglátóhelyek			+				1
12. Szokások, hagyományok	+		+		+		3
13. Ünnepek	+	+					2
	13	8	8	6	6	-	41

Az anyagi kultúra jeltárgyait jelölő szavak és kifejezések adják a legnagyobb csoportot. A hat fordításkutató összesen 41 alcsoporttal járult hozzá. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a táblázat csupán azt a tényt rögzíti, hogy valamelyikük kitért az adott alcsoportra, és nem azt, hogy hány alcsoporttal kapcsolódik az adott szómezőhöz. Nem meglepő, hogy ez a csoport olyan népszerű, hiszen a reáliák kapcsán az embereknek elsőként az ételek és italok elnevezései jutnak eszükbe, másodikként pedig a mérték- és pénzegységek, a ruházat darabjai, illetve az idegen szokások és hagyományok. Ezek közül az utolsó különösen nehezen fogható meg; szükség van a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúra közötti különbségek pontos ismeretére, hiszen ezek széles skálán helyezkednek el.

7. táblázat.
Az állam szerkezetével kapcsolatos reáliák

	VF	FE	VZs	NL	PN	TL	Σ
2.1 Államhatalmi szervezetek	+	+	+				3
2.2 Politikai, társadalmi szervezetek	+	+	+				3
2.3 Katonai fogalmak	+	+					2
2.4 A szövetségi állam egységei							
2.5 Közigazgatási egységek	+						1
2.6 Termelési szféra		+					1
2.7 Infrastruktúra		+					1
2.8 Egészségügy, környezetvédelem		+					1
2.9 Közoktatás	+	+					2
2.10 Társadalmi csoportok	+	+					2
2.11 Foglalkozások	+	+		+			3
2.12 Címek, rangok	+	+				+	3
	8	10	2	1	-	1	22

Az egyéni osztályozások közötti különbségek különösen az állam szerkezetével kapcsolatos reáliák kapcsán kerülnek előtérbe, mivel az egyes fordításkutatók más-más területre fektették a hangsúlyt. Így Lendvai csoportosításában hiányoznak a Forgács felosztásában nagy számban képviselt politikai és egyéb mozgalmak, azok szereplői, rekvizitumai stb. Lendvai ezzel szemben abból a feltevésből indult ki, hogy a szovjet és a magyar történelem összefonódása a XX. században azt eredményezte, hogy a politikai és mozgalmi élettel kapcsolatos szavak és kifejezések tekintetében közel azonos a háttere a magyar és az orosz népnek.

8. táblázat
A szellemi kultúra reáliái

	VF	FE	VZs	NL	PN	TL	Σ
1. Mitológia, vallás					+		1
2. Folklór		+				+	2
3. Irodalmi művek szereplői			+				1
4. Nevezetes művek, dokumentumok		+	+			+	3
5. A szellemi élet jelenségei	+	+	+			+	4
6. Történelmi jelenségek, események		+	+			+	3
	1	4	4	-	1	4	14

A szellemi kultúra a mindennapi életnek az a területe, amelyet az átlagember a kultúrával összekapcsol. Hidasi említi, hogy ezek tulajdonképpen csak a kultúra produktumai, pl. művészeti alkotások (Hidasi 2004). Érdekesnek tartjuk viszont, hogy a vallás csak Newmark felosztásában szerepel, pedig véleményünk szerint fontos szerepet játszik a tágabb értelemben vett kultúra és az azzal kapcsolatos hiedelmek, hagyományok és szokások kialakulásában. Úgy véljük, számos kultúra szétbonthatatlanul összefonódik a vallással.

9. táblázat.
Az orosz emberre és az orosz nyelvre vonatkozó reáliák

	VF	FE	VZs	NL	PN	TL	Σ
1. Megszólítás		+					1
2. Köszönés		+					1
3. Jókívánság							-
4. Az (orosz) ember							-
5. Állatnevek							-
6. Az (orosz) nyelv		+				+	2
	-	3	-	-	-	1	4

Ez a nagyobb csoport tartalmazza az orosz nyelvre és emberre vonatkozó reáliákat, amely kutatásunk szempontjából irreleváns. Ezért eltekintettünk az orosz jelzőtől (bár a táblázatban meghagytuk), és a táblázat meghatározásait általános értelemben, konkrét nyelv, nép vagy kultúra meghatározása nélkül használtuk. Így Forgács és Tarnóczy kategóriái is többé-kevésbé beilleszthetők voltak. A táblázat rámutat az azonosságokra: Forgács Vlahov és Florin osztályozásából indult ki, azt alkalmazta a magyar viszonyokra.

9.2 A különböző fogalmak tartalmának értelmezése és összefoglalása

Az előző részben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a fordításkutatók hogyan osztják fel a reália-fogalmak tartalmát, milyen kategóriákat tartalmaznak a fogalmak. A különböző felfogások között számos különbséget találtunk. Mielőtt azonban rátérnénk ezek ismertetésére, szeretnénk először a hasonlóságokat összefoglalni. A táblázatokból elsősorban az tűnik ki, hogy Lendvai, Vlahov-Florin, illetve Forgács dolgozta ki a legátfogóbb felosztást, a legtöbb alcsoporttal (Lendvai 1985, Vlahov-Florin 1980, Forgács 2004). Ez azért sem meglepő, mert ők általános képet igyekeznek nyújtani, míg mások (pl. Lossau 2003) kizárólag egy konkrét területre koncentráltak (így Lossau az Alfölddel kapcsolatos reáliákra).

Newmark részben átfogóbb csoportokat állított fel, ezért felosztása csak részlegesen szerepel a táblázatban (Newmark 1988): külön felsorolja a szervezeteket, szokásokat, tevékenységeket, folyamatokat és fogalmakat, majd mindegyiket külön-külön a *politikai*, *vallási* illetve *művészi/művészeti* jelzővel látja el. Ezen a helyen szeretnénk felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy Newmark az egyetlen szerző tanulmányunkban, aki kitér a vallásra, és a vallással kapcsolatos fogalmakra, szokásokra stb. Két különböző osztályozással is dolgozik, egyrészt jól elkülöníti a tárgyi kultúra elemeit, másrészt kategóriái átfogóbbak. Egy csoport meghatározásaként szerepelnek a szervezetek, szokások, tevékenységek, folyamatok és fogalmak, melyeknek lehet politikai-közigazgatási, vallási vagy művészeti vonatkozása. Ezzel párhuzamosan találjuk a *Social culture – work and leisure* csoportot, mely különböző közösségi tevékenységekre összpontosít; ez a csoport Valló kategorizálásában is megjelenik (Valló 2002).

Külön kategóriaként szerepelteti Valló a tulajdonnevekhez és köznevekhez kapcsolódó konnotációkat, asszociatív, emotív stb. többlettartalmakat (Valló 2002). Ezek fontos szerepet töltenek be a kulturálisan kötött elemek vizsgálatában, de csoportként azért nem szerepelnek, mert a többi csoport alapját a denotatív jelentés képezi, nem pedig a konnotáció. Mindazonáltal a konnotáció fontos részét képezi a tanulmánynak, ezért már a tanulmány elején kitértünk rá (ld. 4. 3).

10. A kulturálisan kötött elemek szerepe, a szövegben betöltött funkciója

Ebben az alfejezetben a kulturálisan kötött elemeknek a szövegben elfoglalt szerepét, funkcióját kívánjuk bemutatni. A címből kiderül, hogy a terminológiai heterogenitás ismertetése után mi a *kulturálisan kötött elemek* kifejezést fogjuk használni, de értjük ezen az összes, a dolgozatban eddig említett elnevezést (kivéve a jeltárgyra vonatkozó elnevezéseket), így a *reália*, a *kultúra-specifikus kifejezés* (Vermes 2004), a *culture-bound lexis* (Katan 1999) stb. elnevezéseket.

Klaudy a reáliák kihagyása kapcsán említi meg a reáliák funkcióit (Klaudy 1999). A reáliák fontos szerepet játszanak a szereplők társadalmi helyzetének jellemzésében. (dramaturgiai funkció), ugyanakkor alkalmasak az ún. helyi kolorit megteremtésére (hangulatteremtő funkció). A hangulat közvetítése annál intenzívebb, minél ismeretlenebb a forrásnyelvi reália a célnyelvi olvasó számára. A reáliák a forrásnyelvi nyelvközösség életmódjáról, szokásairól, használati tárgyairól is tudósítanak, s ezekről a célnyelvi nyelvközösség jórészt fordításokon keresztül szerez információt (ismeretterjesztő funkció). Fontos szempont lehet továbbá, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi nyelvközösségek egymás reáliáinak megismerésével közelebb kerülnek egymáshoz, ezáltal csökken a kommunikációs zavarok előfordulása (kultúraközvetítő funkció).

A reáliakutatás területén fontos szerepet játszik Valló műve, aki a reáliákat a színpadi szövegben betöltött szerepük szerint vizsgálja, ezért ő dramaturgiai funkcióról beszél (Valló 2002). A dramaturgiai funkció három különálló tényezőjét különbözteti meg: a reália fontos eleme a szereplők jellemrajzának, a szituációteremtésnek és a cselekmény bonyolításának, illetve az atmoszférateremtésnek. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a reália a forráskultúrát képviseli, és ezáltal befolyásolja az információtartalmat, a stílust, a regisztert, valamint az asszociációs mezőt. Forgács a dramaturgiai, az atmoszférateremtő és az ismeretterjesztő funkció mellett megkülönbözteti még a narratív funkciót is (Forgács 2004). Katan egy stilisztikai szempontra is felhívja a figyelmet: a reáliák megfelelőjeként használt jövevényszavak változatossá és humorossá teszik a célnyelvi szöveget (Katan 1999).

11. Összefoglalás

A tanulmány célja a szakirodalomban található számos hasonló felfogás rendszerezése volt, hogy abból eljuthassunk a munkánk számára releváns értelmezéshez. A rendszerezéshez a felfogások sokszínűsége miatt elkerülhetetlennek bizonyult a különféle szempontok ismertetése, hiszen ezek a szempontok tették igazán lehetővé a hasonlóságok és a különbségek bemutatását. Szeretnénk azonban ezen a helyen is hangsúlyozni, hogy nem volt célunk a számos értelmezés közül kiválasztani az egyetlen helytállót, ugyanakkor a releváns szakirodalom áttekintése megkönnyítette a munkánk során kiindulópontként szolgáló definíció megfogalmazását. Cikkünk válogatás eredménye, de igyekeztünk átfogó képet nyújtani az angol, német és magyar nyelvű reáliakutatásról. Meg-

különböztetett figyelmet szentelünk Valló és Forgács munkájának (Valló 2002, Forgács 2004), melyek a reáliák esetében hangsúlyozzák a konnotáció szerepét. Munkájukból kiindulva jutottunk el saját definíciónkig, mely szerint *reália-lexémának* nevezünk minden olyan nyelvi megnyilvánulást, mely egy adott közösségre jellemző, annak tagjaiban a közel közös háttértudásnak köszönhetően hasonló asszociációkat hív elő, konnotatív jelentése, érzelmi töltete van.

Irodalom

- Baker, M. 1992. *In other Words: A Coursebook on Translation*. London-New York: Routledge.
- Barhudarov, L. S. 1975. *Язык и перевод*. Moszkva: Mezsdu narodnije otnosenyija.
- Barchudarov, L. S. 1979. *Sprache und Übersetzung. Probleme der allgemeinen und speziellen Übersetzungstheorie*. Moskau/Leipzig: Verlag Progress.
- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
- Chesterman, A. 1997. *Memes of Translation. The spread of ideas in translation theory*. Amsterdam: Benjamins.
- DUDEN = Drosdowski, G. (Hsbg.) 1994. *Duden. – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 8 Bänden – Band 6*. Mannheim: Dudenverlag.
- Forgács E. 2004. Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. *Fordítástudomány*. VI. évf. 2. szám. 38–56.
- Hatim, B., Munday, J. 2004. *Translation: An Advanced Resource Book*. London: Routledge.
- Helbig, G. et al. 2001. *Deutsch als Fremdsprache*. Berlin-New York: de Gruyter
- Heltai P. 2004. In: Dróth J. (szerk.) *Szaknyelvoktatás és szakfordítás 5*. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból. Szent István Egyetem, Gödöllő, 25–45.
- Hidasi J. 2004. *Interkulturális kommunikáció*. Budapest: Scholar Kiadó.
- Horváth P. I. 2004. Közigazgatási reáliák a hiteles fordításban. *Fordítástudomány*. VI. évfolyam, 2. szám. 30–37.
- Kade, O. 1968. Zufall und Gesetzmäßigkeit in der Übersetzung. *Beihefte zur Zeitschrift Fremdsprachen I*. Leipzig.
- Katan, D. 1999. *Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. Manchester: St Jerome.
- Kautz, U. 2002. *Handbuch Didaktik des Übersetzens und Dolmetschens*. Iudicium Verlag.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Koller, W. 1983. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Heidelberg: Quelle und Meyer.
- Koller, W. 1992. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Heidelberg: Quelle und Meyer.
- Kugler N., Tolcsvai Nagy G. 2000. *Nyelvi fogalmak kyszótára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Kujamäki, P. 2004. Übersetzung von Realienbezeichnungen in literarischen Texten. In: Kittel, H. et al. *Übersetzung – Translation – Traduction*. Berlin-New York: Walter de Gruyter. 920–925.

- Kupsch-Losereit, S. 1999. Die kulturelle Kompetenz des Translators. In: Veisbergs, A., Zauberga, I. (Hsbg.) *Pragmatische Aspekte der Translation. Proceedings des zweiten Rigaer Symposiums*, Riga 28–30 April 1999. Riga: Universität Lettlands SIA "JUMI", 160–172.
- Lendvai E. 1986. *A „lefordíthatatlan elem” megfeleltetési lehetőségei*. Pécs (Kandidátusi értekezés).
- Lendvai E. 1988. Az orosz nyelvi reáliák megfeleltetési elve és gyakorlata. *Fordításelméleti Füzetek* 6. Budapest: Külkereskedelmi Főiskola házinyomdája. 85–102.
- Levy, J. 1969. *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung*. Frankfurt/ Main.
- Lossau, N. 1993. *Die deutschen Petőfi-Übersetzungen. Ungarische Realienbezeichnungen im sprachlich-kulturellen Vergleich*. Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag.
- Markstein, E. 1998. Realia. In: Snell-Hornby, M. et al. (eds.) *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Metzler Lexikon Sprache = Glück, H. (Hsbg.) 2000. *Metzler Lexikon Sprache*. Elektronische Ausgabe der 2., überarbeiteten und erweiterten Auflage. Berlin: Directmedia. (Digitale Bibliothek Band 34)
- MÉKSz = Pusztai, F. (főszerk.) 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó Newmark, P. 1988. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall International.
- Nida, E. A., Taber, C. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: J. E. Brill.
- Newmark, P. 1988. *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall International.
- Nord, Ch. 1999. *Fertigkeit Übersetzen*. München: Goethe-Institut.
- Papp N. 2004. Terminológia és reáliák. In: Dróth J. (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás*. Gödöllő: Szent István Egyetem, 79–90.
- Reiss, K. 1971. *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. München: Max Hueber Verlag.
- Sipko, J. 1999. *Etnokulturij bazisz russzko-slovackih perevodov*. Presov: Náuka.
- Tarnóczy L. 1966. *Fordítókatalozs*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tellinger, D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány*. V. évf. 2. szám p. 58–70.
- Tellinger, D. 2005. *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry*. n.a.
- Valló Zs. 2002. „Honosított” angol drámák a színpadon. Budapest: Presszió Kft.
- Verescsagin, J.M., Kosztomarov, V. G. 1973. *Ĵazik i kultura*. Moszkva: izd. Moszkovszkovo Unyiverszityeta.
- Vermes A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány*. VI. évf. 2. szám 5–17.
- Vinay, J.P., Darbelnet, J. 1958. *Stylistique comparée du français et de l'anglais. méthode de traduction*. London-Toronto-Paris: Didier.
- Vinay, J-P. –Darbelnet, J. 1995. *Comparative Stylistics of French and English*. Benjamins Translation Library.
- Vlahov, Sz. Florin, Sz. 1980. *Nyeperevogyimoje v perevogye*. Moszkva: Mezsdunarodnije otnosenyija.
- Wills, W. 1977. *Übersetzungswissenschaft. Probleme und Methoden*. Stuttgart: Klett.

A tolmácsolás és a fordítás történetének kezdetei

Hell György

Mielőtt Cortez 1519-ben a maják mexikói birodalmának elfoglalására indult volna, Montezuma követeket küldött hozzá, hogy kapcsolatot teremtsen vele. Cortez a hajóján fogadta a küldötteket, és átvette tőlük az ajándékokat, melyeket az indián uralkodó küldött neki jóindulata jeléül. Az indiánok ránk maradt följegyzései szerint a spanyol kapitány megkérdezte a követektől, kicsodák ők és honnan jönnek. A társalgás a maják nyelvén folyt, a kérdéseket Cortez két tolmácsa közvetítette az indiánoknak. Az egyik közülük, egy bennszülött indián nő volt, aki önként csatlakozott a spanyolokhoz és megtanulta a nyelvüket. A másik tolmács egy spanyol férfi volt, aki 1511 körül járt először Közép Amerika partvidékein, de hazafelé tartva hajótörést szenvedett, az indiánok fogságába került, és közöttük élt nyolc esztendeig. Amikor Cortez kiváltotta őt a rabságból, már folyékonyan tudott majául. A követek tájszólásos beszédét Marina asszony fordította le majára, amit aztán Aquilas spanyolul mondott el Corteznek (Benyhe 1977: 50).

A tolmácsolásnak ez a leírt esete jellemző példája annak, ahogyan ismeretlen nyelven beszélő emberek teremtenek egymással kapcsolatot. Egy indián a spanyolok közé kerül és velük tart a hadjáratuk során, egy spanyol ember fogságba esik és nyolc év alatt kénytelen-kelletlen megtanulja az indiánok nyelvét. Cortez hadjárata azonban már 20 évvel annak utána történt, hogy Kolumbusz Kristóf fölfedezte Amerikát. A közben eltelt idő alatt a két említett tolmácson kívül bizonyára már sokan elsajátítottak egy-két indián nyelvet spanyol tudásuk mellé. Hogyan érintkezett azonban Kolumbusz az indiánokkal? Ha vitt is magával tolmácsot, az legfeljebb valamilyen indiai nyelvet beszélhetett, hiszen arra számítottak, hogy Indiában fognak kikötni. Velük Kolumbusz nem sokra mehetett. Hogyan zajlott le az első érintkezés közte és a bennszülöttek között?

A spanyol királyhoz írt levelében Kolumbusz beszámol a partraszállásról, az újonnan fölfedezett világ szépségéről és gazdagságáról, majd elmondja első találkozását az indiánokkal: „...Valamennyien igen jó testalkatúak és igen szép arcvonásúak; láttam, hogy néhányuk testén sebhelyek látszanak, és jelekkel kérdeztem, mitől van az; ők pedig megmutatták, hogy a közeli szigetekről emberek jöttek, el akarták őket fogni, de védekeztek. ... Bizonyára jó szolgák lehetnek és jó eszűek, mert úgy látom, hogy igen gyorsan kimondanak mindent, amit mondtam nekik; ...” (i.m.185). Kolumbusz tehát a legősibb és a legegyszerűbb módszert alkalmazta, amit olyan emberek használnak, akik egymás szavából végképp nem értenek semmit, de valahogy mégis kapcsolatot akarnak teremteni egymással. A hajónapló bejegyzései szerint ez az első találkozás 1492. október 11-én zajlott le. Még ugyanabban a hónapban (október

29-én) Kolumbusz két csónakot küldött egy faluba, hogy értesüléseket szerezzen a környező vidék állapotáról. Az egyikben egy bennszülöttet is adott embelei mellé azok közül, akiket magával hozott, mert azok már értettek valamit spanyolul. (i.m.187). Egy héttel később, november 6-án följegyzi, hogy visszaérkezett a két ember, akit a belső földek felderítésére küldött. Elmondta neki, hogy amikor az első településhez érkeztek, „... a falu legelőkelőbbjei karon fogták, vitték őket a falu első házába, székkal kínálták őket, melyre ők leültek, s a többiek valamennyien köréjük ültek a földre. A bennszülött, akit magukkal vittek, elmondta nekik, hogyan s mi módon élnek a keresztények, s hogy azok jó emberek. ... „ (i.m. 189) Tolmács lehetett a bennszülött kísérő? Nem valószínű, inkább csak egy szemtanú beszámolójáról van itt szó, aki elmondja benyomásait. A spanyolok azonban már meg tudták értetni vele, miért viszik magukkal és mit várnak el tőle. Túl nagy spanyol nyelvtudásra ehhez még nem volt szüksége a bennszülöttnak, de a mutogatáson túl, néhány szavas „társalgásra” már biztosan képes volt. Az admirális egyébként úgy vélte helyesnek, „... hogy fogjanak el néhányat a folyópartiak közül, s majd elviszi őket az uralkodónak; megtanulhatnák nyelvünket, hogy megtudják tőlük, mi van a belső területeken, s majd hazatérve a spanyolok tolmácsai lehetnek ... „ (i.m. 190). Íme a tolmácsképzés egyszerű és természetes módja, ha a kivitelezéshez is adva vannak a megfelelő körülmények. Egyébként nem Kolumbusz találta föl és nem ő alkalmazta elsőnek ezt a módszert.

A régi világ klasszikus krónikása, Hérodotosz az ókori népek életét ismeretve mond el egy ehhez nagyon hasonló történetet. Hallomásból tudja, hogy a médek királya, egy bizonyos Küaxarész védelmébe vette az országába betörő szittyá pásztornépek egy csoportját, és annyira hasznosnak találta őket, hogy fiait is elküldte hozzájuk, hogy a nyilazás művészetének elsajátítása mellett a nyelvüket is megtanulják. (Hérodotosz I. 73. In: 1989:39) Valami ilyesmi történt Izrael népének néhány fiataljával is Nebukadnezár idején Babilóniában: „Azután meghagyta a király Asfenáznak, ..., hogy vigyen be Izrael fiai közül olyan királyi és fejedelmi származású ifjakat, ... akik alkalmasak arra, hogy a királyi palotában szolgálatot teljesítsenek, és tanítsa meg őket a káldeaiak írására és nyelvére.” (Dániel könyve I. 3–4) Ez a módszer akkoriban ugyancsak elterjedt fogás lehetett, hisz Pszammétikhosz fáraó ióniai és káriai görögöket hívott Egyiptomba, földet adott nekik a deltavidéken a Nílus két partján, hogy azon gazdálkodjanak. Egyiptomi fiatalokat is a gondjukra bízott, hogy velük élve görögül is megtanuljanak. Ehhez Hérodotosz hozzáteszi még, hogy ezek leszármazottaiból lettek aztán az egyiptomi tolmácsok. (Hérodotosz II.154. In: 1989:177)

Azt is megtudjuk Hérodotosz beszámolójából, hogy az egyiptomi tolmácsok külön osztályt képviseltek az ország hét, örökösödéssel fennmaradó társadalmi tagolódásában. Fölsorolásában, mely nyilván valamilyen fontossági, elismertségi sorrendet is kifejez, az első öt helyen a papok, a harcosok, a tehénpásztorok, a kanászok és a kereskedők állnak, outhánuk jönnek a tolmácsok még az adószedők előtt. (Hérodotosz II. 164 In: 1989: 182). Vajon hány tolmácsa lehetett az egyiptomi fáraónak, ha egy külön társadalmi réteget alkottak. Hérodotoszt megbízható mesélőnek vehetjük és nem is nagyon lehetetlen, amit mond. A Nílus-parti országban sokféle nép élt, szinte minden településnek megvolt

a maga külön nyelvjárása, amit a szomszédok már nem okvetlenül értettek. Rendszeres és jól megszervezett állami életet, az ehhez szükséges emberi kapcsolatokat (gondoljunk az adók beszedésére, a piramisok építésével együtt járó összehangolt munkálatokra) tolmácsok nélkül nem nagyon lehetett biztosítani. Nem lehet véletlen az sem, hogy Hérodotosz nem utolsónak említi a tolmácsokat a listájában, hanem még az adószedők előtt, akik bizonyára nem a legszegényebb és legjobban elhanyagolható réteget alkották az országban.

Az egyiptomi tolmácsokra vonatkozó legrégebbi adataink a dél-egyiptomi piramisok építésének korából valók egy olyan területről, ahol az egyiptomiak núbiai törzseket hajtottak uralmuk alá. Tolmácsok nélkül ez biztosan nem történhetett meg. Arról is tudunk, hogy egyes tisztviselők, pl. Elephantine és Memphis elöljárói a „tolmácsok felügyelője” címet viselték. A tolmácsok szerepének fontosságára utal az is, hogy sírbrázolásokban a figuráját is megtalálták. A vésett képen egy egymásnak háttal álló kétalakos figura szemlélteti a tolmácsot, aki két irányban tevékenykedik: átveszi és átadja az utasításokat (Kurz 1986).

A tolmácsolás az ember egyik legősibb tevékenységei közé tartozik, mondhatni egyidős a beszéd megjelenésével. Amilyen természetes dolognak tartjuk, hogy az ember beszél, ugyanolyan természetes tulajdonsága az embernek, hogy tolmácsol: a beszélni tudás a tolmácsolni tudás képességét is magába foglalja. Az emberi beszéd ugyanis nem csak hang vagy írás, hanem ennél jóval több. Állatok hangját („beszédét”) hallva megelégszünk annak megállapításával, hogy gágogást, ugatást, nyerítést, bögést, kukorékolást stb. hallunk, amiből tudjuk, milyen állattól származik, hiszen lényegében erre vagyunk kíváncsiak. Emberi beszédet hallva vagy írást látva alapjában véve lényegtelen kérdés, éppen kitől származik az érzéki benyomás, mert ennél sokkal fontosabb, mit mond a hallott vagy a látott szöveg. Az emberi beszéd lényege nem az érzéki inger maga vagy annak forrása, hanem az, ami az inger mögött húzódik meg, a tapasztalaton túli jelentés. Ha valaki két nyelvet tud, természetes és közvetlen tudatában van annak is, hogy az eltérő hangzás ellenére a két beszéd jelentheti ugyanazt: a nyelvek tudása közvetlenül együtt jár a tolmácsolás képességével. Több nyelv tudása pedig az adott életkörülmények egyszerű következménye, mely alól általában senki sem vonja ki magát.

A tolmácsolás és a fordítás közötti különbség külön elemzést érdemel, de egyelőre megelégszünk annyival, hogy a tolmácsolás szóban történik, a fordítás írásban. A tolmácsolás általános gyakorlatának ismeretében nem lehet meglepő, hogy az írásbeliség megjelenése után nem sokkal fordításokról is vannak történelmi emlékeink. A legelső följegyzések az átvett, a beszolgáltatót vagy másmilyen okból megőrzésre érdemes áruk listáit tartalmazták, eseményeket tartalmazó szövegszerű följegyzések csak későbbi időszakok termékei. A legrégebbi kétnyelvű leletek a 3. évezredből maradtak ránk a mezopotámiai kultúrnépek korából, de a kiasott táblák – érdekes módon – nem összefüggő szövegeket tartalmaznak, hanem szótárakat. Az ásatások több tízezer agyagtáblából álló könyvtárakat hoztak felszínre, melyekre sumér-akkád nyelvi megfeleléseket róttak föl ékírással (Asszur-ban-apli könyvtára, az eblai, ugariti könyvtárak stb.; Klíma 1983: 239).

A szójegyzékeknel sokkal nagyobb érdeklődést váltottak ki azok a táblasorozatok, amelyek a mezopotámiai kultúra ősi emlékeit őrizték meg a számunkra: mondásokat, költeményeket, ősi teremtésmondákat és a Gilgames eposzt (Komoróczy 1972). Ez az utóbbi különböző időszakokból eltérő nyelveken, akkád, hurrita, hettita, óperzsa megfogalmazásokban. Bár a sumér eredetiből jóformán alig ismerünk valamit, az akkád nyelven az asszíroktól és a babilóniaiaktól ránk maradt emlékek alapján teljes egészében áll előttünk ez a nagyszerű kulturális emlék. A másolt változatokról nem tudjuk pontosan megállapítani, mennyire felelnek meg az eredetinek, mert sok bennük a változtatás, a bővítés, de vannak vélemények, hogy nem szabad őket csak átírásnak tekinteni, mert fordítás jellegük is van. Fordítás jellegük van azoknak az emléktábla-szövegeknek is, amelyek Dareioszt dicsőítik három nyelven. Ezek közé tartoznak a biszutúni feliratok és Dareiosznak egy aranytáblája, melyet a perszeopoliszi fogadóteremben találtak meg (Robinson 1995: 93). Dareiosz egyébként előszeretettel állítottatott írásos emlékeket magáról vagy országáról. Hérodotosztól tudjuk, hogy a Boszporusznál a híd megépítése után két márványoszlopot állítottatott fel, és az egyiket asszír, a másikat pedig görög nyelven örökítette meg, milyen népek tartoztak uralma alá (Hérodotosz IV. 87. In: 1989: 298). Mindezek azonban inkább egy többnyelvű kultúrának az emlékei, semmint igazi fordítások eredményei.

A Mezopotámiában és a környező területeken lakó népek birodalmi nyelvükben is egységesítették a meghódított területeket. A IV. században Nagy Sándor birodalma a görög nyelvet terjesztette el az egész Közel-keleten, Egyiptomot is beleértve. A görög lett a kereskedelem, a kultúra, a tudomány nyelve azokban az országokban is, amelyek már nem álltak görög fennhatóság alatt. Jelentős görög nyelvű kulturális központok létesültek olyan területeken is, amelyek a görög anyaországtól távol találhatóak, például Alexandriában és Antiochiában. 1958-ban Kandahárban is föltártak egy leletet, mely Asoka indiai király rendeleteit tartalmazza a Nagy Sándor halálát követő évszázadból arámi és görög nyelven. A szöveg helyenként szó szerinti fordításban, helyenként pedig adaptált változatban adja vissza a szanszkrit nyelven megírt eredetét (Vanyó 2002: 39). A fordítások gyakorlatában jóformán csak a Kr. utáni II. század hozott változást, amikor – legalábbis Európa nyugati területein – már a latin lett az érintkezés nyelve. Az igazi fordítás jegyeit mutató munkák ezekből az időkből maradtak ránk.

Irodalom

- Benyhe J. (szerk.) 1977. *Így látták – indián és spanyol krónikák*. Fordította: Hargitai György, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Hérodotosz 1989. *A görög-perzsa háború*. I-IX. Könyv. Fordította az utószót és a jegyzeteket írta: Muraközy Gyula. Budapest: Európa.
- Klíma, J. 1983. *Mezopotámia*. Fordította: Ágh András. Budapest: Gondolat.
- Komoróczy G. (szerk.) 1972. *Gilgames – az agyagtáblák üzenete*. Fordította: Rákos Sándor. Budapest: Európa Kiadó.

-
- Kurz, I. 1986. Das Dolmetscher-Relief aus dem Grab des Haremhab in Memphis – Ein Beitrag zur Geschichte des Dolmetschens in Egypten. *Babel* Vol. XXXII. No 2. 73-77.
- Robinson, A. 2003. *Az írás története*. Fordította: Máté J. György. Budapest: József Attila Műhely Kiadó.
- Vanyó L. 2002. *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története* Budapest: Jel Kiadó.

A tolmácsolás történetéből

Jantsits Ágnes

A tolmácsolás története kevésbé dokumentálható, mint a fordítás, hiszen a tolmácsok szava elszáll, közvetítő szerepük az azonnali megértést szolgálja, és munkájukat csak pár évtizede rögzítik és elemzik. Tudjuk, hogy a fontos történelmi eseményeken, tárgyalásokon jelen vannak, mégis ritkán szoktak megemlékezni róluk. Esetenként azonban a *történelem kiváltságos tanúinak* nevezik őket (Delisle és Woodsworth 1995:243). Ezek közül a tanúk közül találkozunk most néhányal, akik által ráirányíthatjuk a figyelmet azokra is, akik a háttérben, észrevétlenül teszik a dolgukat. A tolmácsolás történetének ugyanis van néhány érdekes és viszonylag jól dokumentált időszaka, pl. az oszmán birodalom kora, amikor az uralkodók felismerték, mai szóval, a nyelvi közvetítők szerepét a nemzetközi kapcsolatokban, és gondot fordítottak alapos képzésükre. Ezt az oszmán birodalomból és a vele kapcsolatban álló országokból vett néhány, a képzésre vonatkozó jellemző példával illusztrálok. Kiemelve azt is, hogy az akkoriban létesült képzési központok némelyike ma is létező oktatási intézmény.

Mindenek előtt tisztáznunk kell a későbbiekben gyakran előforduló *dragomán* jelentését. A szó a 12. századi arab *tourdjouman*-ból származik, török megfelelője a *tercüman* (arámi eredetű) vagy a *dilmac*, fordítót és tolmácsot értettek rajta, innen a mi *tolmács* szavunk is. (A francia nyelvben, pl. sokáig az ebből származó *truchement* szót használták a tolmács megjelölésére, míg az ugyaninnen eredő *dragman* elnevezéssel a keleti tolmácsokat illették). A korabeli iratokban és a mai magyar nyelvű tanulmányokban is használatos dragománt használták megnevezésükre. A dragománok saját címhasználatára sem volt egységes, hol *secretarius*nak, hol *orator*nak, hol pedig *interpretes*nek titulálják magukat.

Mint említettük, a tolmácsolás és a diplomácia gyakran találkozott egymással a történelem folyamán, és minél inkább visszamegyünk az időben, annál nehezebb a két tevékenység különválasztása (Bóna 2005). Az idők folyamán változott a diplomácia nyelve, a középkori latin helyét fokozatosan átvette az olasz, majd a francia, és mára az angol. A XVI. századtól megszokottá vált a tolmácsok jelenléte a nemzetközi tárgyalásokon. Feljegyezték, pl. hogy a pápa küldötte révén a török támadások elleni védekezésre kívánta ösztönözni a keresztény uralkodókat. Amikor eljutott Magyarországra, a II. Lajossal folytatott tárgyalásain a pápai küldött javaslatára Nádasdy Tamás tolmácsolt, akit már korábban, Rómából ismert, ahol Nádasdy tanult. Később Nádasdy a király magántitkára lett, majd Mohács után a megözvegyült királyné teljhatalmú megbízottja az osztrák Ferdinánd császárnál (Delisle és Woodsworth 1995: 267).

A Porta tolmácsai

Az oszmán birodalom már a XVI. századtól diplomáciai kapcsolatokat kiépítésére törekedett a nyugattal, sok új intézményt létesített, ahova külföldieket is meghívott. A nyugati tudományos és technikai haladás eredményeit szerette volna eredményesen felhasználni, ezért szüksége volt nyelveket beszélő alattvalókra, fordítókra és tolmácsokra.

A portai tolmácsokra vonatkozó adataink Szulejmán szultán idejéből, de főleg az állandó európai követségek felállítását követően szaporodnak meg. A követek jelentéseiből sokat megtudunk róluk, szerepükről, a követekhez és államukhoz való viszonyukról, nyelvtudásukról, a nekik adott ajándékokról és fizetésükről (Ágoston 1999). Megtudhatjuk azt is, hogy a szultánnak két főtolmácsa és több beosztott tolmácsa volt.

Érdekes megvizsgálunk azt is, hogy kik lehettek tolmácsok, akiket a XVI. századtól képeztek, és a birodalom számos intézményében megtalálunk. A XVI-XVII. században olyan (többnyire) külföldiek - németek, osztrákok, magyarok és lengyelek - voltak, akik elfogadták az iszlám tanításait, és akiket *renegátok*nak neveztek. A tolmácsszakmát később már a nem muzulmánok is gyakorolhatták. A dragománok munkáját, életét, de még öltözködését is szigorúan szabályozták. 1661-től, a Porta mellett foglalkoztatott dragománok hivatala örökletessé vált, szinte kizárólag a kisebbségek, elsősorban a görögök privilégiuma lett (Hitzel 1995). Ezek a görögök európai egyetemeken tanultak, több idegen nyelvet ismertek. Kiszorították az addig hasonló szerepet betöltött szefárd zsidókat, akik az inkvizíció elől menekültek az oszmán birodalomba. Az *Ískerletzâde*, *Yanakizâde*, *Drakozâde*, *Kalmakizâde*, *Sarbeyzâde* nevek arról árulkodnak, hogy viselőik tolmács-dinasztiák sarjai (Ersoz 2002: 24).

A dragománok hivatalos beszédeket tolmácsoltak és fordításokat készítettek, ugyanakkor közvetítettek is a követségek és a birodalom között. A tolmácsokat a Porta többször küldte európai követségbe is. Az 1818-as görög felkelés után, biztonsági okokból ezeket a görög családokat elbocsátották hivatali állásukból. Feljegyezték, hogy Stravraki volt a birodalom utolsó görög tolmácsa, akinek 1822-ben mondtak fel. Azzal vádolták, hogy bizalmas információt adott át a görögöknek. Minthogy a birodalomnak megbízható tolmácsokra és fordítókra volt szüksége, létrehozták a Fordítói Kamarát (Tercüme Odası). A kamara feladata volt, hogy a szakmában keletkezett hiányt immár török tolmácsok és fordítók képzésével pótolja (Ersoz 2002).

Magyar vonatkozások

Magyarország török hódoltság alatti részéből, mint sok más területről, számtalan foglyot vittek az oszmán birodalom fővárosába. A fogságba esett keresztény ifjak számára az egyetlen menekvés az volt, ha renegáttá, vagyis törökké és muzulmánokká lettek. Igazi kitörést jelentett számukra, ha a szultán udvarába kerültek, mint dragománok. Mint említettük a dragománok rangos külügyi

tisztviselőnek számítottak, esetenként az oszmán hírszerzésnek is dolgoztak, akár kettős ügynökök voltak (Ács 1998, Ágoston 1999).

A Porta mellett dolgozó magyar származású dragománokról viszonylag sok adat áll a kutatók rendelkezésére. Az egyik legnevezetesebb Murád bég volt, aki Nagybányán, Somlyai Balázs néven látta meg a napvilágot. A mohácsi csata idején esett fogságba (Ács 1998:2). Bécsben tanult, és anyanyelvén kívül remekül beszélt arabul, törökül, perzsául és horvátul. Bár latin tudását nem tartotta túl jónak, neki köszönhető Cicero *De senectute* török nyelvű parafrázisa, de fordított törökből latinra is (Hitzel 1995: 97). Murád magyar nyelvű írásait a keresztény olvasóknak szánta, hogy megismertesse és elfogadtassa velük az iszlámot (Cary 1956:138).

Feljegyezték róla, hogy mint a dragománok nagy része, ő is több helyről húzott fizetést, a Portától és az erdélyi fejedelmektől is. Murád élvezte a díván feltétlen bizalmát, többször járt követségben a magyar uralkodóknál: pl. 1566. márciusában János Zsigmondnál.

Eszteri Péter, még szinte gyerekként, a mohácsi csata után török fogságba került, áttért a muzulmán hitre, majd a Portán tolmácsként szép karriert futott be. Feljegyezték róla, hogy minden ellenszolgáltatás nélkül egykori földijeinek is szolgáltatott információt (Ágoston 1999: 31).

Az 1641-ben született Rozsnyai Dávid, mint török tolmács és emlékiró szerepel a lexikonokban. 1663-ban Haller Gábor titkáráként urával a török háborúba ment, majd 1665-ben, Isztambulban a török nyelvet és írást tanulta. 1668–70-ben, a Portán, 1671–1687-ben Apafi kancelláriáján török tolmács, közben többször elkísérte a követségeket a Portára vagy a török táborba. 1705 és 1710 között II. Rákóczi Ferenc szolgálatába állt török tolmácsként.

Követségi tolmácsok

Konstantinápoly és Velence volt Levante információs központja. Az akkori keresztény Európa országai követeket, állandó megbízottakat küldtek ide. A követségeken a helyi viszonyokat és nyelveket ismerő tolmácsokra volt szükség. A konstantinápolyi követségi tolmácsok általában a galatai és perai, főleg görög és örmény keresztény családok tagjai közül kerültek ki. A szultán alattvalói voltak, munkájukhoz hivatalos igazolást adott ki számukra a szultán hivatala (ú.n. *berat*). A követségi tolmácsokat a nyugatiak többnyire kémnek tartották, és gyakran próbáltak tőlük információt szerezni (Hitzel 1995).

Európai tolmácsok

Velence korán modern diplomáciai rendszert épített ki, követségeket létesített a különböző országokban, és információs hálózatot működtetett, és ezzel mintául szolgált a többi európai állam számára. Velence, és a többi állam nem tartotta kielégítőknak, de főleg megbízhatóknak a követségi tolmácsokat. Úgy gondolták, előnyösebb, ha tolmácsaikat maguk képzik ki, hogy az adott állam

isztambuli követségén vagy kereskedelmi konzulátusán dolgozzanak tolmácsként. Velencében meg voltak győződve arról, hogy az idegen nyelvek tanulását nagyon fiatal korban kell elkezdeni, mert akkor még nincsenek nyelvi gátlások. Innen ered egyébként az elnevezés, a *giovani della lingua* (kb. nyelvtudó fiatalok). Ezt a bevált gyakorlatot követték az új földrészek felfedezésére induló hódító expedíciók is.

1551-től a velencei szenátus fiatalokat (gyermeket) küldött öt évre Konstantinápolyba, az általa létesített iskolába, hogy megtanuljanak törökül, megismerjék a török kancellária munkáját, és tolmácsá (dragománokká) képezzék őket. Az itt kiképzett fiatalok feladata a közvetítés volt a kelet és nyugat közötti diplomáciai, jogi és kereskedelmi kapcsolatokban. 1556-ban már Raguzának is volt a velenceihez hasonló iskolája.

Franciaország és a Keleti Nyelvek Iskolája (*École des Langues Orientales*)

Franciaország 1995-ben ünnepelte a ma közel kilencven nyelvet tanító párizsi Keleti Nyelvek Intézetének (Institut des Langues Orientales, Inalco) kétszáz éves évfordulóját. Az iskola azonban ennél régebbi múltra tekinthet vissza. Alapítását Franciaországnak, az oszmán birodalommal és a birodalomhoz tartozó különböző országokkal, valamint Perzsiával a XVI. századtól fennálló diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai indokolták.

Franciaországnak ugyanis régóta jelentős kereskedelmi érdekeltségei voltak az oszmán birodalom öt városában: Szmirnában, Tripoliban, Aleppóban, Szaidában és Alexandriában. 1535-ben I. Ferenc a levantei francia érdekeket védő megállapodásokat írt alá I. Szulejmánnal. A XVII. században ezeket a megállapodásokat kétszer megújították: 1604-ben II. Henrik, és 1673-ban XIV. Lajos alatt (Troupeau 1997).

A kapcsolatok fenntartásához olyan munkatársakra volt szüksége, akik a követségeken és a konzulátusokon „dragomán” minőségben dolgoznak, ismerik a Levantében használt három fő nyelvet: a törököt, az arabot és a perzsát. Azt az elképzelést, hogy a legjobban a helyszínen lehet egy nyelvet és a szokásokat megtanulni, iskolák létesítésével kívánták megvalósítani, Konstantinápolyban és Szmirnában. A szmirnai iskola nem bizonyult jó választásnak, ismertté vált viszont a konstantinápolyi, amely a Kapucinusok kolostorában, a francia követség mellett, a Porta közvetlen közelében állt. Ez az iskola, az *École de Péra*, 1669-1831-ig működött. Az itt végzetek egy részét gyakran elküldték tolmácsolni más városokba is, míg mások török műveket fordítottak franciára a királyi könyvtár számára. A francia Nemzeti Könyvtár ma is őrzi azt a 120 kéziratos fordítást, amelyet 1720-1753 között az iskola 120 hallgatója készített a legváltozatosabb területekről, pl. hadviselés, diplomácia, jog, irodalom, történelem, stb. Ennek a fordítási tevékenységnek köszönhetően franciául már a XVIII. században olvashatták az arab, perzsa és török szerzők műveit, jóval hamarabb, mint németül, spanyolul vagy angolul (Hitzel 1997).

Colbert kezdeményezésére, a marseille-i kereskedelmi kamara kérésére *Corps de Drogmans* néven külön testület alakult. A megbízható dragománok képzését Jean-Baptiste Colbert 1669. november 18-i rendelete külön szabályozta. A rendelet kimondta, hogy a dragománok csak francia születésű keresztények lehetnek. Franciaország háromévenként hat 9-10 éves fiatal franciát küld az Isztambulban és Szmírnában lévő kapucinus kolostorba, a keleti nyelvek megtanulására. Őket *jeunes de langues*-nak nevezték. XIV. Lajos 1700-ban elrendelte, hogy 12 keleti keresztény jöjjön Párizsba a péra-i iskola kiegészítéseként, a párizsi jezsuita Nagy Lajos Kollégiumba tanulni. Ez azonban nem hozta meg a várt eredményeket, ezért 1721-ben úgy döntöttek, hogy a dragománok és a Levantében letelepedett kereskedők gyermekei közül kiválasztanak tizet, akiket elküldenek Isztambulba, miután elvégezték tanulmányukat a jezsuita Nagy Lajos Kollégiumhoz csatolt *l'École des Jeunes de Langues*-ban.

Párizsban a diákok komoly elméleti képzést kaptak, latint tanultak és csak ezen a nyelven értekeztek egymással, de ógörögöt, újgörögöt, olaszt, törököt, perzsát és arabot is oktattak. Különösen a törökre fektettek nagy súlyt, és a klasszikus tárgyakat is nagyon fontosnak tartották. Foglalkoztak továbbá az oszmán birodalom kormányzati rendszerével, a kereskedelem alapelveivel, történelemmel, földrajzzal, joggal, bölcséleti tudományokkal, és nem utolsósorban a birodalom szokásaival és törvényeivel is. A fiatalok diplomáciai és irodalmi szövegeket fordítottak, az ideérkező külföldieket kalauzolták, egyre nagyobb szerephez jutottak, munkájuk szinte nélkülözhetetlenné vált. Az iskola fénykora 1721-től a jezsuiták 1762-es kiűzéséig tartott. Akkorra viszont már kialakultak a dragomán-dinasztiák, és a jezsuiták távozását nem nagyon sínylette meg a képzés (Labrousse 2000).

A tanárok, akik itt az arabot, a törököt és a perzsát tanították, a király keletről származó és több nyelvet beszélő tolmács-titkárai voltak, akik közül a leghíresebbek: a két de Fiennes (apa és fia), Pétis de la Croix, Cardonne, Legrand és Ruffin, akik több generáció kiváló dragománjait oktatták (Troupeau 1997).

Ezek a keleti *diplomaták* jelentős szerepet játszottak a Franciaország, valamint Törökország, Perzsia és az észak-afrikai területek között megkötött szerződések kidolgozásában és megtárgyalásában. Sokan közülük figyelemre méltó történelmi és földrajzi műveket is írtak ezekről az országokról, amelyeket oly jól ismertek. Az 1789. évi Forradalom alatt a levantei és afrikai diplomáciai és konzuli megbízatást ellátó dragománok többsége azonban elhagyta állomás helyét. Az *Ecole des Jeunes de Langues* szinte valamennyi hallgatóját visszahívták a Nagy Lajos Kollégiumból.

A megüresedett munkahelyeket be kellett tölteni, a kialakult tolmácsihiányt gyorsan meg kellett oldani, ezért új iskola megalapítására tettek javaslatot, ahol az oktatás már alapképzettséggel rendelkező fiatalokhoz szól, akiket hamar fel lehet készíteni a tolmácmesterségre. Ez a sürgető helyzet vezetett el a *Keleti Nyelvek Speciális Iskolájának* megalapításához, 1795. március 30-án. Érdemes idéznünk az alapító okirat első cikkelyét, hogy megvilágíthassuk az intézet sajátosságait:

- I. A Nemzeti Könyvtár épületében olyan élő keleti nyelvek oktatására szolgáló állami iskola létesül, amelynek politikai és kereskedelmi hasznosságát egyaránt elismerik.
- II. A Keleti Nyelvek Iskoláját egy irodalmi és egy köznapi arabot, egy török, egy krími tatár (azaz török-tatár), egy perzsa és egy maláj nyelvet oktató tanár alkotja.
- III. A tanárok megismertetik hallgatóikkal azokat a politikai és kereskedelmi kapcsolatokat, amelyeket a Francia Köztársaság fenntart azokkal a nemzetekkel, amelyeknek nyelveit tanítani hivatottak.¹

Ezzel új fejezet kezdődik az iskola történetében, amely felhasználva a korábbi évtizedek tapasztalatait, diplomatákat, konzulokat és dragománokat képez, de ez már nem tartozik szorosan a cikk témájához.

A birodalmak legfontosabb intézményében, a hadseregben is, minden korban szükség van tolmácsokra a különböző tárgyalások lebonyolításához. Sok történetet jegyeztek fel a hadseregek mellett működő tolmácsokról (Delisle és Woodsworth 1995: 261). Így például Napóleon mellett, az egyiptomi hadjáratban az erre a célra kiképezett tolmácsok dolgoztak. Ezek a tolmácsok egyaránt jól beszéltek franciául és arabul, pl. Jean-Michel Venture de Paradis (1739-99), aki elvégezte a konstantinápolyi *dragomán* iskolát, 1785-ben tolmács-titkárnak nevezték ki, elkísérte Bonaparte-t, mint a keleti hadsereg első tolmácsa, vagy Jaubert, aki őt követte mint a császár személyi titkára és tolmácsa, és akit később Perzsiába küldtek.

A Habsburg birodalom és a Keleti Akadémia

A török időkben – mint láttuk – az államok közötti kapcsolatban, a béketárgyalásokon nagy jelentősége volt a nyelvek tökéletes ismeretének és a megbízható nyelvi közvetítőknek. A Habsburg birodalom 1547-ben létesített konstantinápolyi állandó követsége is tolmácsgondokkal küszködött. Nem lévén saját képzési központja máshonnan kellett tolmácsokat szerződtetnie (Tomenendal 2000). 1547-ben, Giovanni Maria Malvezzi, Ferdinánd király első állandó követeként eleinte a franciák tolmácsát igyekezett megnyerni, végül azonban görög és olasz tolmácsot fogadott fel. A követségi tolmácsok mellett azonban Malvezzi a portai tolmácsokra is támaszkodott (Ágoston 1999: 24). Ez viszont nem szolgálta a birodalom érdekeit, mert gyanítható volt, hogy ezek az idegen tolmácsok egyben kémek is.

Egy Rym von Estbeck nevű osztrák megbízott 1569-ben (Tomenendal 2000: 63) jelentette, hogy előnytelen az udvar számára, ha az oszmán biro-

¹ Loi portant qu'il sera établi dans l'enceinte de la Bibliothèque nationale, une école publique, destinée à l'enseignement des Langues orientales, du 10 Germinal, an III de la République française (Az 1795. március 30-i törvény i. cikke, a szerző fordítása)

dalom tolmácsaival dolgoznak, és javasolta, hogy osztrákokat képezzenek ki török tolmácsoknak. Nem sokkal ezután a képzés beindult, fiatalokat küldtek a konstantinápolyi követségre, hogy a helyszínen sajátítsák el a nyelvet és tanulják meg a helyi szokásokat. A rendszer sikeresnek bizonyult, és 1612-ben, a Grazban élő Hieronymus Megiser, a tapasztalatok alapján *Institutiones linguae turcicae libri 4* címmel, török nyelvtankönyvet jelentetett meg.

1621-től lengyel fiatalokat is kiküldtek a török nyelv elsajátítására. Érdekesként megjegyezzük, hogy Sobieski Jánost, aki nagy szerepet játszott 1683-ban Bécs, majd 1686-ban Buda visszavételében, és később lengyel király lett, Márkus nevű testvérével együtt szintén Konstantinápolyba küldték a török nyelv megtanulására (Tomenendal 2000: 64).

Francia példára 1674-ben, I. Lipót idején – amikor az udvarban a francia, az akkori idők diplomáciai nyelve helyett az olaszt használták, amelyet a törökök is elfogadtak, mert nem szívesen tárgyaltak latinul vagy franciául –, külön képzési intézetet hoztak létre Konstantinápolyban. Az osztrákok szerint a fiatalok túl jól beilleszkedtek az ottani viszonyokba, és nagyon eltávolodtak a szülőföldtől. Ezért hazarendelték őket. Később döntöttek arról, hogy külön akadémiát kell alapítani a keleti tanulmányok folytatására. Mária Terézia 1753. szeptemberében írta alá a Keleti Akadémia létesítéséről szóló rendeletet, és az akadémia 1754. január 1.-én nyitotta meg kapuit. Öt évig tartó tanulás után, az akadémia végzett hallgatói a diplomácia területén, konzulként, vagy tolmácsként helyezkedhettek el. Sokan közülük udvari tolmácsként dolgoztak.

Az udvarnál működő titkár-tolmácsok, mai kifejezéssel élve, sztártolmácsok, közül feljegyezték Heinrich von Penkher nevét, aki játszva fordított egyik nyelvről a másikra (Delisle és Woodsworth 1995 : 267). A legkiemelkedőbb Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) volt, aki az *udvar tolmácsa* címet viselte. Von Hammer-Purgstall a konstantinápolyi követségen kezdte diplomáciai karrierjét. Majd visszatérve Bécsbe, a tudománynak élt, fordított arab, perzsa és török szerzőket. Neki köszönhető – többek között - a tizkötetes oszmán történelem (*Geschichte des osmanischen Reiches*). Ő lett az Osztrák Tudományos Akadémia első elnöke. Az akadémia a későbbiekben is sok kiváló orientalistát képzett ki. A Keleti Akadémia ma is létezik, az 1898-ban történt átalakulás óta Diplomáciai Akadémia néven működik.

Ez a néhány példa is azt mutatja, hogy a tolmácsolás sokkal összetettebb tevékenység, mint egyszerű nyelvi közvetítés. A tolmácsok, mint a történelem kiváltságos tanúi, kellő tárgyi ismerettel és nagyfokú érzékenységgel át is hidalják a felek közötti kulturális különbségeket. A tolmácsok képzése, munkájuk értékelése, a tolmácsolás kutatása tehát csak több tudományág bevonásával lehet teljes.

Irodalom

- Ács P. 1998. Osztrák és magyar renegátok, mint szultáni tolmácsok: Mahmúd és Murád terdzümán. *Palimpszeszt* 10. szám. <http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt/>
- Ágoston G. 1999. Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században. In: Petercsák T., Berecz M. (szerk.) *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger. 129-154.
- Bóna E. 2005. Tolmácsok a kora újkori Európa peremén: közvetítők Kelet és Nyugat között. *Fordítástudomány* VII. évfolyam 1. szám. 70-75.
- Cary, E. 1956. *La traduction dans le monde moderne*. Librairie de l'Université, Genève: Georg.
- Delisle, J. & Woodsworth, J. (eds.) 1995. *Les traducteurs dans l'histoire*. Les Presses de l'Université d'Ottawa: Editions UNESCO. 243-277
- Ersoz, H. 2002. *Analyse théorique des processus de déverbalisation et reverbération en interprétation de conférence*. Mémoire de licence supérieure. Istanbul: Université Technique de Yildiz.
- Hitzel, F. (ed.) 1995. *Dil Oğlanlari ve Tercümanlar / Enfants de langues et drogmans*. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hitzel, F. 1997. Connaissance de la langue turque en Occident. In: Anamur, H. (ed). *Hommage à Hasan-Âli Yücel*. Istanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. 35-42.
- Labrousse, P. 2000. *Langues 'O 1795-1995: Deux siècles de l'histoire des Langues Orientales*. textes réunis. Paris: Editions Hervas.
- Tomenendal, K. 2000. *Das türkische Gesicht Wiens. Auf den Spuren in Wien*. Wien: Böhlau Verlag.
- Troupeau, G. 1997. Deux cents ans d'enseignement de l'arabe à l'école des langues orientales. In: *Chroniques yéménites* no.6, Centre Français d'Archéologie et de Sciences Sociales, Sanaa, YE, <http://cy.revue.org/document116.html>

A fordítói szabadság korlátai az EU intézményeiben¹

Farkas Ildikó

Mottó: „Húzom az ígét”

Bevezetés

A cikkben az Európai Unió Tanácsa Főtitkárságának magyar fordítóosztályánál folyó fordítói és lektori tevékenységem során összegyűjtött tapasztalatok egy részét ismertetem. Elsősorban a célnyelvi szövegekre összpontosítva vázolom a fordító munkáját szabályozó keretet, a szabályrendszerből következő tipikus, gyakori fordítói megoldásokat, valamint a statisztikailag leggyakoribb, ezért releváns problémákat. Kiemelten foglalkozom a Trados fordítástámogató szoftverrel létrehozott fordítási memóriáknak a fordításra mint végtermékre, és ezen keresztül a hunglish (vagy franchongrois) kialakulására gyakorolt hatásával.

Az ismertetett gondolatok empirikus kutatások első csíráinak tekintendők. Célom egyrészt, hogy tudatosítsam a problémákat az uniós fordítás iránt érdeklődőkben, másrészt, hogy megoldási javaslatokat tegyek az egyenletes, jó minőség szavatolása érdekében.

A fordítandó szövegek fajtái

A fordító és a lektor tevékenységét először is a fordítandó szövegtípusok határozzák meg.

A Tanács egy belső dokumentuma alapján (Council Guide 2006:16) az Európai Unió valamennyi hivatalos nyelvére lefordítandó ún. „törzs” dokumentumok a következők. Az alábbi sorrend egyben a fordítói kötöttségek típusa, fokozatai, valamint a szövegek repetitív jellegének aránya szempontjából csökkenő sorrendet is jelent.

- (a) meghívók a Tanács üléseire és a napirendek a tervezett napirendi pontokkal, adott esetben ezek módosítása, kiegészítése vagy felülvizsgált változata;
- (b) kinevezési dokumentumok;
- (c) „docucompok”;
- (d) a jogszabálytervezetek szövegei a jogszabályalkotás fontosabb szakaszaiban: a Bizottságtól érkező, már lefordított javaslat, a tanácsi mun-

¹ A cikkben ismertetett gondolatok kizárólag a szerző személyes véleményét, és semmilyen tekintetben sem a Tanács hivatalos állásfoglalását tükrözik.

kacsoportok adott jogszabállyal kapcsolatos munkájának jelentősebb állomásai, a Coreper és a Tanács adott jogszabállyal összefüggő tevékenysége;

- (e) a tagállamok nemzeti közigazgatása által használandó kézikönyvek (pl. Közös Konzuli Utasítások);
- (f) tanácsi ülések jegyzőkönyvei;
- (g) feljegyzések, tanácsi munkacsoportok belső, munkaközi (tárgyalási) anyagai
- (h) az Elnökségnek az Unió nevében tett nyilatkozatai;
- (i) az Európai Tanács következtetései;
- (j) a Tanács Jogi Szolgálatának véleményei.
- (k) sajtóközlemények¹

Az első korlát

Az első kötöttséget az jelenti, hogy a fenti szövegtípusok fedőlap-sablonjának szövegtípusonként azonosnak kell lennie. Ezt a célt szolgálják a fordítók által közösen, egyezményesen kialakított megoldások, amelyekhez mindenkinek tartania kell magát. A címeiktől eltekintve a fedőlapok megalkotása gyakorlatilag titkári teendőt jelent.

A második korlát

Az egyes szövegtípusokat megvizsgálva megállapítható, hogy fordítási szempontból a legtöbb kötöttséget az (a) típusú dokumentumok, azaz a napirendek hordozzák magukban: felsorolásokról lévén szó, ezek nem is tekinthetők szövegeknek. Itt a fedőlap adott, a napirendi pontokat szabványmondatok vezetik be (pl. „A tervezett napirend elfogadása”, „A napirendi pontok jóváhagyása”, „Napirendi pont, amelyről szavazás kérhető” stb.), a napirendi pontok pedig meg nem változtatható címekből állnak, tehát itt a fordítói kreativitás vajmi kevésbé érvényesülhet. A valódi értelemben vett fordítás aránya a másolás-beillesztés miatt elenyésző, a fordító a Tanács intraneten elérhető fordítási adatbázisából, az AIS-ből keresi ki és másolja be a címeket.

A (b) típusú kinevezési dokumentumokra fordítóink szintén kialakítottak szabványos megoldásokat, itt jórészt csak a nevek változnak.

Az (a) és (b) szövegtípus esetében tehát az egyezményes megoldások kényszerűsége miatt, amelyeket különböző időpontokban, különféle szinteken és különféle szereplők hoztak, fordításról nemigen beszélhetünk.

Érdekes azonban megvizsgálni, mi történik a (c) – (j) szövegtípusok esetében, ahol elméletileg relatíve egyre növekszik a fordítói szabadság. A vizsgált problematika szemszögéből idetartozik a (c) szövegtípus is, a belső szakzsargonnal „docucompok”-nak nevezett anyagok. Ebben az esetben a döntéshozatali folyamat során módosított szövegváltozat kerül vissza hozzánk az időrendben azt közvetlenül megelőző változattal együtt, és a szövegváltoz-

tatásokat automatikus szöveg-összehasonlító programmal emeli ki a Központi Koordináció. A fordító dolgát tehát elméletileg megkönnyítő szövegváltozatról van szó, amelyben „csak” a változtatásokat kell fordítani.

A (d) esetben, amikor először érkezik hozzánk egy bizottsági javaslat magyar szövege, fordítóink fontos feladata a nyelvi lektorálás is. Az (f) esetben fordítói feladatot elsősorban a delegációknak a tanácsi jegyzőkönyvben rögzítendő nyilatkozatai jelentenek; a (g) szövegtípust az előzmény nélküli, „szűz” forrásnyelvi szövegből fordítható ritka szövegeket alkotják, végül a (h)–(j) esetek a Tanácsnál előforduló „legszerencésebben” fordítható szövegeket jelentik. A legizgalmasabb feladat a Jogi Szolgálat véleményeinek fordítása, ui. itt egy, az egész szövegen végighúzó érveléscsoportot is vissza kell adni, és ebben az esetben a legkritikusabb, hogy tud-e fordító szövegben gondolkodni.

A harmadik korlát

Mielőtt még a tanácsi fordító bibliájaként szolgáló két útmutatóról szólnék (IM Útmutató 2004; A jogi aktusok formája 2005), amelyeknek előírásai szorosan összefüggnek a szövegtípusok inherens sajátosságaival, a fordítói tevékenység korlátai között harmadik helyen kell megemlíteni a szöveg feladójának és címzettjének *virtualitását*. A feladó virtualitása annyit tesz, hogy a szöveg munkalapján szerepel ugyan a szerkesztő neve, ám a szövegeket fordításra szétosztó Központi Koordináció utasítása szerint őt a legkritikább esetben illik zavarni. A címzettet a fordító szintén csak elméletben ismeri, ui. a Tanácsnál a fordítók a szövegeket használó *entitásoktól* (sic!) hermetikusan elzárva dolgoznak (2004 óta eddig még senkinek sem sikerült részt venni egyetlen tanácsi előkészítő szerv ülésén sem).

Ezen virtualitás egyenes következménye a szöveg *értelmezésének tilalma*, ami szájhagyomány útján terjedő utasítás. Nyilvánvalóan óvatossági szabályról van szó, amely azonban ellentmond az IM Útmutatóban megfogalmazottaknak.

Merjünk elszakadni az eredeti szövegtől, és a megfelelő értelmezésnek megfelelően, de magyaros szöveget használni, merjünk használni a hosszabb mondatokban a közbevetések jelölésére a gondolatjeleket stb. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a szövegnek mindig a tartalomhoz kell igazodni! (IM Útmutató 2004:14., az eredetiben kiemelve).

Ez ad abszurdum azzal a következménnyel járna, hogy még nyilvánvaló elütések esetében is a Központi Koordinációt kellene megkérdezni, hogy kijavíthatjuk-e a hibát a célnyelven pl: ha az eredetiben *take care of* helyett *take scare of* van, vagy ha kimarad a *million* olyan kontextusban, amikor eurómilliókról van szó, vagy ha egyértelműen rossz a szakszóhasználat pl. *abbreviation* ('rövidítés') helyett *diminutive* ('kicsinyítőképzős kifejezés') szerepel. Ezen hibák nem értelmezése félrefordításokhoz vezetne. Itt feltétlenül meg kell említeni, hogy a túlnyomó részben angol forrásnyelvi szöveget sokszor nem anyanyelveiek fogalmazzák, és jöllehet az idézett belső anyag alapján a fordítást előtt a nyelvi

hibák vagy kétértelműségek kiszűrése érdekében a szövegeket anyanyelvieknek lektorálniuk kellene, ez nyilvánvalóan nem mindig történik meg.

- (1) Disbursement rates mounted to € 80.2 or 80 % of commitments.
- (1a) A kötelezettségvállalásokhoz viszonyított kifizetési arány 80,2 millió € vagy 80% volt.
- (2) The terms listed in Annex I, their derivatives or *diminutives*, alone or combined, may be used throughout the Community and in any Community language for the labelling and advertising of a product which satisfies the requirements set out under this Regulation.
- (2a) Az I. mellékletben felsorolt kifejezéseket, a belőlük képzett szavakat vagy *rövidítéseket*, önmagukban vagy összetételben a Közösség egészében és bármely közösségi nyelven használni lehet olyan termék címkézésére és reklámozására, amely az e rendeletben megfogalmazott követelményeknek eleget tesz.

A negyedik korlát

A jogszabályok fordításakor alapvető követelmény az említett útmutatók naprakész változatainak szigorú betartása (negyedik korlát). A problémát az „útmutató” kifejezés értelmezésében látom, vagyis abban, hogy néha nehéz különbséget tenni *feltétel nélkül kötelező* szabály (pl. a szerkezeti egységekre történő utalás) és valódi értelemben vett *ajánlás* között. Erre jó példa *a within the meaning* szókapcsolat, amelyre az IM Útmutató által adott panel megoldás a *valaminek az értelmében* (IM Útmutató 2004: 58).

- (3) payment institutions within the meaning of this Directive

Az angol szerkezetben a főnévi csoport bővítése jobbra található, az angol, francia, stb. (indoeurópai) nyelvek alapvető szerkezeti sajátosságainak megfelelően. Az útmutató ezen kitételét követve a fordító hajlamos a magyarban is jobbra bővíteni:

- (3a) fizetési intézmények ezen irányelv értelmében,

és megfelelnek az IM Útmutató egy nagyon fontos ajánlásáról:

Az angol nyelvű szöveg értelmezésekor gyakran gondot okoz, hogy egy *hátravetett kiegészítő vagy szűkítő értelmű mondatrész* a mondaton belül melyik mondatrészhez kapcsolódik. Mivel a magyarban az ilyen hátravetett mondatrészek nem használatosak és ezek helyett leginkább közbevetett mondatrészeket alkalmazunk, ilyen esetekben különösen fontos az egyéb (német, francia stb.) nyelvű változatok elolvasása és mondat szerkezetének értelmezése, annak érdekében, hogy a szűkítő, kiegészítő közbevetés a magyarban is megfelelő helyre kerüljön. Ez azért is fontos, mert ha a magyar-

ban az adott kiegészítő, szűkítő kitélt az eredetihez hasonlóan egyszerűen a mondat végére „csapjuk”, az gyakran értelmezési problémákhoz vezethet, zavaró kétértelmű megoldásokat, adott esetben a szűkítő kitélt hatókörének kitágítását, elmosását eredményezheti. (IM Útmutató 2004:15., az eredetiben kiemelve).

A (3a) fordítás ezért lineáris fordításnak, a magyartól idegen szórendnek minősül. A megoldás kettős lehet: prepozicionális bővítés grammatikai betoldással:

(3b) az ezen irányelv értelmében vett/szerinti fizetési intézmények

vagy a *within the meaning* értelmezése: arról van ugyanis szó, hogy a jogszabályokban gyakran fogalom-meghatározások találhatók „X means Y” formában, és a szöveg a későbbiekben erre utal vissza:

(3c) az ezen irányelvben meghatározott fizetési intézmények

Fordítástudományi szempontból persze elcsépelte közhelynek tűnik, de ehelyütt határozottan szeretném képviselni azt az álláspontot, hogy még egy jogszabály szövegét is értelmezni kell (amelyhez értékes segítséget jelentenek a nyelven kívüli ismeretek), hiszen értelmezés nélkül fordítás, mint olyan nem létezik. Ha összevetjük a (4) angol mondat (4a) és (4b) magyar fordítását, látjuk, hogy a (4b) minimum kétértelmű:

(4) The competent authorities shall be such as to guarantee independence from economic actors and to avoid conflicts of interest.

(4a) Az illetékes hatóságoknak biztosítaniuk kell a gazdasági szereplőktől való függetlenséget és az érdekkellentétek elkerülését.

(4b) Illetékes hatóság csak olyan hatóság lehet, amely garantáltan független a gazdasági szereplőktől és amelynek esetében érdekkellentétek nem állnak fenn.

Az ötödik korlát

A fentiek jól szemléltetik azt a jelenséget, hogy a fordító néha önmagát szorítja korlátok közé azzal, hogy az útmutatók minden egyes tételét azonos szintű, abszolút szabályként értelmezi, valamint bizonyos ajánlásokról megfélekedezik. Másrészt mivel a fenti szerkezetek szövegen belüli és szövegek közötti előfordulási gyakorisága magas lehet, a panelmegoldás a fordítási memórián keresztül erőteljesen hozzájárul ahhoz, hogy az uniós szövegekben az indoeurópaihoz közeli, hunglish (vagy franchongrois) szórend váljék uralkodóvá.

A hatodik korlát

Itt térek rá a Trados problematikájára. A docucompok kivételével titkáraink minden szöveget Tradossal készítenek elő: létrehoznak egy munkamemóriát, amelybe bemásolják a szövegnek a fordítás jelentős gyorsítására és megkönnyítésére szolgáló magyar alapját/alapjait. A Trados rendkívül hasznos eszköz lehet pl. megosztott fordítási munkamemória esetén, jelentősen felgyorsíthatja és megkönnyítheti a munkát azáltal, hogy a fordító látja a kollégái által már lefordított mondatokat, az általuk választott terminológiát. Ennek legnagyobb jelentősége a csúcsidőszakokban van, amikor akár napi 15-20 oldalt kell lefordítani nagyon szoros határidőre². Ugyanakkor a fordítónak nem szabad megfélemednie arról, hogy a Trados csak *eszköz*, a benne tárolt mondatokat a fordítók tették bele, és főként: a benne tárolt mondatok *szövegek* részét alkotják. A fordítási memóriához mindig kritikával kellene viszonyulni: hiába „jön le” egy megoldás 100 %-kal, ezeket is minden esetben alaposan át kell(ene) nézni, és pedig hangsúlyozottan a szöveg kontextusában.

Saját tapasztalatom azt mutatja, hogy a munkamemóriából 100 %-kal lejövő nyersfordítást akkor is hajlamos vagyok elfogadni, amikor a Trados nélkül az adott szó sor eszembe sem jutott volna. Elfogadom például az (5a)-t, pedig benne maradt egy olyan homályos és értelmezhetetlen megoldás, mint a *vonatkozásában*, pedig magyarul az (5b) lenne helyes:

- (5) restrictive rules on effective participation in other payment systems;
- (5a) korlátozó szabályok más fizetési rendszerben való hatékony részvétel *vonatkozásában*;
- (5b) más fizetési rendszerekben való tényleges *részvételre vonatkozó* korlátozó szabályok.

A „vonatkozásában” szemantikailag üres elem, de érdekes módon grammatikai funkciója van: a magyartól szerkezetileg idegen posztpozicionális bővítés miatt kénytelen alkalmazni a fordító, majd a fordítási memórián keresztül ezek a hunglish/francongros szerkezetek exponenciálisan terjednek a fordított szövegekben.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a Tradosban *mondatok* és nem *szövegek* tárolódnak. Ha erről megfélemedzik a fordító, megkötheti a saját kezét. Ezt a hatodik kötöttség, ui. hiába teljes az ekvivalencia lexikai, sőt terminológiai szinten, hiába felel meg a magyar mondat a magyar nyelv mondattani szabályainak, a fordítónak mindig azt kellene vizsgálnia, hogy **adott** szövegbe bemásolva a Tradosban talált szó sor nem borítja-e fel a szöveg koherenciáját és/vagy kohézióját. A (6) példa fordításaként például a Trados az alábbi 100-os találatot adta (6a), pedig a két mondat kapcsolódása szempontjából a (6b) a helyes.

- (6) All surgical interventions carried out for reasons other than therapeutic or diagnostic purposes which result in damage to or the loss of a sensitive part of the body or the alteration of bone structure shall be

prohibited. However, beak trimming should only be allowed when all other measures to prevent feather pecking and cannibalism are exhausted, and only after consultation and on the advice of a veterinarian and carried out by qualified staff on chickens that are less than 10 days old.

- (6a) *Tilos* minden nem gyógyászati vagy diagnosztikai célból végzett műtéti beavatkozás, amely a test érzékeny részének sérülését vagy elvesztését, vagy a csontszerkezet módosítását eredményezi. A csőrkruttítást azonban kizárólag abban az esetben *lehet engedélyezni*, ha a tollcsipkedés és a kannibalizmus megelőzésére szolgáló valamennyi egyéb intézkedést kimerítettek, valamint kizárólag állatorvosi konzultációt követően és állatorvos tanácsára, és amennyiben azt szakképzett személyzet végzi 10 naponál fiatalabb csirkéken.
- (6b) *Tilos* minden nem gyógyászati vagy diagnosztikai célból végzett műtéti beavatkozás, amely a test érzékeny részének sérülését vagy elvesztését, vagy a csontszerkezet módosítását eredményezi. A csőrkruttítást azonban *lehet engedélyezni* kizárólag abban az esetben, ha a tollcsipkedés és a kannibalizmus megelőzésére szolgáló valamennyi egyéb intézkedést kimerítettek, valamint kizárólag állatorvosi konzultációt követően és állatorvos tanácsára, és amennyiben azt szakképzett személyzet végzi 10 naponál fiatalabb csirkéken.

A fordítók hajlamosak misztifikálni a fordítási memóriát, és ehelyütt – bármilyen különösnek hangozzék is – hangsúlyozni kell, hogy a fordítás *írott kódban* és nem *élőnyelvi kódban* történik. Bizonyos szórendi megoldások, melyek kommunikatív és szövegkohéziós szempontból is hibásaj, arra engednek következtetni, mintha a fordító gondolatban, vagy akár hangosan is, *kimondta volna* a mondatot, és minthogy a verbalizálás prozódiai jellemzőit rendben találta, nem érzekelte, hogy *írásban* a prozódia elsődleges jelentésmeghatározó szerepe (hangsúly, intonáció) *elvész*. E megkötöttség nemcsak az EU-fordításokra jellemző, hanem általában a fordításra, mégis, figyelembe nem vétele az előbbieket mellett hozzájárul a magyar uniós szövegek indoeurópaivá válásához. Prozódia hiányában csak az írott szórend teheti a helyére a szöveg megkívánta *fókusz*t, ami legtöbbször az igének a mondat végére helyezését igényli.

Lektorai tevékenységem során a leggyakrabban a kommunikatív szakaszhatárok felborulásával találkozom, és kiemelt feladatommak tekintem a szöveg megkívánta téma-réma sorrend rendszeres visszaállítását. Ez általában azt jelenti, hogy a mondat elejére vagy közepére előretolt ígét a mondat végére kell helyezni, hiszen „[...] a rematikus szakaszt általában a mondatvégi helyzet és az igei megformálás jellemzi” (Klaudy 2004:395), a jobbra elhelyezkedő bővítésményeket pedig balra teszem át. Véleményem szerint ugyanis abban, hogy az uniós jogszabályok nehezen érthetők, szerepe van a téma-réma felcserélésének is, és ebbe a Trados is jócskán „beleségít”. Tapasztalataim csak megerősítik Klaudy Kinga 2004-es hipotézisét, miszerint a fordítások sokszor csak *kvázi-helyes szövegek*.

Összegzés

A cikkben csak felvillantani tudtam a fordító mozgásterét behatároló objektív kötöttségeket. Ezeket különféle időpontokban és helyeken, eltérő szereplők állították föl, ezért a fordítónak ezekben az esetekben általában nincs mérlegelési lehetősége. Amikor azonban van mérlegelési lehetősége, érdemes gondolnia arra, hogy az uniós szövegek, bár a szövegek sajátos válfaját alkotják, ugyanúgy a legáltalánosabb szövegszerveződési elvek alapján épülnek föl, mint minden más szöveg. Fordításukra ugyanazok a fordításelméleti alapelvek és fordítási technikák érvényesek, mint egyéb szövegekre, többek között az, hogy a fordító feladata a kommunikáció *megkönnyítése* és nem *megnehezítése* a még akkor is, ha a feladó és a címzett egyaránt virtuális. Erről a fordítónak még a rohammunkák időszakában sem szabad megfeledkeznie, valamint tudatosítania kell magában, hogy a fordítássegítő szoftver – ha nem kellő kritikával használja – fordításgátló eszközzé válhat. A tévhitell ellentétben a magyarban a szórend egyáltalán nem szabad, és csak a legritkább esetben stílári kérdés. A kommunikatív szempontból helytálló szórend jelentősen megkönnyítheti (vagy legalábbis nem nehezíti) egy-egy tartalmilag bonyolult szöveg megértését. Ha a fordító elméleti-módszertani ismereteire, szakmai tapasztalatára és meggyőződésére támaszkodva felismeri és az ajánlott módon szisztematikusan megoldja a problémákat, ennek eredményeképp könnyebben érthető-értelmezhető magyar uniós szövegek jönnének létre, és lefékeződhetne az uniós hunglish vagy franchongrois kialakulása.

Jegyzetek

1. Sajtóközlemények fordítására csak ritkán kerül sor, ezért ezzel a szövegtípussal nem foglalkozom.
2. A Tanácsnál a 24 óránál rövidebb időre kiadott fordítások aránya 40 %, míg a Parlamentnél 19 %, a Bizottságnál pedig 3 %.

Irodalom

- A jogi aktusok formája 2005. = *Az Európai Unió Tanácsa keretében elfogadott jogi aktusok formája*. Negyedik kiadás. Brüsszel: Az Európai Unió Tanácsának Főtitkársága Jogász-nyelvérszi Szolgálat. 2005. július.
- Council Guide 2006. = *Guide for producing documents for the Council and its preparatory bodies*. Brüsszel 2006. június.
- IM Útmutató 2004. = *Útmutató az európai uniós joganyag magyar nyelvre történő fordításához, nyelvi, szakmai és jogi lektorálásához*. Budapest: IM. 2004. május.
- Klaudy, K. 2004. A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése a magyarra fordított európai uniós szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 128. évfolyam. 4. szám. 389–407. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1284/index.htm>

Marie Curie EU High Level Scientific Conference Series Multidimensional Translations (MuTra)

Bécs, 2007. április 30.

Votisky Anna

2007. április 30. és május 4. között rendezték meg Bécsben a Multidimensional Translations – MuTra: *LSP Translation Scenarios* (Szakszövegek fordítása) címet viselő konferenciát a *Marie Curie EU High Level Scientific Conference Series* harmadik állomásaként. A sorozat első konferenciáját a németországi Saarbrückenben tartották 2005. május 2. és 6. között, *Challenges of Multidimensional Translation* (A multidimenzionális fordítás kihívásai) címmel. Ezt követte a 2006. május 1. és 5. között Koppenhágában megrendezett konferencia, mely *Audiovisual Translation Scenarios* címen az audiovizuális fordítás témakörét járta körül.

A konferenciasorozat története azonban nemcsak három évre nyúlik vissza. A MuTra elődje az *Euroconferences* triásza volt, amelyet 2002-ben Prágában, 2003-ban Aarhusban, 2004-ben pedig Saarbrückenben rendeztek meg.

A 2007-es konferencia szervezője – elődeihez hasonlóan – a saarlandi egyetemhez tartozó Advanced Translation Research Center (ATRC) volt Prof. Dr. Heidrun Gerzymisch-Arbogast vezetésével, az esemény helyszínéül pedig a bécsi egyetem Gerhard Budin által vezetett Fordítástudományi központja (Zentrum für Translationswissenschaft, Universität Wien) szolgált.

A Bécsben rendezett konferencián összesen 84-en vettek részt, az alábbi országokból: Egyesült Királyság, Ausztria, Belgium, Ciprus, Dánia, az Egyesült Államok, Franciaország, Horvátország, Kamerun, Kína, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország és Törökország. A résztvevők több mint fele tartott előadást. Az öt nap alatt összesen 57 előadás hangzott el (egyenként 45 percesek az őket követő vitával, beszélgetéssel együtt); ezekből minden napra átlagosan 2-3 plenáris előadás jutott, ez utóbbiból a konferencia öt napja alatt összesen 13. Ezekon kívül a résztvevők számára 4 workshopot is biztosítottak a szervezők, valamint – az esemény záróakkordjaként – egy plenáris vitát. A programok mennyiségéből adódóan a konferencia legnagyobb része két teremben párhuzamosan zajló szekciókból állt.

A konferencia nyitóelőadását Daniel Gile (Párizs/Lyon) tartotta, őt követte Klaus Schubert (Flensburg), Jan Engberg (Aarhus), Lew Zybatow (Innsbruck), majd pedig Reinhard Hoheisel (DGT-DE, Európai Bizottság) plenáris előadása. A plenáris előadásokat a második napon Klaus Mudersbach (Heidelberg) és Heidrun Gerzymisch-Arbogast, a harmadikon Mary Snell-Hornby (Bécs) és Minako O'Hagen (Dublin), a negyediken Delia Chiaro (Bologna/

Forlí) és Ernst-August Gutt (SIL), az utolsó napon pedig Jorge Diaz-Cintas (Roehampton) és Gerhard Budin (Bécs) tartották. A napi program minden reggel plenáris előadással indult, ezt követően pedig – a nap végéig – egyszerre két előadás közül lehetett választani. A második naptól kezdve napi egy workshop is lezajlott, az elsőt Joel Snyder (National Captioning Institute, USA) vezette a hangos leírásról (audio description), a másodikat Andrew Lambourne (SysMedia/London) és Carlo Eugeni (Nápoly) tartották a siketek számára készülő feliratozás elméletéről és gyakorlatáról (*Theory and Practice in Respeaking for the Deaf*). A harmadik a nagyothallók számára készült feliratokról szólt Joselia Neves (Leira, Portugália) vezetésével (*Subtitling for the Hard-of-Hearing*), az utolsót pedig Annely Rothkegel (Chemnitz) és Heidrun Gerzymisch-Arbogast (Saarbrücken) tartotta a szakszövegek és fordításuk megjelenítéséről (*Visualizing LSP Texts and Translation*).

Az első nap javarészt plenáris előadásokkal telt. Daniel Gile nyitóelőadásában azt hangsúlyozta, hogy a fordítóknak élniük kellene azzal a lehetőséggel, hogy a (szak)fordítási megbízásokat az adott terület szakértőjével együtt teljesítik. Ilyen módon kevesebb tárgyi tévedés csúszhat az elkészült célnyelvi változatba, kevesebb utánajárással jár a munka elvégzése, és rövidebb idő alatt készül el. Daniel Gile-t Klaus Schubert előadása követte, melyben a kommunikációs cselekvés négy dimenziójának egymáshoz való viszonyáról és megoszlásáról beszélt: a technikai tartalomról, a nyelvi formáról, a technikai eszközről (médiáról) és a munkafolyamatról. Lew Zybatow azt a kérdést feszegette, vajon van-e olyan általános módszertan, ami érvényes a fordítástudományra, vagy ez a tudományág speciális metodológiát, kutatásokat igényel.

A konferencia második napjának első plenáris előadását Klaus Mudersbach tartotta a fordítástudomány speciális problémáinak általános keretbe való foglalásáról. Mary Carroll (Titelbild/Berlin) előadása az előben történő páros feliratozásról szólt, amely elsősorban a siketek, a nagyothallók és a nyelvtanulók számára készül közvetlenül az adás ideje alatt. Saját tapasztalatairól számolt be, bemutatva a különböző módszereket, amelyekkel kikísérletezték, hogyan tudják a szakemberek közösen, kétfős csoportokban feliratozni a lehető leggyorsabban és a legkevesebb hibával az egyes televízió-műsorokat. Bernd Benecke (Bayerisches Fernsehen/München) a hangos leírás (audio description) és a fordítás kapcsolatát mutatta be előadásában. A hangos leírás egyre elterjedtebb módszer, amellyel a vakok és gyengénlátók számára az esemény, helyszín, ruházat, arckifejezés, mozdulatok stb. leírásával, illetve közbevetett narrációval teszik lehetővé a filmek lehető legteljesebb élvezetét. Felmerül a kérdés, hogy fordításnak nevezhető-e egyáltalán a hangos leírás. Ezt a kérdést járta körül előadásában Benecke, egy német film angol szinkronizált változatán keresztül. Jan Kunold (University of Saarland, Saarbrücken) a dalszöveg fordításának speciális problémáiról számolt be előadásában, Franz Schubert egyik dalát elemezve. A dalszövegfordítást holisztikus megközelítésből vizsgálta, és hangsúlyozta, hogy az általános gyakorlattal ellentétben, ebben a speciális fordítási szituációban a zene és a szöveg szétválaszthatatlan.

A harmadik nap első plenáris előadója, Mary Snell-Hornby speciális fordítási problémákat tartalmazó példákon (próza-, regény-, színjátékreszleteken)

keresztül mutatott rá arra, hogy a fordítástudomány szemléletének, elveinek ismerete minden fordító számára nélkülözhetetlen, tevékenykedjenek a fordítás bármelyik területén. Nagy sikere volt a délutáni plenáris előadásnak, amelyet Minako O'Hagen tartott. A japán kultúra egyre növekvő befolyása egyebek között az animék, a mangák és a videojátékok szélesebb elterjedésében mutatkozik meg. O'Hagen kiemelte a három fenti műfaj leggyakrabban alkalmazott fordítási módjait, különös tekintettel az anime-rajongók által készített feliratos változataira, amelyek mintegy hivatalos verzióként terjednek az interneten, és egyéb körökben. Linda Rossato (University of Naples: Federico II) a humor és kultúra-specifikus fordítási kérdéseket helyezte előadása középpontjába. Saját felmérését mutatta be, melyet a *Good Bye Lenin* című film alapján végzett három elkülöníthető csoport: az egykori NDK területén élő, a nyugatnémet és az olasz nézők részvételével. Rossato a kísérlet alapján arra a következtetésre jutott, hogy a humoros illetve kultúra-specifikus részek megértésénél sokkal nagyobb különbség mutatható ki a keletnémet és a nyugatnémet közönség között, mint a német megkérdezettek összessége és az olasz közönség között, amely utóbbi a filmet szinkronizálva látta. A humor és a kultúra-specifikus információ tehát nem feltétlenül a fordításban vész el; az anyanyelvűek körében sem garantált a megértése.

A konferencia negyedik napja Delia Chiaro plenáris előadásával kezdődött, aki beszéde középpontjába azt a kérdést állította, vajon az elméletek, a tudományos leírások képesek-e lépést tartani a multimédia eszközeinek egyre gyorsabb fejlődésével. Hangsúlyozta, hogy a kutatóknak releváns és hasznos információkat kell feltárniuk és biztosítaniuk a társadalom számára. Ebből következően a konferenciákon elhangzó előadásoknak is világosan megfogalmazott célja, értelme kell, hogy legyen.

Jorge Diaz-Cintas az ötödik nap első plenáris előadását azzal a kijelentéssel kezdte, hogy az audiovizuális fordítás (AVT) nem műfaj, hanem médium. Beszélt e médium gyors technikai fejlődéséről, az ennek következtében megváltozott feliratozói szakmáról, illetve az audiovizuális fordítással foglalkozó szakembereket tömörítő szervezetekről. Lena Hamaida (Sheffield) a szleng és a dialektus feliratozásának nehézségeiről, illetve az ezzel kapcsolatos elvárásokról beszélt. Amellett érvelt, hogy igenis megkövetelhető a különböző dialektusok és szlengek átadása a feliratokon keresztül is, mivel ezek az eredetileg szóban kifejezett nyelvi jelenségek a megértés szempontjából fontos információt hordoznak. Jesús Maroto Ortiz-Sotomayor (Universitat Rovira i Virgili, Spanyolország) a nemzetközi reklámok fordításának stratégiáiról tartott előadást. A reklámfordítási stratégiák két szélsőséges fajtáját különítette el, az egyik a racionalitáson a másik az érzelmeken alapuló reklámtípusok fordítása illetve adaptálása, de hangsúlyozta, hogy ezek a kategóriák nem kizárólagosak, legtöbb esetben együttesen fordulnak elő.

Összességében elmondható a bécsi konferenciáról, hogy az előadások a fordítástudomány egy frissen körvonalazódó, új kutatási területének a „multi-dimenzionális fordítás” kutatásának igen nagy szeletét lefedték. Tulajdonképpen olyan szűkebb fordítási és tolmácsolási szakterületek látszanak itt integrálódni, melyek mindegyikében nagy szerepet játszik a közvetítő csatorna jel-

lege, a technikai adottságok, a befogadók esetleges korlátai, és a fordítónak/tolmácsnak ezért speciális feladatai vannak. Az előadások jelentős része különféle tolmácsolási metódusokat ölelt fel, mint például a konferencia, a videokonferencia vagy akár a bírósági tolmácsolás. A másik nagy csoport – mint az a konferencia címében is szerepelt – a szakszövegek fordításával foglalkozott. A harmadik nagyobb halmazba tartoztak a feliratozással, ezen belül is az élőben történő feliratozással, illetve a siketek és nagyothallók számára készült intratextuális feliratozással foglalkozó előadások. Végül, de nem utolsó sorban, kiemelkedő helyen szerepelt a hangos leírás témája is. A szekciók logikusan, jól voltak összeválogatva, csak elvétve zajlott párhuzamosan két hasonló témájú előadás. A 2007-es bécsi konferencia a *Marie Curie EU High Level Scientific Conference Series* sorozat harmadik – és egyelőre úgy néz ki, utolsó – állomása volt, remélhetőleg a szervezők a konferenciasorozat nagy sikerére való tekintettel mégiscsak terveznek majd folytatást.

CETRA 2007
19th Summer Research Seminar
Leuven, 2007. augusztus 20-31.

Claus Michael Hutterer

Idén immár tizenkilencedik alkalommal rendezték meg a CETRA (Centre for Translation Studies) nyári egyetemet fiatal fordítástudományi kutatók és PhD-hallgatók számára. A nyári egyetemet a leuveni Katolikus Egyetem professzora, José Lambert indította 1989-ben. A színhely sokáig Leuven volt, majd az olaszországi Misano lett, majd 2007-ben újra a leuveni Katolikus Egyetem adott helyet a kéthetes tréningnek. A program előadásokból, szemináriumokból, a szakma tekintélyes képviselői által tartott tutoriális foglalkozásokból, valamint a PhD-hallgatók kutatási projektjeinek bemutatásából állt. A nyári egyetem fő célja, hogy a számos országból érkező résztvevők produktív eszmecseréje és tudományos eredményeik publikálása révén magas szinten elősegítsék a fordítástudományi kutatások fejlődését. A rendezvény nagy előnye – a szakmai hálózatok és kapcsolatok megteremtése, kibővítése mellett – az egyes tudósgenerációk közötti párbeszéd, amely a szinergia-hatásnak köszönhetően fokozza a hatékonyságot. Miközben ugyanis a fiatal PhD-hallgatók a neves tudósok szakmai tapasztalataiból profitálhatnak, a „szakma nagyjait” is megihlelhetik a fiatalok új ötletei, hiszen a tudás leginkább akkor gyarapszik, ha megosztják másokkal.

Különösen kedvező tényező, hogy a kilenc egyetemre kiterjedő, ún. *Translation Studies Multi-European Doctoral Programme (TRANSPHD)* nagyrészt fedezi a hallgatók és tanárok nyári egyetemen való részvételének költségeit. Enélkül sokan nem tudtunk volna részt venni. Az Erasmus hálózatnak a tagjai, ábécérendben a következő felsőoktatási intézmények: Bogaziçi Egyetem (Isztambul, Törökország), Comenius Egyetem (Pozsony, Szlovákia), Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest, Magyarország), Istituto San Pellegrino – Scuola Superiore per Mediatori Linguistici (Misano Adriatico, Olaszország), Jagelló Egyetem (Krakkó, Lengyelország), Károly Egyetem (Prága, Csehország), Katolikus Egyetem (Leuven, Belgium), Lett Egyetem (Riga, Lettország) és Ljubljana Egyetem (Ljubljana, Szlovénia). Ezen kívül idén is érkeztek diákok számos más országból, mint pl. Finnország, Norvégia, Egyesült Államok, Tajvan, Kamerun és Dél-Afrika.

A CETRA koordinátora Reine Meylaerts professzor asszony volt, aki komparatistikával, valamint a multikulturális társadalmak interkulturális kapcsolataival, azok elméletével, módszertanával és történetével foglalkozik. Órá háruult a szervezéssel járó munka, melyet nagy sikerrel oldott meg.

Minden évben kineveznek egy CETRA-professzort, a szakma legkiválóbb képviselői közül. A vendégprofesszorok listája 1989-től és 2007 között: 1989: Gideon Toury (Tel Aviv), 1990: Hans J. Vermeer (Heidelberg), 1991:

Susan Bassnett (Warwick), 1992: Albrecht Neubert (Lipcse), 1993: Daniel Gile (Pariz), 1994: Mary Snell-Hornby (Bécs), 1995: André Lefevere (Austin, Texas), 1996: Anthony Pym (Tarragona), 1997: Yves Gambier (Turku), 1998: Lawrence Venuti (Temple, Philadelphia), 1999: Andrew Chesterman (Helsinki), 2000: Christiane Nord (Magdeburg), 2001: Mona Baker (Manchester), 2002: Maria Tymoczko (Amherst, Massachusetts), 2003: Ian Mason (Edinburgh), 2004: Michael Cronin (Dublin), 2005: Daniel Simeoni (York), 2006: Harish Trivedi (Delhi).

Idén Miriam Shlesinger professzor asszony (Bar-Ilan Egyetem) töltötte be ezt a szerepet, akit egyébként néhány nappal később a *European Society of Translation Studies (EST)* Ljubljánában tartott V. kongresszusán (2007. szeptember 3–5), köszöntöttek 60. születésnapja alkalmából. Miriam Shlesinger 1968-ban szerzett BA fokozatot nyelvészetből és zeneelméletből a Hebrew Universityn, 1978-ban szerzett posztgraduális fokozatot fordítástudományból a Bar-Ilan Egyetemen, majd 1990-ben szerzett MA fokozatot költészet- és irodalomtudományból a Tel-avivi Egyetemen. A 2000-ben megjelent PhD-disszertációjának témája a munkamemória és a figyelemmegosztás a szinkrontolmácsolásban (*Strategic allocation of working memory and other attentional resources in simultaneous interpreting*).

Fő kutatási területe a bírósági tolmácsolás, a korpusz-alapú fordítástudomány, a kognitív folyamatok szinkrontolmácsolás közben, a fordítás és tolmácsolás oktatásának módszertana, a kezdő és profi tolmács think-aloud protokolljainak összevetése valamint a nyelvek közötti interferencia. Nemcsak számos tudományos publikáció szerzője, hanem rendkívül tevékeny fordító és tolmács is. Több mint 30 színdarabot fordított héberől angolra, tolmácsolts számtalan konferencián, valamint háborús bűnösök bírósági tárgyalásán.

Shlesinger professzor a 2007-es leuveni nyári egyetem főelőadójaként hat előadást tartott. Kutatás-módszertani szempontból különösen hasznos volt előadása a tolmácsolás kutatásában szerepet játszó változók elkülönítéséről, elkülöníthetőségéről (*Teasing apart the variables: on the methodological hurdles of interpreting research*). A változókat gondosan kidolgozott, sok kategóriából álló rendszerbe foglalta, ami elsősorban azért fontos, mivel Gideon Toury idézve, a tolmács teljesítményét befolyásoló változók száma szinte végtelen, és ez megnehezíti az empirikus kutatást ezen a területen.

A legalapvetőbb megkülönböztetés a függő, valamint független változók különválasztása. Az utóbbi csoportot azok a változók alkotják, amelyeket a kutató szab meg: pl. egy adott kísérleti személyekből álló csoport összetétele. Függő változók pl. a következők: a beszédtempó változása, a kísérleti alanyok életkora és tapasztalata, a nyelv horizontális rétegződésének különböző fokú ismerete, bizonyos körülmények, pl. hogy látja-e a tolmács az előadót vagy nem, van-e írott szövege vagy nincs, szükség van-e relé-tolmácsra vagy nem, vannak-e a tolmácsnak a tolmácsolás mellett egyéb feladatai, vagy nincsenek.

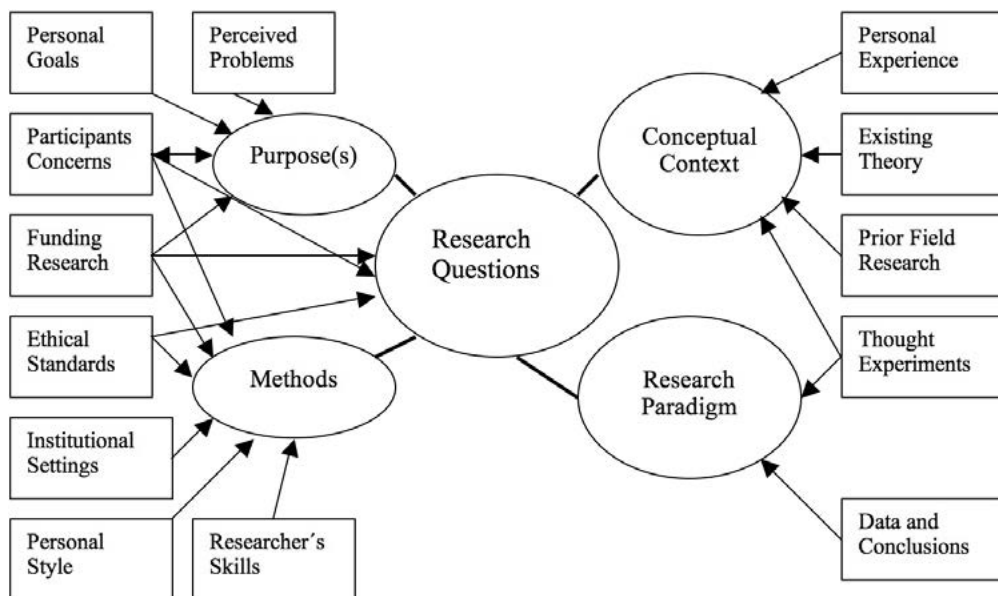
Hangsúlyozta, hogy még ennél is precízebb kategóriákra van szükség. Amennyiben szövegfüggő kutatásról (text-related studies) van szó, nélkülözhetetlen olyan változók vizsgálata, mint pl. a szövegfajta, a metaforák jelenléte és használata, a szintaktikai összetettség, a nyelvpár és a regiszter. Az egyes

tolmácsokra összpontosító kutatásokban (individual interpreter-related studies) a tolmácsolás nyelvpárok közötti iránya, valamint a tolmács tapasztalata, kora, neme, az adott témában való jártassága, érzelmi és ideológiai érintettsége, fizikai állapota stb. érdemel különös figyelmet. A kognitív kutatások (cognitively oriented studies) olyan tényezőkre térnek ki, mint pl. a propozíciók pontossága, a FNy-i interferenciák, az eltolódások (shifts), a memória mértéke, az önkorrektciók, a fiziológiai reakciók (szívritmus, vérnyomás), a hallgatás és a beszédprodukciónak közötti időtartam (ear voice span EVS), valamint a gyakorlásnak köszönhető teljesítmény-növekedés. Az interakcióra összpontosító kutatások (interactionality oriented studies) többek között a kódváltást, az explicitációk számát és az adott szituációhoz illő regiszter használatát tartják szem előtt. Végül kitért az adatokkal kapcsolatos problémákra is, mint pl. az adatok hozzáférhetősége, elemezhetősége (kimutathatósága, számszerűsíthetősége, manipulálhatósága), átírhatósága és validitása, valamint a kísérleti alanyokból álló csoportok heterogenitása.

Két további előadásában Miriam Shlesinger egyrészt a korpusz alapú tanulmányokból levonható következtetésekről beszélt, másrészt a „minőség rejtélyéről”, azaz a fordítás minőségének értékelési nehézségeiről. Beszélt a korpuszokban megfigyelhető általános tendenciákról, mint például a párhuzamos korpuszok esetében az ismétlések mellőzése a fordításban, vagy összehasonlítható korpuszoknál bizonyos nyelvi jelenségek átlagon aluli vagy ellenkezőleg, átlagon felüli használata a nem fordított szövegekhez képest. Ezen kívül bemutatta saját type-token elemzéseinek eredményeit. A minőség értékelésével kapcsolatosan emlékeztetett arra, hogy bármennyire is jó lenne Chesterman azon felvetése, hogy az orvosok Hippokratészi esküjének példájára létre kellene hozni egy Szent Jeromos-i esküt fordítók és tolmácsok részére, nem nagyon kivitelezhető ez az ötlet, hiszen a fordítás egyszerre eredmény, folyamat, szolgáltatás, valamint a FNy-i szöveg kiegészítése. Ez nagyon megnehezíti a minőség értékelését, a követendő normák meghatározását, főként abban az esetben, ha ennek objektív és következetes szempontok szerint kellene történnie. Shlesinger professzor asszony előadásának mellékleteként bemutatott egy érdekes kérdőívet, amelynek segítségével az Egyesült Államokban értékelik az egészségügyben dolgozó közösségi tolmácsok teljesítményét. Itt többek között számkra kissé szokatlan kérdések is szerepeltek: viselt-e a tolmács névkártyát, bemutatkozott-e, elmagyarázta-e a szerepét, pontosan érkezett-e a helyszínre, érezte-e a páciens, hogy a tolmács betoldott vagy kihagyott valamit, használt-e a tolmács indokolatlanul egyes szám első személyt stb.

A *Research on interpreting: what and how?* című előadásában Franz Pöchhacker egy elmetérkép-jellegű komplex ábrát mutatott be, amelynek közepontjában a fő kutatási kérdések álltak: mi a kutatás célja, melyek az alkalmazott módszerek, milyen fogalmi keretben dolgozik a kutató, milyen kutatási paradigmát alkalmaz? Ezeket a fő szempontokat számos további tényező befolyásolja. Így pl. az adott célkitűzések teljesítése, a választott módszerek alkalmazása valamint a kutatási kérdések megválaszolása nem kis mértékben függ a rendelkezésre álló anyagi forrásoktól. A célkitűzéseket az észlelt problémák, a

kutató személyes céljai és a kísérletben részt vevő személyek aggályai is meghatározzák, miközben az alkalmazott módszerek kiválasztását a kutató képességei, stílusa valamint az adott kutatóintézet profilja is befolyásolja.

Franz Pöhhacker (2007) *Research on interpreting: What and how?*

Daniel Gile *The Dynamics of Research on Interpreting* című előadása heves szakmai vitát váltott ki. Többek között ismét megkérdőjelezte a Danica Seleskovitch közismert „*theorie du sens*” elméletének empirikus megalapozottságát. Gile a fordítástudomány kutatóit két részre osztotta, az ún. LAP (Liberal Arts Paradigm) és az ESP (Empirical Science Paradigm) szerint kutatók csoportjába. A LAP-módszer szerint a kutatók számára az elméletalkotás megelőzi az adatgyűjtést. Véleménye szerint ez sziszifuszi és felesleges munka. Az ESP-módszer szerint kutatók számára ellenben az adatgyűjtés az alapja az elméletnek. Egyes kollégákat mindjárt helyben be is sorolt az általa alkotott rendszerbe, akik empirikus kutatásaikra hivatkozva erőteljesen védekeztek. A fiatal kutatókat a “We haven’t achieved anything spectacular yet” jelszóval az ESP-módszer alkalmazására buzdította. Önmagát is ehhez a típushoz sorolta, egyúttal azt is állítva, hogy a két megközelítés nem összeegyeztethető egymással, amit saját életútjával – matematikusból lett bölcsező – megcáfolni látszik.

Érdekes előadást tartott még Christina Schäffner a fordítási normákról, Yves Gambier a fordítási stratégiákról és a feliratozásról, José Lambert a fordítási jelenségek megközelítéséről, Anthony Pym a fordítási univerzálékról, valamint Erik Hertog a közösségi tolmácsolás (*community interpreting*) kutatásának módszertanáról. A rendezvény utolsó három napján került sor a PhD-hallgatók

előadásaira, melyek a fordítástudományi témák szinte teljes spektrumát lefedték. A PhD-hallgatók munkáját a szakma nagyjai tutoriális foglalkozásokkal és egyéni konzultációkkal segítették. Jómagam ezúton is szeretnék köszönetet mondani Yves Gambiernek, Zuzanna Jettmarovának valamint Anthony Pymnek értékes tanácsaikért.

Mi, PhD-hallgatók nagyon jó ellátásban részesültünk, Leuven csodálatos és tiszta flamand kisváros, gyönyörű történelmi belvárosában számtalan vendéglővel és kávézóval. Mindent összevetve szakmailag értékes és színvonalas, élményekben gazdag továbbképzésben vehettünk részt.

Szűcs Tibor

A magyar vers kettős nyelvi tükörben: német és olasz fordításokban

(Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2007. 224 pp.

ISBN 978 963 7194 668)

Cs. Jónás Erzsébet – Székely Gábor

Szűcs Tibor ismét kimondottan szép kivitelezésű, értékes könyvvel ajándékozta meg olvasóit. A szerzőnél pontosabban aligha fogalmazhatjuk meg szándékait:

Írásom alapvető célkitűzése annak magyar alapú kontrasztív vizsgálata, hogy milyen nyelvi és kulturális tényezők határozzák meg a formaközpontú művészi szöveg legkötöttebb műnemét, a lírát képviselő versnek a fordítását; ennek megfelelően milyen sajátos fordításkritikai szempontok követésével minősíthető a művészi fordítás sikere, miként tárható fel az eredeti szöveg és a fordítás kettős nyelvi-kulturális kötődése az összehasonlító (párhuzamos) műelemzés során” (9.).

A cél megjelölését követően a szerző a *Bevezető gondolatokban* megindokolja a témaválasztást, megindokolja, miért a vizsgált nyelveket választotta, majd felsorolja azt a hét kérdést, amelyek a veraszöveg mögött rejlő nyelvi alapokból közvetlenül adódnak: (1) a nyelv szerepe az irodalmi művekben; (2) a fordíthatóság (3) a motiváció kérdése; (4) a deklamáció mint a prozódia és a művészi fordítás kérdése; (5) a kontrasztivitás és a fordítás; (6) a kognitív szemantika tanulságai; (7) irodalmunk közvetítésének kérdései (részletesebben vö.: 10.). A bevezető fejezet további szakaszaiban Szűcs Tibor a tárgyalás módszertani alapelveit körvonalazza meggyőző pontossággal és következetességgel, majd a 2. alfejezetben összefoglalja két vagy több nyelv, illetve szöveg összehasonlításának azokat a lehetséges módozatait, amelyek a nyelvtudomány fejlődése során kialakultak (12–15).

A második, terjedelmes fejezet címe: *A nyelvi alapokhoz* (16–82). Az első alfejezetben Szűcs Tibor a vonatkozó szakirodalom briliáns ismeretére támaszkodva a motivált nyelvi jelek típusait vizsgálja, és áttekinti az elsődleges (fonetikai) motiváció, tehát a hangutánzás és a hangulatfestés, valamint a másodlagos motiváció különböző változatainak (a hangszimbolikának, a prozodiának, a komplex szóalak transzparenciájának, a mondat szórendjének, a konnotációnak, a metaforának és a metonímiának a szerepét (16–31). Erre az alfejezetre épül *A zeneiség és a képszerűség nyelvi-stilisztikai eszköztáráról* című rész (31–82), amely talán – az elméleti kérdések szempontjából – a tanulmány legfontosabb

fejezetének tekinthető. Minden részletkérdésre itt nem hívhatjuk fel az érdeklődők figyelmét, csak az utalás szintjén említünk meg néhány érdekességet: 1. összefüggések a magánhangzók és a mássalhangzók aránya és belső megoszlása valamint a különböző nyelvek hangzasképének összbenyomása között (33); 2. a (különböző nyelvekben eltérő) szóhangsúly szerepe (41–42); 3. a szótagtípusok kérdésköre (47–48); 4. a térszemlélet a különböző nyelvekben (49–50); 5. a szintetikus és analitikus építkezés a morfoszintaxis területén (52–61); 6. a szórend változatai (62–66); 7. a grammatikalizálódási-lexikalizálódási folyamat és az aspektus összefüggései (80–82). Az inkább „szárazabb”, nyelvészeti fejezeteket követi aztán a „lírai” rész, a műalkotások fordításelemzése.

A kötet harmadik fejezete a *Nyelv és kultúra egysége a vers világában* címet viseli (83–104). Benne a kulturológiai beágyazottságában közvetített műalkotás, a fordítás során mozgósított interkulturális kapcsolatrendszerre hívja fel a figyelmet. Egy rövid vers fordításából is feltárulhatnak azok a többszintű konnotációk és civilizációs tudnivalók, amelyek egy teljes kulturális háttér szemiotikai jelei. Ezért a versfordítások vizsgálatában is célszerű a multikulturális kontrasztív pragmatika keretei között és módszereinek segítségével eljárni. A szintaktika, a szemantika és a pragmatika szemiotikai dimenzióinak háromszögében a kontrasztív és a kommunikatív szemléletmód nem zárja ki egymást, hanem csupán más-más dimenziókat hangsúlyoz. A magyar vers Szűcs Tibor által vizsgált német és olasz fogadtatása ezeket a szempontokat tekinti irányadónak, amikor először két kiemelkedő lírikusunk, Petőfi Sándor és József Attila fordításainak metszetén mutatja be irodalmunk külföldi recepcióját – különös tekintettel a költészetre. Érdemes kiemelni azt a szembeötlő ténytet, amelyet Szűcs Tibor így fogalmaz meg:

... míg németről és olaszról (miként általában más nyelvekről is a világirodalom értékes alkotásait) magyarra irodalmi életünk szép missziós hagyományaként többnyire élvonalbeli költőink, íróink fordítottak és fordítanak, s e másodlagos szerepvállalásuk révén is gazdagították irodalmi nyelvünket, a magyarról németre, illetve olaszra (vagy akár más nyelvre) történő műfordítások igényessége viszont rendszerint már kevésbé egyenletes” (101).

S az sem kerüli el a hungarológiával foglalkozók figyelmét, hogy a magyar irodalomból sokkal kisebb szelet válik még így is ismertté német és olasz fordításban, mint ellenkező irányban. Ezen próbál ösztönzően segíteni az MTA Füst Milán Fordítói Alapítvány 1994. évi ösztöndíjas pályázatának folytatásaként a Magyar Fordítóház Alapítvány, amely 1998-ban Balatonfüreden megnyitotta műhelyét, s már az 1999-es frankfurti könyvvásárra is jó szolgálatot tett, közvetítve a magyar irodalmat a nagyvilág számára.

A *Versfordítások – párhuzamos (összehasonlító) elemzések* címet viselő következő fejezet (104–125) poétikai gazdagságával, kiérlelt verstani és stilisztikai meglátásaival tűnik ki. Akár önálló kötetként is megjelenhetett volna. Benne az irodalmat értő és szerető kontrasztív nyelvész és hungarológus teljes vértel-

zetében áll elénk, méltó módon a fordításstiliztikai vizsgálata tárgyává emelet tizenkilenc vershez. A költeménycsokor a magyar líra „arany alapjának” legveretesebb darabjaiból áll össze: Balassi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Petőfi, Arany, Ady, József Attila, Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Radnóti, Szabó Lőrinc, Nagy László, Weöres Sándor, s Bartók *A kékszakállú herceg vára* librettóírója, Balázs Béla.

A szerző célkitűzése szerint a példasorozat egészéből kikerekedik a fordításkritikai tekintetben reprezentatív minta a magyar vers fordításához, annak nehézségeihez, problémáinak kezeléséhez, megoldásainak megítéléséhez. Egy ilyen „példatár” – tegyük hozzá – ugyanakkor vall a szerző befogadói horizontjáról, esztétikai igényességéről, nemzeti kultúrájához való odaadó viszonyáról, mély rezdülésekre figyelni tudó, lírikus alkatáról is.

A kiindulásul szolgáló első két elemzés *Két szelet – komplex megközelítésben* címmel (105–120) kimunkáltságában a lehetőségek gazdagságát illusztrálja. A többi esetben a versekre jellemző adekvát, legrelevánsabb szempontokat emeli ki.

Kosztolányi *Halotti beszéde* intertextualitásában a magyar kulturális múlt-ra, a nyelvtörténetre, a magyar írásbeliség kezdeteire, s a keresztény liturgikus énekek hagyományaira utal vissza. A szövegközi utalások belesimulnak a költői szövegvilágon belül ismétlődő motívumokba. A fordító feladata ennek a többszörös szemiotikai rendszernek, komplex jelhalmaznak a darabokra bontása, majd a célnyelvi újrateremtése. A mikro- és makro-képek kontrasztját, a lét és nemlét ellentétét a fordítások jól visszaadják. Épp a közös európai kulturális gyökerek, a bibliai intertextualitás és transztextualitás szövegbeli dialógusainak jelenléte ad erre alkalmat mind az olaszban, mind a magyarban. Kevésbé sikeres a speciális jelértékű hungarikumok (a népmesei kezdésre, vagy Madách *Az ember tragédiájára* való utalás) érzékeltetése.

Ugyanez a helyzet Balázs Béla *A kékszakállú herceg vára – A regös prólógusa* esetében. A prólógus német fordításának megítéléséhez fontos észrevennünk a metaforikus és szimbolikus jelentéssíkot: a mű maga is „vár”, amely népi és avantgárd, magyar és egyetemes motívumok egybekapcsolódásából épül fel. A Kőműves Kelemenné alakjához hasonlóan Judit és beépül Kékszakállú lélekvarába, magába zárja a hetedik ajtó „örök-örző álmokkamrája”. A régi székelymagyar népballadák nyelvén szólal meg a bibliai áldozat. A német fordítás az egyetemes archaikusan megszólaló szövegrészeket vissza tudja idézni, de adós marad a néphagyományból vett áthallások célnyelvi visszaadásával.

Századokon át – kiemelt szempontokkal közös címet viseli a további tizenhét versfordítás-elemzés (120–195), amely Balassitól Weöres Sándorig a poétikai forma és zeneiség képi megvalósulását követi nyomon az olasz és a magyar fordításokban.

Balassi Bálint *Hogy Júliára talál, így köszöne néki* már címében szembesíti a fordítókat a reneszánsz-humanista örökség közös európai stílusvonásaival, s a patinás régi magyar nyelvhasználattal. Az olasz fordítás inkább a nyelvi képek, alakzatok, szintaktikai szerkezetek visszaadásának hűségével, a német a forma messzemenő tiszteletével jellemezhető.

Csokonai Vitéz Mihály *A reményhez* olasz és német fordítása a zenei és képi stílushatás szembesítéséhez sajátos tükröt kínál. A *Lilla*-versek lezárása-ként ismert költemény olasz fordítása lazán kezeli a versformát. A trochaikus periódusokat, s a rímképletet sem követi hűséggel. A német fordítás nyelvezete eredeti megoldásokban gazdagabb, a magyar archaikus fordulokat adekvát némettel kompenzálja.

Berzsenyi Dániel *A közelítő tél* című versének zenei és képi gazdagságával egy olasz fordítást szembesít a szerző. Az időmértékes strófaképlet az aszklepiadészi versszak, amelyben a trocheusi jellegű, spondeusi-daktilusi lejtés ereszkedő ritmusúvá teszi a versformát. Ezzel a hangzó nyelvi jellegzetességgel adós marad az olasz fordítás, de a képek nyelvi rétege, a metaforák és díszítő jelzők szépen érvényesülnek a célnyelvi versszövegben. Kölcsey Ferenc *Himnusa* nemzeti imádságunk. Izgalmas, elemző feladat a szerző részéről annak megvizsgálása, hogy egy-egy újabb olasz és német átültetés a történelmi-földrajzi reáliák evokatív képeinek, múltidéző stílusesszövegeinek milyen értelmezést ad. Mindent egybevetve Szűcs Tibor megállapítja, „a német fordítás a képszerűség és a zenei hangzás (főként a verselés-rímelés) tekintetében egyaránt igen színvonalas, költői igényességről tanúskodó művészi szövegváltozat, az olasz pedig inkább tartalmi-képi hűségével és nyelvezetének találó stílusértékével tűnik ki” (143).

A nyelvi archaizmusok, reáliák, a patetikus emelkedettség idegen nyelvi megszólaltatása után Petőfi Sándor *Szeptember végén* és Arany János *A tölgyek alatt (Margitsziget)* című versében 19. századi klasszikusaink nyelvi egyszerűségét, jellegzetesen magyaros képi világát, nyelvi fordulatait és kompozícióját keresi az elemző. Petőfi egy olasz és két német, Arany esetében egy olasz és egy német fordítását veszi szemügyre. Petőfi német fordításai azért érdemelnek figyelmet, mert az időmértékes lüktetés eredeti összhatását fölébe rendelni a német mondatfűzés szokásos szórendi kötöttségének. Az olasz verzió sokkal visszafogottabban érzékelteti a ritmust. Arany Jánosnál a szerző megállapítja, hogy mindkét fordításban „elvész Arany patinás, igényes és tömör stílusának természetesen, az átélhetőség egyszerű közvetlenségével ható könnyed eleganciája” (153).

A 20. század nyugatosainak sorát Ady *Párisban járt az Ősz* című verse nyitja meg. Két német fordítást szembesít a szerző Ady veretes stílusának szimbólumképző erejével. A német képi többletjelentéseket és szöveghű megoldásokat mérlegre téve kitűnik, hogy ha nem is mindig az eredeti vers képi és zenei rétegeinek egységével egyező módon és helyen, de mindkét fordítás eléggé híven igazodik Ady versének hangulatához.

Nem kronológiai sorrendiségben, hanem a fordítás hangulatteremtő erejének mérlegelése okán kerül közvetlen Ady után József Attila *Betlehemi királyok* című költeményének rövid elemzése. A végsőkéig leegyszerűsített versformába öntött, a *Bibliából* ismert betlehemi jelenet népi idilljének hangulatát az olasz és a két német fordítás kisebb veszteségekkel tudja csak visszaadni. Az evilági élet-szerűség és a gyengéd személyesség különösen a német fordításokból hiányzik.

Babits *Esti kérdése*, s a szintén tőle választott *Új leonínusok* a „poeta doctus” átél gondolati lírájának nyelvi képeivel, nagy ívű mondaszerkesztésével, reto-

rikai és poétikai eszköztárának formaközpontúságával kelti fel a szerző figyelmét. Az előbbinél két német, az utóbbinál egy német és egy olasz változatot szembeesít az eredeti szövegekkel. A gondolati líra versen átívelő körmondatával a német fordítások sikeresen megbirkóztak, ám az időmértékes verselés közepkori újlatin versformájának mind az olasz, mind a német változatok csak nagy engedményekkel feleltethetők meg. Zeneiségében az olasz versszöveg közelebb áll az eredetihez, de mindegyikben felfedezhető az ún. globális kompenzációra való törekvés.

Juhász Gyula *Milyen volt...*, Tóth Árpád *Esti sugárkoszorú* és Radnóti *Két karodban* című verseinek olasz és német fordításaiban a szerelmi líra nyelve a meghatározó. A hangzó, a képi és a gondolati-érzelmi szövegrétegek célnyelvi megjelenését követi nyomon a szerző. Az impresszionista és szecessziós vonások indázó metaforikus szerkezetei, az égies-légies könnyedség, az érzéki szinesztéziák, s az intertextualitás csak szándékában, de nem teljességében jelenik meg a fordításokban. Szabó Lőrinc *Dsuang Dszi álma* tovább fokozza ezt a kihívást az olasz és német fordítók előtt, hiszen benne a „lepke-álom-valóság” képi hármásával megjelenített keleti létbölcseleti kérdések egyetemességükben is egyedi képi és formai jegyekben válnak a magyar költőre sajátosan jellemző alkotássá.

Nagy László *Ki viszi át a Szerelmet* című verse korosztályok számára volt meghatározó önkifejezés. A jelképrendszer mögött felsejlő végső létértelmezés nyelvi formája az ismétlődő kérdő névmások változatos szórendi elhelyezkedésével szintaktikailag dinamikus kereszt-alakot képez. Jogosan vélhetjük úgy, a német fordítók egyike sem próbálkozhat meg a német nyelv kötött szórendje miatt ennek a metanyelvi átültetésével. Az olasz viszont megkísérli a mozgás megközelítő visszaadását. A képszerűség veszteségeit a záróképben mind az olasz, mind a német fordítás igyekszik kompenzálni. De talán nem is az a lényeg, hogy az olasz 'folyó' vagy a német 'úzás' a hitelesebb e az adott helyen, hanem inkább a címben, s az utolsó sorban is nagybetűs Szerelem jelentése. Sokan gondoljuk úgy, itt sokkal többről van szó, mint két ember érzelmi vonzalma: a Szerelem maga az emberi élet értelme, a mindennel dacoló mégis-létezés szimbóluma.

Weöres Sándor *Rongyszőnyegének* két darabja, a 14. *Rózsa*, és a 99. *Galagonya* a zenei feldolgozásoknak hála, ismert dallamával együtt jelenik meg a magyar olvasó előtt. Ki ne tudná dúdolni a *Rózsa*, *rózsa*, *rengeteg / lányok, lepkék, fellegek* vagy az *Őszi éjjel / izzik a galagonya* folytatását? Ezt a zene és szöveg kettős kötésében rögzült mintát rendkívül nehéz egy fordítónak hűen követnie. A ritmus, a hangrend, a képiség szintjén érvényesülő szintaktikai-szemantikai dimenziók újratelemtését egy olasz és egy német fordításban követi nyomon az elemzés. Az olasz fordítás inkább a szemantikai síkokon, a német a zenei hangzás és a versforma felől közelített a célnyelvi megoldáshoz, amely szándékában és eredményében mindenképp elismerést érdemel.

A kötet zárófejezete a fordításkritikai tanulságok összegzésével szolgál (196–202). Ezek a tizenkilenc vers tanulságaként a nyelv-kultúra egységével, a tartalmi-formai követelményekkel, a szükségszerű ellentmondásokkal, az áthangszereléssel, a hungarológiai kontextussal kapcsolatosan állapítanak meg

következtetéseket. Mindezekon túl mi magunk arra a meggyőződésre jutotunk, hogy Szűcs Tibor kötetének olvasása az olasz és német nyelvben nem járatos olvasó számára is nagy hozadékkal járhat. A magyar kultúra „arany alapja” gyöngyszemeinek jelentésrétegeit a fordításstiliztikai elemzések tükrében – saját anyanyelvi értelmezését gazdagítva – még jobban elmélyítheti.

Zárógondolatként a szerző leszögezi: A műfordítások elemzése kapcsán „nem lehet nem észrevenni közös örökségünknek azt az egyedi kincsét, amelyet mi költészetünkkel és mögötte – «versben bujdosó» – anyanyelvünkkel, vagyis költészetünk nyelvével és nyelvünk költészetével nap mint nap, nemzedékről nemzedékre szálló ajándékként birtokolunk...”(202). E nemesen igaz gondolat jegyében ajánljuk mi is Szűcs Tibor kötetét minden olvasó figyelmébe.

Lawrence Venuti

The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference

London: Routledge 1998. 210 pp.

ISBN 9780415169295

Szabó Helga

Lawrence Venuti neves amerikai műfordító, irodalmár és fordításkutató, a Temple Egyetem professzora. Kutatási területei a brit és amerikai költészet, fordításelmélet, fordítástörténet és műfordítás. Megjelent művei: *Our Halcyon Days: English Prerevolutionary Texts and Postmodern Culture* (1989), *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (1995), és *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference* (1998). Szerkesztőként nevéhez fűződik a *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology* (1992) c. esszékötet és a *The Translation Studies Reader* (2000, 2004) c. mű, mely a fordításelméletet tekinti át az ókortól napjainkig. Két folyóirat, a *The Translator: Studies in Intercultural Communication* és a *Reformation: The Journal of the Tynedale Society* szerkesztőségének is tagja. Műfordítóként az olasz irodalom ihletett tolmácsolója.

Az amerikai olvasóközönség által inkább műfordításairól ismert Venuti eddig két önálló fordításelméleti kötettel járult hozzá a fordítástudomány fejlődéséhez. Már első műve is, a *The Translator's Invisibility*, mely alcíme szerint fordítástörténeti munka, valójában kulturpolitikai vitairat a fordító láthatatlanná tétele illetve a domesztikáló (honosító) fordítói stratégia ellen. A *The Scandals of Translation* cím viszont szaftos botránycsemegéket sejtet, az olvasó azonban jobban jár, ha inkább az alcímre hallgat: *Towards an Ethics of Difference*. A címbeli skandalumról ugyanis hamar kiderül, hogy az leginkább a fordítás botránys társadalmi-kulturális helyzetére vonatkozik. A könyv tehát az első kötetben felvetett témákat folytatja és bővíti ki, vehemensen támadva a fennálló értékrendet, és bár néhány botrányszagú fordítástörténeti anekdotát is felidéz, főcsapásként mégis a fordító státuszát, a műfordítás társadalmi, kulturális, etikai vonatkozásait taglalja, a legkevésbé sem olvasmányos módon.

A mű bevezetésből, nyolc, egymással lazán összefüggő fejezetből, bibliográfiából és névmutatóból áll.

Bevezetés

Venuti kiindulópontja az, hogy a fordítást az irodalomtudomány nem ismeri el önálló kreatív alkotásnak, sőt a fordítás bűnbak és áldozati bárány. Könyve

főcéljának tekinti, hogy egyrészt felvázolja a jelenlegi peremhelyzet kialakulásához vezető okokat, másrészt példákkal, esettanulmányokkal segítse a fordításról való gondolkodást a fordítók és a fordítást felhasználók körében egyaránt.

A fordítás marginalizálódásának okai között elsőként – de nem elsősorban – említi a fordítástudományt, melyben eluralkodtak a nyelvészeti megközelítések, a maguk csonka, empirikus adatok gyűjtésén alapuló szemléletével. A kutatók objektivitásukkal, értékmentességükkel hivatkoznak, de figyelmen kívül hagyják, hogy a fordítás kulturális tevékenység, ami értékek kreatív újratemtésével jár. A fordítástudomány csupán a tudósok szűk köréhez, a nyelvészekhez szól, nem pedig a fordítókhoz, az olvasókhöz vagy legalábbis a bölcsészekhez. Ennek következtében a fordítás intézményi elszigeteltségben senyed, és kimarad a kulturális élet vitáiból, melyek pedig jelentőséggel ruházhatnák fel. A fordítás ügyének igazi kerékkötői mindazonáltal a fordítástudomány berkein kívül keresendők. Súlyosítja a helyzetet, hogy a szerzői jogi törvények intézményesítik a fordítás marginalizált szerepét.

A fordítás és a szerzői jog körüli tisztázatlan kérdések kirívó példaként említi Kundera esetét. A cseh író (Venuti szerint helyesen) harcot vívott a honosító fordítás ellen, amely erőszakosan hozzáigazítja a külföldi szöveget az uralkodó hazai értékrendhez. Mivel nem tudta elfogadni, hogy a fordítás – a nyelvi és kulturális különbségekből adódóan – szükségszerűen valamilyen mértékű domesztikálással jár, rendszeresen felülbírálta a fordítóit, nem törődve műve eladhatóságával sem. Sőt mi több, *Tréfa* c. regényének harmadik fordítását két korábbi fordítás felhasználásával ollózta össze. A fordítók nevét nem tüntette fel, ami jól mutatja a szerzői jog hiányosságait.

A bevezetés végén Venuti leszögezi, hogy a fordítás számos még megoldatlan etikai kérdést vet fel, amelyeket ő az amerikai műfordító szemszögéből fog megközelíteni.

1. Heterogeneity (Sokszínűség)

Venuti először a fordítástudományról fest helyzetképet. Nem annyira önálló tudománynak, mint inkább fejlődő interdiszciplinának látja, amelyben két fő ág körvonalazódik: a nyelvészet alapú irányzat, amely empirikus tudományt próbál felépíteni, és az esztétika alapú irányzat, amely a kulturális és politikai értékek szerepét hangsúlyozza a fordításban és a fordításkutatásban. Venuti kritizálja a megosztottságot és a merev választóvonalak meglétét, mert ez hozzájárul a fordítástudomány marginális helyzetéhez. Önmagát a kulturális megközelítés híveként jellemzi, aki azonban empirikus adatokra támaszkodik. Véleménye szerint a fordításkutatóknak arra kellene törekedniük, hogy minél szélesebb közönséggel ismertessék meg nézeteiket. Saját bevallása szerint ő maga is ezt a demokratikus szempontot tartja szem előtt mind fordítói, mind kutatói munkásságában.

A fejezet többi részét saját fordítói hitvallása és gyakorlata bemutatásának szenteli. Kulcsfogalmai a *minor language*, ami egy adott nyelv uralkodó, standard változatától eltérő nyelvváltozat neve (akár a szinkron akár a diakron skálán/tartományban), és a *minor literature*, a fenti nyelvváltozatokon írt iroda-

lom, ami nem illeszkedik a kánonba. Saját *Tarchetti* fordításait hozza fel példának, melyekben mindig nagy műgonddal válogatta össze a megfelelő stílus kellékeit azzal a nem titkolt céllal, hogy az olvasó érezze a fordított szöveg idegenszerűségét. Mivel a XIX. századi olasz szerző nem standard nyelven írta a műveit, a fordító is egy standardtól eltérő angol nyelvváltozat megteremtésére törekedett. Ehhez felhasznált modern és korábbi amerikai és angol nyelvváltozatokat, archaikus és modern, köznyelvi és emelkedett stíluselemeket, ügyelve arra, hogy az idegenszerűség ne menjen az érthetőség rovására. Ezt a módszert nevezi *minoritizáló* fordításnak, amelynek a célja a kulturális innováció és a kulturális különbségek megértésének elősegítése. Síkraszáll a nyelvi és kulturális sokszínűségért és a demokráciáért, és lándzsát tör az ezt elősegítő *foreignizáló* (idegenítő) fordítás mellett. Végezetül levonja az elméleti következtetéseket: elveti a Grice-i maximákat, melyek a fordítás sokszínűsége ellen hatnak, és megkérdőjelezi a nyelvészeti fordítástudományban elfogadott empirikus és értékítélet mentes megközelítés mindenhatóságát. Érvelése szerint a fordító sőt a fordításkutató gondolkodását is olyan mértékben átítatják az értékek, az etikai, politikai, stb. megfontolások, hogy a fordításkutatásból és -oktatásból nem hagyható ki ez a szempont. Javasolja, hogy mind a nyelvészetben mind a politiszisztéma elméleten alapuló fordításelméletet csak kiindulópontnak tekintsük, s ezeket ki kell egészíteni a fordítás kulturális vizsgálatával.

2. Authorship (Szerzői babérok)

A második fejezet azt a kérdést boncolgatja, hogy a fordító mennyiben tekinthető szerzőnek. Venuti – a tőle megszokott lázadó módon – szembefordul az általánosan elfogadott nézettel, és párhuzamot von a szerző és a fordító munkája közé. Úgy látja, nincs éles határvonal szerző és fordító, illetve fordító és kutató között, az idegennyelvű szöveg és a fordított szöveg létrehozása hasonló folyamat, mely különböző nyelvi és kulturális környezetben, ám autonóm módon megy végbe. A bonyolult összefüggések megvilágítására az álfordítások példáját hozza föl, melyek ugyanolyan hatást képesek kiváltani a befogadó kultúrában, mintha igazi fordítások lennének.

3. Copyright (Szerzői jog)

A harmadik fejezet a szerzői jogi kérdéseket veszi górcső alá. Bemutatja, hogy korunkban a fordító milyen alárendelt szerepet játszik a szerzői jog intézményesített rendjében, és megoldási javaslatokat terjeszt elő a fordító jogainak bővítésére.

Venuti visszaidézi a régi időket, amikor a fordító a szerzővel azonos jogokat élvezett. A XVIII. századtól kezdve azonban a fordító fokozatosan háttérbe szorult, s napjainkban már az összes jog a szerzőt illeti, beleértve a mű fordításait is. A fordító általában egyszeri fordítói díjat kap, az újrakiadás vagy a megfilmesítés hasznából sem részesül. Ugyanakkor a kiadói politikát (ti. hogy

mit és hogyan fordíthatnak le) piaci szempontok vezérlik. A várható haszon reményében olyan műveket választanak, amelyek illeszkednek az irodalmi kánonba és biztos sikerrel kecsegtetnek. Ilyen körülmények között a fordító nem kezdeményez, nem kockáztat, és így a fordítás nem tudja betölteni sem kultúrák között közvetítő sem pedig irodalmi vérfrissítő szerepét.

A kialakult helyzet orvoslására Venuti radikális változtatásokat javasol a szerzői jogban, természetesen a fordító javára

4. The Formation of Cultural Identities (A fordítások kulturális identitást formáló szerepe)

A negyedik fejezetet Venuti a fordítói stratégiák értékelésének szenteli. Abból indul ki, hogy a fordítás kétféle módon is szerepet játszik a kulturális identitás formálásában. Egyrészt a fordítandó művek önkényes (többnyire a hazai értékrenden alapuló) kiválasztása és a fordítás hazai irodalmi kánonhoz idomuló (vagy nem idomuló) módja befolyásolja az olvasónak a külföldi kultúráról alkotott képét. Másrészt a fordítás a hazai kultúrára is hatással van: erősíti vagy éppenséggel megkérdőjelezi a fennálló értékrendet, ideológiát, intézményeket, s ezáltal hozzájárul a társadalmi rend fenntartásához vagy megváltoztatásához. Sőt a fordítás segítségével nyelvet és irodalmat is lehet teremteni, fejleszteni. Mivel a fordításnak ilyen hatalma van, nem lehet megkerülni az etikai kérdéseket. A fordítás társadalmi hatását a szövegválasztáson kívül elsősorban a megválasztott fordítói stratégia határozza meg. Bár minden fordítás alapvetően honosító, a szélsőségesen honosító stratégia, ami a domináns hazai értékek kedvéért nárcisztikusan elveti az idegent, etikailag megkérdőjelezhető. Csak az olyan fordítás helyeselhető, amely valamilyen mértékben idegenítő, és ezáltal hozzájárul a sokszínűséghez és változáshoz.

5. The Pedagogy of Literature (A fordítás értő olvasása)

Az ötödik fejezet kiindulópontja az az aszimmetria, amely a II. világháború után jött létre az angol nyelv javára a fordítás terén, s amely az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság politikai és gazdasági hegemoniáját a kultúra területére is kiterjesztette. Ennek következtében korunk angol-amerikai kultúrájában kicsi a külföldi kultúrák iránti érdeklődés, és ezzel párhuzamosan alacsony a fordítás megbecsültsége is. Botrányos, hogy még a felsőoktatásban sem vesznek tudomást a fordítás fontosságáról, miközben a hallgatók a szakirodalmat sőt a külföldi szépirodalmat is (ilyen-olyan) angol fordításban olvassák. Ugyanakkor alig indul fordítói és fordítástudományi kurzus. Venuti megoldási javaslata egy kettős követelmény bevezetése a hallgatókkal szemben: egyrészt egy idegen nyelv magas szintű ismerete, másrészt egy olyan kurzus elvégzése, amely a nyelvi és kulturális különbségeket tárgyalja és kialakítja a hallgatókban azt a tudatosságot, amely a fordítások megfelelő, azaz fordításként való olvasásához szükséges.

6. Philosophy (Filozófiai művek)

A hatodik fejezet újabb állásfoglalás a minoritizáló fordítás mellett, a filozófiai írások területén. A filozófiatudomány is nagy mértékben fordított szövegekre támaszkodik, ugyanakkor elhanyagolja a fordítás jelentőségét, nem veszi figyelembe az eredeti szöveghez képest bekövetkezett változásokat. Pedig a fordító nagy úr: szóhasználatától, stílusától függ, hogy a fordított mű belesimul-e az uralkodó hazai filozófiai áramlatokba vagy ellenkezőleg, újszerűségével kihívást jelent, új fogalmakat, friss gondolkodásmódot hoz a köztudatba.

7. The bestseller (A sikerkönyv)

A hetedik fejezet egy tanulságos történet arról, hogy a külföldi sikerkönyv hogyan lesz Amerikában is bestseller. A kiadók számára a fordítás kockázatos vállalkozás, ezért előszeretettel választanak olyan műveket, amelyek saját hazájukban sikeresek voltak. Annak érdekében azonban, hogy a fordított mű az amerikaiak elég széles rétegéhez szóljon, hozzá kell igazítani a tömegízléshez. Fontos, hogy a szöveg egyszerű, hétköznapi nyelven szóljon, ne tartalmazzon archaizmust, zsargont, poliszémiát vagy más olyan nyelvi elemet, amely kibilenti az olvasót a művel való azonosulás folyamatából. Ez természetesen oda vezet, hogy a mű kérészerű lesz, hiszen nem kerülhet be az igazán értékes írások közé.

Jó példa a bestselleresítésre az olasz író, Giovanni Guareschi műveinek honosító fordítása a hidegháború idején. A kiadó annak érdekében, hogy a domináns amerikai politikai és kulturális értékrendhez igazítsa, számos technikát alkalmazott, például az író életrajzából bizonyos elemeket elhallgatott és előszót írt, melyben a műnek aktuálpolitikai értelmezést adott. A fordítás során a mű címét és egész nyelvezetét a modern amerikai köznyelvhez igazították, és nem egy esetben meg is változtatták a szöveget.

8. Globalization (Globalizáció)

A nyolcadik fejezet a fordítás szerepét elemzi a gyarmatosítás és a globalizáció folyamatában. Nyilvánvaló, hogy már a gyarmatosítás sem mehetett volna végbe a fordítás nélkül, a fordítás szerepe azonban nagyon is sokféle és hatása sokszor kiszámíthatatlan. Nem csak a hatalom eszköze, hanem az ellenállásé is, terjeszti az elnyomók kultúráját, de hozzájárul a helyi irodalom fejlődéséhez, függ tőle a fejlődő és a fejlett ország gazdasága egyaránt.

A fejezet végén Venuti korábbi álláspontja meglepő fordulatot vesz. Fenntartva, hogy a fordítási etika alapja a kulturális különbözőség elismerése, hozzáteszi, hogy az alárendelt helyzetben lévő országok esetében a honosító stratégia hasznos és etikailag elfogadható is lehet, mert hozzájárul fejlődésükhöz. Nem a stratégia számít tehát, hanem a fordítás által kiváltott hatás, amely, mivel nem könnyen megjósolható, növeli a fordító felelősségét.

Mind témaválasztása, mind nyelvezete miatt a mű kifejezetten vajtfülű, szűk szakmai közönséghez szól. Hosszú mondatai, formális szókinccse, nehezen követhető okfejtései az átlagolvasót elriaszthatják. Annak tudatában, hogy Venuti műfordítóként kiváló stilisztza, csak találgatni lehet, hogy könyvével miért nem szélesebb olvasótábort célzott meg. Paradox módon ez nincs összhangban a nyelvről és a fordításról hangoztatott demokratikus nézeteivel sem, azaz úgy tűnik, Venuti ez esetben vizet prédikál és bort iszik. Másrésről azonban a mű tiszteletreméltó vállalkozás a fordító és a fordítás társadalmi helyzetének tisztázása és javítása érdekében. Írója bátran fordul szembe elfogadott nézetekkel, s ha nem is mindenben értünk egyet vele, jó szándékát nem lehet vitatni. A szakmabeli olvasók tehát gondolatébresztő és vitára készítő művet vehetnek kezükbe.

Birgitta Englund Dimitrova

Expertise and Explicitation in the Translation Process

(Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 2005. 295 pp. ISBN: 90 272 1670 3)

Boldog Gyöngyi

Birgitta Englund Dimitrova három könyv és több, mint ötven tanulmány szerzője, hat könyvet pedig szerkesztőként jegyez. Itt ismertetett művében a következő kérdéseket vizsgálja:

1. Miben áll és milyen fordítási folyamatokban ragadható meg a fordítói szaktudás (*expertise*)?
2. Megmutatkozik-e a fordítói szaktudás a fordítás eredményének, a szövegnek bizonyos aspektusaiban, adott esetben az explicitáció (*explicitation*) alkalmazásában?
3. Mennyire érvényesek és általánosíthatók a jelen kutatás eredményeiből levonható következtetések (*validity and generalizability of the results*)?
4. Hogyan alkalmazhatók a kutatás eredményei a fordítóképzés területén?

A mű feltáró jellegű esettanulmány, mivel egyetlen nyelvpár (orosz-svéd) egyetlen szövegtípusa képezi a kutatás tárgyát. Számszerű adatai csupán tendenciákat mutatnak, nem értelmezhetők a statisztikai szignifikancia tükrében. Következtetései további vizsgálatot igénylő hipotézisek. A mű bizonyos vonatkozásaiban eltér a fordítás kutatásának eddigi gyakorlatától; újszerűsége az alábbiakban nyilvánul meg:

- nagymértékben különböző fordítói készségek és teljesítmények tanulmányozása egyetlen mű keretein belül;
- introspektív adatok (*TAP*) felhasználása a fordítási norma vizsgálatára;
- introspektív adatok felhasználása a fordítási folyamat első, tervezési szakaszának (*planning phase, pre-writing stage, initial orientation phase*) tanulmányozására.

Az 1. fejezetben (*Introduction*) az a hipotézis fogalmazódik meg, hogy a fordítói tapasztalat (*experience*) számszerűsíthető mutatói megfeleltethetők a fordítási folyamat és eredmény bizonyos mozzanatainak. A 2. fejezet (*Translation as text (re)production*) fölvezet a kutatás elméleti hátterét, és érinti a később

elemzendő folyamatok és eredmények néhány aspektusát. A 3. fejezet (*Methods and data*) bemutatja a fordítási folyamat előzményeit és körülményeit: az esettanulmány résztvevőit (a továbbiakban: kísérleti személyek), a forrásnyelvi szöveget, valamint a vizsgálati módszereket. A 4. fejezet (*Performing the translation task*) leírja a fordítás menetét és elemzi produktumát, a szövegeket. Az 5. fejezet (*Explicitation in the translation process*) pedig abból a szempontból vizsgálja meg a fordítás folyamatát és eredményét, hogy mennyire valósul meg benne az explicitáció bizonyos formája. Végül a 6. fejezet (*Summing up and discussing*) összefoglalja az esettanulmány eredményeit. A mű függelékkel zárul, amely tartalmazza az orosz nyelvű forrásszöveget, angol fordítását, a kísérleti személyek által készített svéd célnyelvi fordításait, valamint azokat a szövegrészeket elkülönítve is, amelyek a kísérleti személyek explicitációs megoldásait példázzák.

A továbbiakban a recenzió – az általános bevezetést nyújtó első fejezet kivételével – ismerteti az összes fejezet tartalmát, de ahhoz, hogy a tömörség és a jobb áttekinthetőség elve egyaránt érvényesülhessen, a 2. és a 3. fejezet helyet cserél.

Methods and data (3. fejezet). Az esettanulmányban kilenc (20 és 55 éves kor közötti) svéd anyanyelvű kísérleti személy készítette el ugyanannak az orosz nyelvű szövegnek a svéd nyelvű változatát. Fordítói tapasztalatuk alapján három csoportba sorolta őket a szerző: négy hivatásos fordító, két fordítóképzős hallgató és három orosz szakos egyetemi hallgató alkotta a csoportokat. Hivatásos fordítónak az számított, aki az utóbbi három évben fordítási tevékenységből szerezte jövedelmének legalább a felét. Az esettanulmány szempontjából érdemes volt a hivatásos fordítók csoportján belül is különbséget tenni a kísérleti személyek között fordítói gyakorlatuk alapján. A tíz évnél több gyakorlattal rendelkező két kísérleti személy rutinos hivatásos fordítónak (*senior professional*), a tíz évnél kevesebb gyakorlattal rendelkező másik két kísérleti személy pedig kezdő hivatásos fordítónak (*junior professional*) minősült. A kísérleti személyek önként és név nélkül vettek részt a vizsgálatban, illetményben részesültek, és bármikor visszaléphettek.

A forrásnyelvi szöveg egy, a híres, XIX. századi ukrán költő és festő, Tarasz Sevcsenko festményeit és grafikáit tartalmazó albumból származott. A Sevcsenko életét bemutató 438 szavas szöveg több szempontból is megfelelt a kutatás céljainak. Egyrészt könnyen meg lehetett indokolni, miért szükséges lefordítani egy ilyen szöveget. (A kísérleti személyek azt a magyarázatot kapták, hogy a fordítások segédanyagul fognak szolgálni egy múzeumi kiállításhoz.) Másrészt nem haladta meg a nyelvszakosok képességeit, ugyanakkor a hivatásos fordítók számára is jelentett némi kihívást. Harmadrészt a szöveg egy, az összes kísérleti személy számára ismert típusba tartozott. Végül alkalmasnak mutatkozott az explicitáció bizonyos fajtáinak tanulmányozására is.

A kísérleti személyek szabadon megválaszthatták, hol, mennyi idő alatt és hány menetben végzik el a fordítást. A forrásszöveg fölnagyított példányán kívül megkapták az albumot is, és használhattak bármilyen egyéb információforrást. A fordítást a kísérleti személyek számítógépen végezték a ScriptLog szoftver felhasználásával, amely elraktározta az összes technikai műveletet (a leütéseket, a kurzormozgást stb.). A kísérleti személyek munka közben – az

előzetes utasítás értelmében – hangosan gondolkodtak, és „kihangosított” gondolataikat magnetofon rögzítette egy, a ruhájukra csíptetett mikrofon közvetítésével. Később a magnófelvételek anyagából átiratok készültek, amelyek a megszólalások sajátosságai mellett a szünetek hosszát is jelölték. A teljes munkafolyamat idejét lemérendő, pedig videofelvétel készült a fordítási folyamatról. A kamera a kísérleti személyek arcáról, felsőtestéről, valamint a munkafelületről készített felvételt. A munka végeztével a szerző a forrásszöveggel együtt begyűjtötte a kísérleti személyektől az összes feljegyzésüket. Az introspekciónak (TAP) és az írásműveletek rögzítésének (computer logging) együttes alkalmazása lehetővé tette, hogy ne csak a fordítás eredménye, a szöveg, hanem a fordítás folyamata is adatbázisként szolgálhasson a kutatáshoz.

Translation as text (re)production (2. fejezet). A szerző a mű elméleti alapjaként a fordítástudományt és a kognitív pszichológiát jelöli meg. Abból a feltételezésből indul ki, hogy az idegen nyelvet tanulók vagy az idegen nyelvvel dolgozók rendelkeznek valamilyen fordítói képességgel (*ability*), amely képesséssel és/vagy gyakorlással jártassággá/készséggé (*competence*), illetve szaktudássá (*expertise*) fejlődhet. Ugyanakkor nem garantálható, hogy a képesséssel vagy gyakorlással egyenes arányban növekszik a fordítói készség is. Hiszen a szakértő nem egyszerűen a nagyobb tudásáról, hanem a rendszerezett tudásáról ismeri meg, melynek köszönhetően nagyobb hatásokkal mozgósítja az ismereteit, és így gyorsabban oldja meg a fordítási feladatait. A szerző – egyéb tanulmányokra hivatkozva – legalább tíz év intenzív tanulással egybekötött gyakorlatot tart szükségesnek ahhoz, hogy elérje a fordító a szakértői szintet.

A fordítási folyamat pszicholingvisztikai elméletét a szerző az egynyelvű fogalmazás háromszakaszos modelljéről mintázza, amely a szöveg megtervezésének (*text planning*), létrehozásának (*text generation*) és ellenőrzésének (*revision*) szakaszaira épül. E modell alapján bontja szakaszokra a fordítás teljes folyamatát, és magyarázza az egyes szakaszokra jellemző fordítói eljárásokat. A TAP-ból, valamint az írás műveleteit rögzítő számítógépes szoftverből nyert adatok segítségével pedig bemutatja többek között azt, hogy miben határozták meg a kísérleti személyek a fordítási feladat célját, mekkora egységekben haladtak előre, és milyen stratégiát alkalmaztak az ellenőrzésben.

A szerző természetesen nemcsak a fordítás folyamatával, hanem végtermékével, a szöveggel is foglalkozik: a fordítással előállított szövegek egy sokat kutatott és vitatott jelenségét, az explicitációt vizsgálja. Konkrétan a forrásszövegben előforduló implicit logikai kapcsolatok explicitációs lehetőségeit veszi szemügyre. Rávilágít, hogy szakirodalmi adatok alapján az explicitáció értelmezhető a fordítási norma, de a fordítási folyamat következményeként is. Ha az explicitációért a fordítási norma felelős, akkor feltehetően egyazon fordító következetesen fogja alkalmazni az explicitációt, és ezen elvárás kiterjeszthető a legtöbb fordítóra. Ellenkező esetben a fordítási folyamat kognitív korlátozó tényezői váltják ki az explicitációt.

Performing the translation task (4. fejezet). A szerző e fejezetben arra keresi a választ, hogy milyen mutatókkal mérhető a fordítói teljesítmény a fordítási folyamat egészében és egyes szakaszaiban. A számadatok a következő eredményeket mutatják:

1. A hivatásos fordítók (mind a rutinosak, mind a kezdők) jelentősen kevesebb idő alatt oldották meg a fordítási feladatot, mint a nyelvszakosok. A leghosszabb időt a fordítóképzősök töltötték a feladattal, ami arra utal, hogy tudatában voltak a nehézségeknek, ám még nem volt kellő jártasságuk a megoldásban.

2. Mindhárom csoportban világosan elkülönült a tervezésnek, a szöveg létrehozásának és ellenőrzésének a szakasza, és mindhárom csoport az ellenőrzésre fordította a legtöbb időt. Bár mindhárom csoport tudta, hogyan kell szöveget fordítani és a fordítást leírni (*procedural knowledge*), a magnófelvételek anyagából kiderül, hogy csak a hivatásos fordítók fogalmaztak meg ezzel kapcsolatos gondolatokat (*declarative knowledge*).

3. A tervezési szakaszra vonatkozó kihangsúlyozott gondolatok megmutatták, hogy a nagyobb fordítási tapasztalattal rendelkező kísérleti személyek – a hivatásos fordítók és a fordítóképzős hallgatók – figyelme az összes nyelvi szintre kiterjedt, a jelenségeket kontrasztív összehasonlításban, a célnyelvi olvasók igényeit tekintetbe véve mérlegelték.

4. A szöveg létrehozásának szakaszában közvetett megfelelés volt tapasztalható a fordítási készség és a teljesítmény között. A szöveg létrehozása, leírása – melynek jellemző teljesítmény-mutatója a két szünet között leírt szövegrészek hossza – azzal mutatott összefüggést, hogy hogyan közelítettek a kísérleti személyek a forrásszöveghez a tervezési szakaszban. Ily módon azok a kísérleti személyek teljesítettek jobban, azaz hoztak létre kevesebb szünetet tartalmazó, hosszabb terjedelmű szövegegységeket, akik a tervezés szakaszában elolvasták a teljes forrásnyelvi szöveget, és már ekkor szóban kísérletet tettek a fordításra. Ez főképpen, de nem kizárólag, a rutinos hivatásos fordítókra volt jellemző. Ugyanakkor az összes hivatásos fordító, valamint egy fordítóképzős először szó szerinti fordításban rögzítette az egyes szövegrészeket, majd azonnal ki is javította őket. Ez a hatékonyság és a pontosság közötti kompromisszumként volt értékelhető, hiszen e módszer segítségével úgy növelhették a munka sebességét, hogy közben megőrizték a szöveg információ-tartalmát. Megfigyelhető volt ezen kívül az a természetesnek tekinthető jelenség is, hogy a kísérleti személyek teljesítménye egyöntetűen javuló tendenciát mutatott a célnyelvi szöveg második felében.

5. Az ellenőrzés szakaszában mindhárom csoport egyaránt javította a korábbi megoldásait. Az adatokból az derült ki, hogy ekkor jellemző módon elsősorban lexikai pontosításokra került sor, míg a szintaktikai javításokat általában már korábban, a szöveg létrehozásának szakaszában elvégezték a kísérleti személyek. A rutinos fordítók összességében kevesebbszer javítottak, és a javítások főleg a szöveg létrehozásának szakaszában keletkeztek. Tehát a rutinos hivatásos fordítók és a többi kísérleti személy közötti különbség nemcsak abban volt megragadható, hogy a célnyelvi normát követve képesek-e eltávolodni a szó szerinti fordítástól, hanem abban is, hogy ez miként, milyen indokkal és a fordítási folyamat mely szakaszában történik meg.

Explicitation in the translation process (5. fejezet). A szerző e fejezetben azt vizsgálja, hogyan kezelték a kísérleti személyek a forrásszöveg azon részeit, melyek-

ben a mondaton belüli, illetve a szomszédos mondatok közötti logikai kapcsolatok implicitek voltak, azaz nem fejezték ki kötőelemek őket. E logikai kapcsolatok olyan természetűek voltak, hogy implicit fordításuk sem eredményezett volna egyértelműen helytelen célszövegbeli mondatokat, de explicitációjuk idiomatikusabb célnyelvi szöveget teremtett. A TAP és a ScriptLog szoftver rögzítette adatok megmutattak minden olyan esetet, amikor a kísérleti személyek problémaként érzékelték e forrásszövegbeli sajátosságot, mert ilyenkor többek között segédeszközökhöz nyúltak, aláhúzták, megváltoztatták vagy több változatban fordították le a forrásszöveg megfelelő részeit, üres helyet hagytak a célszövegben, illetve gondolataik kihangosított változatában rámutattak a probléma természetére, saját megoldásaikat negatívan értékelték, és/vagy három másodpercnél hosszabb beszédszüneteket tartottak.

A magnófelvételen rögzített rövid szünetek azt jelezték, hogy a mondaton belüli implicit logikai viszonyok fordítása igényelt ugyan némi tervezést a kísérleti személyek részéről, de komolyabb fejtörést nem okozhatott, mivel többnyire nem változtattak utólag a célszövegbeli megoldásokon. A kísérleti személyek többsége explicitálta a logikai viszonyt additív értelmű kötőszók hozzáadásával, ám egy hivatásos fordító és az egyik fordítóképzős érintetlenül hagyta az implicit viszonyt a megoldásában. Ebből arra lehetett következtetni, hogy az explicitációnak ebben a fajtájában a fordítási norma tükröződik, amelyet többnyire betartanak ugyan, de el is lehet térni tőle.

A mondatok között fennálló egyik fajta – ez esetben egy ellentétet kifejező – logikai viszonyt ugyancsak explicitálta a kísérleti személyek többsége ellentétes értelmű kötőszóval, de négyen közülük, egy hivatásos fordító, egy fordítóképzős és két nyelvszakos nem alkalmazta a kötőszavas megoldást. Ugyanakkor néhány kísérleti személy olyan fordítást adott az egyik mondat kulcsszavára, amellyel ráirányította a figyelmet a kontrasztra, és ezzel talán közvetett módon explicitációt hajtott végre. Összegzésképpen a nyelvszakosok megoldásából az a következtetés kínálkozott, hogy a kontrasztív logikai viszony explicitációja valószínűleg nincs akkora súllyal jelen a tanfordításokban, mint az additív viszony, a fordítók megoldásából pedig az, hogy itt két fordítási norma verseng egymással. De azt sem lehetett kizárni, hogy az ellentétes logikai viszonyok explicitálása vagy nem explicitálása esetleg nem norma, hanem hagyomány kérdése.

Ami a másik, mondatok közötti – idő- és oksági – logikai viszonyt illeti, ezekben az esetekben nem alkalmaztak kötőszavas explicitációt a kísérleti személyek, ami azzal függhet össze, hogy e viszonyfajta könnyen kikövetkeztethető a szövegből. Ebből viszont világossá vált, hogy az implicit idő- és oksági viszonyok explicitálása nem tekinthető normának az oroszról svédre fordított szövegek bizonyos típusában. Tanulásgként pedig megfogalmazódott, hogy az explicitáció kérdésének tisztázásához nagyban hozzájárulhat, ha a kutató nemcsak a célszövegből, hanem a fordítás folyamatából gyűjthető adatokat is segítségül hívja.

Summing up and discussing the implications (6. fejezet). E rövid fejezetben a szerző áttekinti a kutatás fent ismertetett menetét, összefoglalja a főbb eredményeket, és levonja azokat a következtetéseket, amelyek a fordítóképzésre nézve is tanulságosak lehetnek. Ezek a következők:

1. Nincs egyértelmű megfelelés a fordításban szerzett tapasztalat és valamely fordítói módszer alkalmazása között; nagy tapasztalattal rendelkező fordítóknak eltérő munkastílusuk lehet.

2. Érdemes megtanítani a fordítóképzős hallgatókat arra, hogy a fordítás célját mindig szem előtt tartva olvassák el a forrásszöveget, és olvasás közben tervezzék meg a fordítás menetét.

3. A műből kiderült, hogy a forrásszöveg rövidebb vagy hosszabb egységekre való osztása és a célnyelvi szöveg minősége között nincs közvetlen kapcsolat, ezért hasznos, ha a hallgatók egyazon forrásszöveget különböző hosszúságú egységekre tagolva, többször is lefordítanak, hogy kialakíthassák saját módszerüket.

A könyv – tárgyának és vizsgálati módszerének köszönhetően – tanulságos lehet mindazon kutatók számára, akik a fordítás folyamatával, eredményével és oktatásával foglalkoznak.

Marella Magris, Maria Teresa Musacchio,
Lorenza Rega, Federica Scarpa (eds.)

Manuale di terminologia

(Milano: Ulrico Hoepli Editore. 2002. 204 p.)

ISBN 88-203-2943-3)

Tamás Dóra

A könyv megjelenésekor igazi újdonságnak számított, mivel kiadásával elsőként jelent meg rendszerezett olasz nyelvű publikáció a terminológia területről. Ahogyan azt az alcímben is olvashatjuk, a fenti *Terminológiai kézikönyv* az elmélet, a módszertan és a gyakorlat kérdéseivel foglalkozik (*Aspetti teorici, metodologici e applicativi*). A tanulmánygyűjtemény célja, hogy megismertesse a kedves olvasót a terminológia viszonylag fiatal tudományával, beszámoljon annak fontos kutatási területeiről és eredményeiről. A terminológia megnövekedett jelentőségét az utóbbi időben az új fogalmak gyors és nagytömegű megjelenésének, valamint a szaknyelvek és ebből következően a szakszótárak, adatbázisok mai információs társadalmunkban betöltött egyre nagyobb szerepének köszönheti.

Az egyes tanulmányok olyan olasz és külföldi szakemberek írásai, akik a terminológia elméleti és gyakorlati kérdéseiben járatosak. Köztük találjuk a kötet szerkesztőit is, akik a trieszti egyetemen fordítást és terminológiát oktatnak. Elsősorban azoknak ajánlják olvasmányként a kézikönyvet, akik fordító- és tolmácsképzésben vesznek részt, továbbá az adatbázisok szerkesztőinek.

A könyv születésének van egy gyakorlati oka is, nevezetesen a TERMit elektornikus adatbázis létrehozása a Trieszti Egyetem Fordító- és tolmácsképző intézetében (*SSLMIT, Scuola Superiore di Lingue Moderne per Interpreti e Traduttori*). A könyv szerzői maguk is részt vettek ennek összeállításában. Az adatbázis folyamatosan bővül a hallgatók aktív részvételével, akik szöszedeteiket már eleve a TERMit elvárásai szerint készítik el. A TERMit elérhetősége: www.sslmit.units.it/termit. Az adatbázis 2002-es létrehozásakor, a szerzők célja az volt, hogy tíz nyelven tartalmazzon információkat (olasz, angol, német, francia, spanyol, horvát, holland, portugál, orosz és szlovén nyelven). Ma a TERMit a következő nyelveken kínál keresési lehetőséget: olasz, angol, francia, görög, holland, spanyol, orosz és portugál. Ezek forrás- és célnyelvként egyaránt szerepelnek. A fellelhető anyagot nemcsak nyelvenként, hanem a szakterületnek megfelelően is besorolják (pl. jog, orvostudomány, gazdaság). Az a céljuk ezzel, hogy naprakész konzultációs lehetőséget biztosítsanak a fordító- és tolmácsképző hallgatóin kívül más karok diákjainak is, akiknek például az idegen nyelvű szaknyelv pontos ismeretére van szükségük, valamint olyan

gyakorlati szakembereknek, akik fordítással, tolmácsolással vagy terminológiával foglalkoznak.

Tartalma alapján a könyv két részre bontható: az első rész elsősorban elméleti alapvetés, és mintegy bevezetőül szolgál az utána következő résznek, amely bemutatja a terminológiai cédula készítési nehézségeit, és ahol egyben konkrét példákat is találhatunk. Ezen belül az egyes fejezetek egy-egy szűkebb szakterületet tárgyalnak.

Az előszóban a szerkesztők elsőként a terminológia alapvető fogalmait igyekeznek tisztázni. A leírtak alapján a terminológia hármas értelmezését fogadják el (1. módszertan, 2. elmélet, 3. szakterület terminusainak összessége) és a Cabré-féle iskolától annyiban térnek el, hogy a terminológiát nem tekintik interdiszciplináris tudományágnak. A szerkesztők bevezetik a *terminográfia* fogalmát is, amelyet Rey-től vettek át (Rey 1995), és amellyel a terminológia gyakorlati alkalmazását jelölik. E felfogás szerint a terminológia a fogalom születésével és a terminusalkotással foglalkozik, míg a terminográfia az ezzel kapcsolatos szakmai tevékenységgel, azaz egy-egy szakterület terminusainak kidolgozásával. Azonban ennek használatában maguk az egyes írások szerzői sem egységesek, sőt állítólag maga Rey is gyakran szinonimaként használja az *alkalmazott terminológia* mellett. Ennek oka, hogy a szakemberek között sincs megegyezés a pontos terminusok használatában, mivel ahogyan már említettük, fiatal tudományról van szó. Erre a legjobb példa a terminológia szó, amely maga is poliszém. A fentiekből kifolyólag döntöttek úgy a szerkesztők, hogy a könyv címében nem jelenik meg a *terminográfia* szó.

A könyv szerkesztői leszögezik, hogy nem előíró, hanem deskriptív terminológiával és terminográfiával foglalkoznak a kötetben, és a hangsúlyt a fordítások elemzésére helyezik, valamint megemlítik a szabványosítás, a harmonizáció, a tervezés területeit is.

A könyv minden fejezetének más-más a szerzője. A kötet tudatosan igyekszik sokféle megközelítést ismertetni, emiatt azonban a terminusok használata nem egységes, mivel az egyes szerzők között nincs egyetértés e téren. A szerkesztők külön felhívják arra a figyelmet, hogy ne tévesszük össze a terminusok jelentését a köznyelv illetve a lexikográfia területén használt terminusok jelentésével. Például magát a fogalmat (*concetto*) meg kell különböztetnünk a tárgy (*oggetto*) és a jelentés (*significato*) terminusoktól. A köznyelvben a fogalom absztrakt jellegű, míg a tárgy konkrét dolgot jelöl. A terminológiában a DIN 2342-es szabvány alapján a tárgy tulajdonságai alapján érzékelhető vagy elképzelhető, tehát lehet immateriális is. A fogalom az ISO 1087-es szabvány szerint olyan gondolategység, amely egy tárgy vagy tárgyak csoportjának jellegzetességeivel rendelkezik. A tárgytól a fogalomig absztrahálással jutunk el, vagyis kiemeljük a lényeges tulajdonságokat. A tárgyak közös lényeges tulajdonságainak összessége pedig alkotja a fogalmat. A tulajdonságok összességét intenziónak (*intensione*), a tárgyak összességét pedig extenzióknak (*estensione*) nevezik. Ez utóbbi jelzi, hogy az adott tárgyak összességére mely tulajdonságok vonatkoznak. A *fogalom* fent említett meghatározása sem egységesen elfogadott. A fogalmat azon kívül, hogy gondolategységként említik, kognitív elemnek is nevezik, amely a terminus előtt már létezik és független tőle. A fogalom-

tól a jelentés abban különbözik, hogy szemantikai egység, azaz egy nyelvi elem tartalma, vagyis konnotatív jellemzőkkel is bír.

Az első fejezetben Franco Crevatin a *Terminológia, fordítás, kultúra* kapcsán a kulturális megközelítésről ír és *latu sensu*, azaz igen tágan értelmezi a terminológiát. Ennek szemléltetésére különböző kultúrákból hoz példákat és bemutatja, hogy milyen nehézségeket jelent és milyen veszélyeket rejt magában olyan jelöltek (*referente*) fordítása, amelyek a másik kultúrában nem léteznek. Felhívja a figyelmet, hogy nem létezik teljes megfelelés a jelöltek valósága között, látszólag egyenértékű fogalmak között sem (pl. a német kultúrában a halált egy férfialak szimbolizálja, az olaszoknál egy ijesztő csontváz, míg az egyiptomiaknál a kígyó a jelképe; az ókori Egyiptomban a jog egyet jelent az igazsággal, igazságossággal és a törvénnyel). Ha ezt nem ismerjük fel, akkor annak következménye lehet: félreértés ill. félrefordítás vagy túlzott szemantikai egyszerűsítés, és így a konnotatív jelentések elvesztése (pl. Elefántcsontparton a "bawlé" nyelven a 'wàwé' a személyek láthatatlan és szerves része, amely az álom idején kilép a testből, de nem egyezik meg a lélek fogalmával, mivel nem ismerik a lélek/matéria ellentétpárt és szerintük a 'wàwé' valós, mint a pl. a fák, de csak a kiválasztottak láthatják.) Crevatin szerint ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, ismerünk kell a különböző műfajtypusokat és szerkesztési módjukat is (pl. a bürokrácia vagy a jog nyelvezete).

A második fejezetben Susanna Soglia *A modern terminológia kezdete, fejlődése és mai tendenciák* címmel áttekinti a terminológia tudományának történetét az 1930-as évektől a nagy iskolák korszakáig. Megemlíti Eugen Wüster nevét, akihez a bécsi iskola neves tagjaként a modern terminológia születése kötődik, beszámol napjaink terminológiájának fejlődési irányáról és funkciójáról, valamint ismerteti a hagyományos ill. klasszikus terminológia válságát és az új módszerek jelentőségét. Megtudhatjuk belőle, hogy 1993-ban Picht és Lauren összehasonlítta a főbb terminológiai iskolákat (a bécsi, a cseh, a szovjet, az észak-európai és a kanadai iskolát) és irányzatokat (nyelvészeti, fordítói, szabványosító), majd megállapították, hogy az iskolák több közös vonást mutatnak, mint amennyi különbséget. Ez alapján megkérdőjelezték az iskolák megkülönböztetésének jelentőségét. Azonban a szerző szerint napjainkban a különbségek már jóval nagyobbak. Köszönhető ez az informatika alkalmazásának a terminológia területén ill. annak, hogy bizonyos újabb irányzatok esetében kevésbé érvényesült a hagyományos terminológia hatása (afrikai vagy latin-amerikai), Ez azonban nem vonja kétségbe a terminológia, mint tudomány egységességét.

Federica Scarpa a harmadik fejezetben a *Terminológia és szaknyelvek* kapcsolatával foglalkozik és a szaknyelvek néhány jellemzőjét ismerteti (amelyről bővebben *Traduzione specializzata* c. kötetében ír) (Scarpa 2001) és azt állítja, hogy a pontosság, az érzelemmentesség és a gazdaságosság a terminusokon keresztül is érvényesül. A terminológia két oldaláról ír: a langue szintű és a parole szintű terminológiáról, amelyek között állandó feszültség áll fenn. A langue szintű terminológia megegyezik a leíró funkcióval (*funzione rappresentativa*), amely szerint a terminológia előíró, stabil és statikus rendszer, és az egyértelműsége, gazdaságossága és érzelemmentessége törekszik, amelyeket azonban a terminológia kommunikatív funkciója szerint (*funzione comunicati-*

va) felülír a helyzetszerűség és az érthetőség. Kommunikatív szempontból a terminológia ugyanis dinamikus rendszer, amelyben megjelenik az ambiguitás és a használatbeli különbségek (időbeli, kereskedelmi és írásmódbeli változatok), amelynek következményei a szinonímia és a szaknyelvi frazeológia. Mai információs társadalmunkra jellemző a szaknyelv átalakulása és egy új stílus kialakulása, amelyre már kevésbé jellemző az érzelemmentesség, és ahol a nyelvi kreativitás segítségével (pl. metaforák használata) a szélesebb közönség számára is élvezhetővé teszik a szakszövegeket. Ezzel a fejezettel zárul a kötet első és egyben elméleti része.

A könyv második részében megismerkedhetünk azzal, hogy milyen az ideális terminográfiai adatlap. Elsőként Lorenza Rega *A terminus a többnyelvű terminográfia szemszögéből* c. tanulmányában (4. fejezet) arra keresi a választ, hogy mi maga a terminus, amely szó eredetileg a latin *terminus*ból származik (jelentése: korlát, határ). A terminusok kiválasztását nehezítik a különböző változatok (időbeli, földrajzi, regiszterbeli és a társadalmi hovatartozás szerinti). A szerző leírja a terminologizáció folyamatát, amelynek során az adott referenshez hozzárendelnek egy elnevezést. Rega kiemeli a terminusok azon tulajdonságát, hogy a terminusok a szaknyelvi szövegekben szövegek a szövegeken belül (*un testo nel testo*), egyértelműségüknek és információsűrűségüknek (*condensazione di informazione* vagyis *intensione*) köszönhetően hatékonyabbá és gyorsabbá teszik a kommunikációt. Tárgyalja a már létező terminusok kiválasztásának és adatbázisban történő rögzítésének nehézségeit, amelynek megvalósításában a korpusznyelvészet nyújt segítséget az előfordulások gyakorisága alapján. A terminológus munkája során nem hagyhatja figyelmen kívül a célcsoportot sem, pl. a *víz* terminusként az atomfizikus számára még nem releváns, azonban a *nehézzvíz* már igen. Fontos a terminusok rögzítése a kontextussal ill. az adott terület frazeológiájával együtt. Ennek segítségével megtalálhatjuk a terminus szinonimáit és idegen nyelvű megfelelőit.

Az ötödik fejezetet Khurshid Ahmad annak szenteli, *Hogyan születnek a terminusok: zéró, viselkedés és mag* és további terminusokon keresztül vizsgálja ezt a folyamatot. Diakrón korpusz segítségével vizsgálja, hogy a matematika, a nyelvészet és az atomfizika szaknyelvében miként megy végbe a terminusok születése, változása (pl. szemantikai bővítés, terminusok újraértelmezése, új szóösszetételek megjelenése, származékszavak) és esetleges megszűnése. A matematika területén pl. a *zéró* még a hiányzó számjegy a római számrendszerben. Az indiai nyomán (*sunya*) az arabok átveszik az "üres pozíció" (*sifr*) fogalmát. Eleinte az európaiak számára a látszólag tartalom nélküli számnak nem volt értelme, csak a XII. századtól tűnik fel Európában, de fenntartásokkal fogadják. Latin nyelvű fordításokban ekkor még sokféle terminust használnak jelölésre (*zephirum*, *Tzipka*, *zenero*, *cenero*, *zephiro*). A XIV. századtól újabb elnevezések látnak napvilágot, pl. francia, olasz és német nyelven a *nulla* vagy angol nyelven a *cipher*. Az első írásbeli emlék a *zéró* terminusról 1604-re nyúlik vissza. Többes számú alakja is született (*zeros vagy zeroes*), amely pl. a hőmérséklet jelölésére alkalmas. Eredeti jelentéséhez (hiányzó egység vagy mennyiség) sok új is társult, a természettudományokban betölti a vonatkoztatási pont szerepét, jelölheti a zéró értéket, de más területeken is feltűnt (pl.

zéro tolerancia). A nyelvészetre áttérve a szerző Chomsky szaknyelvhasználatát elemzi a terminusokkal kapcsolatosan, ehhez részletes táblázatokat is találunk.

Stefania Coluccia *A definíció a terminológiában és a terminográfiában* c. írásában (6. fejezet) a definíció központi kérdését járja körül. A kiindulási alapot a logika és a hagyományos terminológia szolgáltatja, amelyek megkülönböztetik a lexikográfiai, terminológiai és az enciklopédikus definíciót. Arra a következtetésre jut, hogy minden egyes esetben azt a definíciótypust kell megtalálni, amely leginkább betölti a kívánt funkciót, vagyis a legmegfelelőbb az adatbázisban történő rögzítéshez és megfelelő módon köti az elnevezést a fogalomhoz az adott fogalmi hálóban.

Ez utóbbi fejezetet egészíti ki ill. folytatja Felix Mayer inter- és intralingvisztikai megközelítésből a *Szinonímia és ekvivalencia* (8. fejezet) jelenségéről, amelyeket elkülönít egymástól. Míg a szinonímia elsősorban az intralingvisztikai szintet érinti, az ekvivalenciát már az interlingvisztikai jelenségek közé sorolja, amely azonban nem korlátozódik a lexikai szintre. Bár megjegyzi, hogy a kettő közötti szoros kapcsolat nem tagadható le, pl. a fordítói céllal készült terminológiák esetében, ahol a pontos információk érdekében először szükséges a szinonimaviszonyok tisztázása. Az ekvivalencia kérdéskörét tárgyalva Mayer bemutatja a hagyományos terminológia egyik alapelveinek alkalmazását, az onomasziológia módszerét (amely a fogalomból indul ki, ellentétben a lexikográfia szemaszziológiai módszerével), és a fogalomalapú megközelítést javasolja a forrás- és célnyelvi megfelelők kiválasztásánál, mivel pl. a fordítások esetében a fogalmak közötti különbségek gyakran nem elhanyagolható jelentőségűek a megrendelő számára, aki a pontos megértéshez nem elégszik meg a körülbelüli ekvivalenssel (pl. jogi szövegek esetében).

A 6. és 8. fejezet kérdéseinek tárgyalását folytatja Marella Magris *A fogalmi háló* c. fejezete (10. fejezet). A terminusok pontos elhelyezése az adott fogalmi hálóban azért is nagyon fontos, mivel így nemcsak megérthetjük az adott szakterületet, hanem megismerhetjük a terminus alá- és fölérendelt terminusait egy ill. több nyelven belül is. Magris ábrákkal szemlélteti ez utóbbi ábrázolási lehetőségeit, amelyek segítségével a fordító megismerheti a fogalmi rendszerek közötti különbségeket egy-egy terminus helyes fordításához. Ideális esetben ezek szerepelhetnének az adatbázisokban is, azonban megjelenítésükkel kapcsolatban még sok kérdés tisztázásra szorul.

A hetedik fejezetben Bassey E. Antia *A terminus: kontextus a definícióban és a használatban* elemzéséhez konkrét szövegből indul ki, hogy bemutassa, hogyan különböznek a terminusok jelentései a definíciókban és az adott kontextusban. Abból az általános vélekedésből indul ki, mely szerint, ha a fordító realisztikus elvárásainak megfelelően az adott szótárban kérdései 40-60%-ra választ talál, akkor a szótár jó minőségű. Arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a fordítónak szakszövegek esetében ugyanolyan hangsúlyt kell fektetnie az inter- és intratextuális jelentésváltozatokra, mint a köznyelvi szövegek esetében (példaként említi a *paradigma* terminus 20 féle jelentését egy adott szövegen belül). Konkrét szövegelemzésével is azt támasztja alá, hogy sem az írás, sem az olvasás nem passzív tevékenység, éppen ezért a kész szöveghez való elemző hozzáállás is hasonlóan fontos. Antia a terminusok dinamikus olvasatát javá-

solja, amelynek során lexikográfiai definícióból kiindulva a terminus a kontextusban csak egyféle jelentést tár fel vagy újabb jelentésekkel gazdagodik. Ezért azok a terminusok, amelyek között langue szinten nincsen kapcsolat, parole szinten egymás szinonimáivá válhatnak. Ez a tanulmány egyfelől a következő ill. a harmadik, negyedik és ötödik fejezetekhez is kapcsolódik, mivel elutasítja a terminusok kérdésének statikus és nem problémakereső leírását.

A terminusok szűkebb frazeológiai környezetéről szól Maria Teresa Musacchio *Másodlagos szakszavak* c. írása (9. fejezet), amelyben felhívja arra a figyelmet, hogy érdemes ezeket elválasztani a köznyelv egyéb kifejezéseitől illetve arra, hogy adatbázisban való rögzítésük jelentős előnyöket jelent a fordítók számára.

A terminográfiai cédula részeinek tárgyalása a tizedik fejezettel zárul, amelyet követően a 11. fejezetben Claudia Cortesi végül összegzőképpen ismerteti a *Vizualizációs problémákban*, hogy a könyv második részében leírt információkat hogyan lehet elektronikus adatbázisban rögzíteni. Cortesi konkrét példákkal ismerteti a terminológiai adatlap felépítését és szerkesztési lehetőségeit. Definíciót ad a következő elemekről: terminus, szinonima, a terminus változatai, tárgykör (*dominio*), morfoszintaktikai jellemzők, státusz, definíció, kontextus, terminusok közötti relációk (pl. hiperonima, antoníma), megjegyzés (nyelvészeti, pragmatikai vagy ismeretterjesztő jellegű), fordítás (ekvivalensek) és megbízhatóság. Cortesi megemlíti napjaink nemzetközi szabványosítási törekvéseit is, majd rátér a multimediális megjelenítés lehetőségeire konkrét illusztrációkkal kiegészítve azt. Végül hangsúlyozza a csapatmunka jelentőségét a terminológiai adatbázisok megalkotásánál és alkalmazásukat a fordító- és tolmácsolás során.

A szerkesztők célkitűzése az volt, hogy megpróbálják megkeresni az optimális módját annak, hogyan vezessék be az olvasót a terminológia elméletébe és gyakorlatába. Ezt szándékosan sokféle nézet ismertetésével teszik, amely bár nem könnyíti meg az eligazodást ezen az új területen, azonban így jóval több információval szolgál, illetve jóval több érdekes szempontra hívja fel az olvasó figyelmét. Ez a stílus jellemző más Olaszországban megjelent kézikönyv jellegű kiadványokra is, vagyis igyekeznek a fogalmakat a maguk összetettségében ismertetni. A sokféle megközelítés ismertetése azonban mégsem zavaró, ennek egyik oka az, hogy a tanulmányok nemcsak a tanulmánygyűjtemény részeként, hanem önállóan is betöltik funkciójukat.

Irodalom

Scarpa, F. 2001. *La traduzione specializzata. Lingue speciali e mediazione linguistica*. Milano: Hoepli

Könyvszemle

11th SCIC-Universities Conference

Brüsszel, 2007. május 11.

Kelemen Éva

2007. május 11-én tizenegyedik alkalommal került sor Brüsszelben az Európai Bizottság tolmácsrészele (2003-ig SCIC, azaz Service Commun Interpretation et Conférences, utána önálló főigazgatóság DG for Interpretation néven) és a velük szoros munkakapcsolatban álló egyetemek rendszeres évi találkozója.

Az 1996-ban indult konferenciasorozat célja az volt, hogy a világ legnagyobb tolmács felvevőpiaca, azaz a Bizottság tolmácsrészele és a legszínvonalasabbnak ítélt európai tolmácsképző intézmények számára rendszeres szakmai találkozó és eszmecsere lehetőségét biztosítsa. (A DG Interpretation által végzett munka mennyiségére vonatkozóan álljon itt csak egy 2005-ös adat: 10.388 rendezvényen biztosította a SCIC a tolmácsolást, összesen 131.384 tolmács/munkanap formájában.) Az éves konferenciák jelentőségét igen megnövelte az a tény, amikor a 2004-es bővítés már konkrét feladattá, kihívássá vált az Unió számára. Az unió történetének legnagyobb bővítése a nyelvi szolgáltatásokat is egészen új nehézségek elé állította, hiszen mára már 15-ről 23-ra nőtt a hivatalos nyelvek száma. A nagy fellelegzés a 2005-ös év volt, amikor is bebizonyosodott, hogy az uniós intézmények tolmács- és fordítórészelei állják a nyelvi rohamot és gyakorlatilag zökkenőmentesen álltak át az új és sokkal bonyolultabb rendszerre.

A 2007-es konferencia már az előrettekintés jegyében zajlott, mint azt címe is – „Training for the Future” – mutatja. A mintegy 160 résztvevős konferencián Magyarországot az ELTE FTT (Láng Zsuzsa) és a BME FTK (Kelemen Éva) képviselte.

Marco Benedetti, a DG Interpretation főigazgatója nyitotta meg a rendezvényt összegezve az elmúlt egy év történéseit és tapasztalatait. Leonard Orban, a többnyelvűségért felelős román EU biztos videóra rögzített beszédében üdvözölte a résztvevőket. Az elhangzott szakmai előadások közül kiemelésre érdemes Barbara Moser-Mercer (Ecole de Traduction et d'Interprétation – ETI, Genf) és Claire Donovan (Ecole Supérieure d'Interprètes et de Traducteurs – ESIT, Párizs) közös előadása a távoktatás lehetőségeiről a tolmácsképzésben, valamint Giovanna Francia (AIIC – Association Internationale des Interprètes de Conférence) a tolmácsolás új formáiról (táv-, video-, telefon-tolmácsolás, stb.) tartott beszámolója. Martin Forstner, a CIUTI (Conférence Internationale des Universités de Traduction et d'Interprétation) főtitikára a DG Interpretation szerepét és a tolmácsszakma, ill. -képzés egész területére gyakorolt hatását elemezte.

Az idén is sor került a Leopoldo Costa díj átadására. A SCIC 2000-ben nagyon fiatalon elhunyt, kiváló tolmácsa emlékére alapított díjra a SCIC tanulmányi ösztöndíjában részesülő hallgatók pályázhatnak. Megadott témára esszét kell írniuk, és a három legjobb hallgatót néhány napra szakmai

programok keretében vendégül látja a SCIC. Az idei év témája egy Elias Canetti idézet volt: „Nincs annál nagyobb illúzió, mint azt gondolni, hogy a nyelv az emberek közötti kommunikáció egyik eszköze.” („There is no greater illusion than to think that language is a means of communicating between people.”) A díj ünnepélyes átadására magán a konferencián került sor. Hagyományosan az első helyezett külön elismerése, hogy a konferencián fel is olvashatja „művét”. Nagy örömünkre szolgált, hogy az idei nyertes Debreczeni Melinda, a BME másodéves konferenciatolmács hallgatója lett.

A résztvevők számára kiosztott dokumentumok közül érdemes megemlíteni egy, a SCIC rövid történetét feldolgozó DVD-t, továbbá egy igen részletes kézikönyvet, amely az uniós intézményekben dolgozó tolmácsok és tolmács team-vezetők részére készült. Ez a kiadvány az oktatásban is felhasználható, hogy a tolmácsolókat képet alkothassanak az uniós tolmácsolás technikai, logisztikai részleteiről is. Megkaptuk továbbá a DG Interpretation naprakész organigrammját, a megpályázható támogatások (képzési támogatás, vendégtanárok fogadása, hallgatói tanulmányi ösztöndíjak, brüsszeli tanulmányút hallgatók részére) benyújtásának határidejét. Az konferenciával és általában a DG Interpretation munkájával kapcsolatos valamennyi lényeges információ megtalálható a főigazgatóság honlapján: <http://europa.eu/com/scic/index.htm>

A 2007-es konferencia szervezésével kapcsolatban egy említésre méltó változás történt az előző évek gyakorlatához képest: a tolmácsolás forrásnyelvei bővültek: az eddigi angol, francia, német mellett olaszról, spanyolról, románról is biztosítva volt a

tolmácsolás, de csak angol, francia, német irányba.

Befejezésül csak egy megjegyzés: az érdekes hivatalos programokkal egyenértékűen hasznosnak bizonyulnak – és már évek óta változatlanul – a személyes találkozók a szakma legismertebb képviselőivel.

A konferencia immár második éve élőben is követhető a neten, amire a jövőben talán jobban fel lehetne hívni az érdeklődő kollégák figyelmét.

Michael Cronin

**Across the Lines Travel,
Language, Translation**

(Cork: Cork University Press, 2000.
198 pp. ISBN 1 85918 183 X)

Lukács András

Modern világunkban, a távolságokat egyre könnyebben legyőző fejlett technikának és a globalizációnak köszönhetően egyre nagyobb szerepet kap az utazás iránti igény: az idegenforgalom az egyik legjobban fejlődő ágazat a földgolyó sok-sok országában. Ezzel párhuzamosan az utazással kapcsolatos elméleti munkák is növekvő népszerűségekre tesznek szert. Többségükből azonban hiányolható az utazásnak egyik alapvető eleme: a nyelvi vonatkozás.

Jelen könyv, ahogyan ez az előszavából is kiderül, ezt a hiányt igyekszik pótolni: az utazónak a nyelvhez való viszonyulását vizsgálja, nem mellőzve az utazásban felmerülő fordítás szerepét sem. A szerző, Michael Cronin, a Dublin City University Fordítástudományi Központjának a vezetője, már korábban is foglalkozott ezzel a kérdéssel, eddig azonban csak tanulmányai jelentek meg a témával

kapcsolatban, különböző fordítástudományi folyóiratokban. Az öt fejezetből álló könyv utolsó két fejezete is két korábbi tanulmányának átdolgozása, így igazi újdonságot az első három fejezet jelent. Ezekben Cronin a jakobsoni felosztás mentén tárgyalja a különböző fordításfajták megjelenését az utazásban: az intralingvális, azaz nyelven belüli, az interlingvális, azaz nyelvek közötti, és az interszemiotikus, azaz verbális és non-verbális jelek közötti fordításnak is szentel egy-egy fejezetet.

Az első, *The Rambling House of Language* című fejezet az intralingvális fordítást vizsgálja az utazásban. Olyan nyelvi problémákra tér ki, amilyenekkel azok az utazók (útleírók) találkozhatnak, akik saját nyelvterületükön utaznak. A fordítási problémáktól való mentesség téveszméje hamar megdől, ahogy feltárul a nyelv sokszínűsége az angol nyelvű világot bejáró angolajkú utazó számára. A különböző akcentusok, lexikai variációk, nyelvhasználati eltérések, az angol sokrétegű nyelvváltozatai mind-mind elbizonytalanítják az utazót a nyelv korábban meg nem kérdőjelezett homogeneitásával kapcsolatban. Az otthon megismert nyelv furcsává és kiismerhetetlenné válik a másik szájában és gondolkodásában, noha látszólag ugyanazt a nyelvet beszéljük.

A második, *The Changeling* című fejezet az interlingvális fordítást vizsgálja. Az interlingvális fordítás az, ami az utazás során felmerülő nyelvi közvetítések említésekor leggyakrabban eszünkbe jut, hiszen ez az a tipikus szituáció, amikor az utazó idegen nyelvű országba megy, ahol, még ha meglehetősen korlátozott mértékben is, de rendelkezik egyfajta nyelvismerettel. Meglepő módon, jóllehet sok utazás-

sal kapcsolatos szöveg részét képezik az effajta nyelvi közvetítések, a szövegek szerzői mégis mintha leplezni próbálnák a fordítás tényét a nyelvi átlátszóság illúziójának kialakítása vagy megőrzése érdekében. Cronin több oldalról közelíti meg a témát. Szót ejt az emberi lélek azon igényéről, hogy a nyelven keresztül megismerje a világot, de nem feledkezik meg az emberek nyelvtanulási képességének korlátairól sem. A motivációkat és akadályokat említve felemelő érzésnek tartja a mások nyelvén való beszélés képességét, de beszámol olyan helyzetről is, amikor megalázó lehet a beszélő számára mások nyelvének a használata. Kitér az utazási szövegekben megjelenő egzotikus hangzású lexikára és a fordítás intertextuális megjelenítésére (szótárak, kisokosok, turista-nyelvkönyvek) és azok fogadtatására.

A harmadik, *Making sense* című fejezetben az interszemiotikus fordítás kerül terítékre. Olyan szituációkat vizsgál meg Cronin, ahol az utas egyáltalán nem ismeri az adott idegen nyelvet. Ez az a csüggesztő helyzet, amikor az utazót hiába veszi körül sok-sok jel, illetve jelzés, azok nem hordoznak számára információt, sőt, értelmezhetetlenségük fenyegetettség érzését válthatja ki. Ilyenkor az utas a nyelvtől eltávolodva a megismerés egyéb útjain igyekszik boldogulni: felerősödik az ízek, a tapintás, a látvány, az illatok, szagok és a zajok szerepe. Közös nyelv hiányában persze megoldás lehet egy közvetítő személy segítsége, aki fordításával lehetővé teszi a megértést és a beszélést az utazó számára. Ez biztosít egyfajta legitimitást az utazó beszámolója számára, hiszen az adott országról szerzett benyomásai a nyelvi megismerés útján is megerősítést nyernek, ugyanakkor megmarad a bizony-

talanság a közvetítőn keresztül észlelt világ autentikusságával, reprezentatív mivoltával kapcsolatban.

A negyedik, *Babel Express* című fejezet a fordítót egyfajta „harmadik világba” helyezi, egy nyelvek és kultúrák közötti köztes térbe. A fordító szüntelen mozgása a nyelvek és kultúrák között egyben a fordítástudomány helyzetét is szimbolizálja, illetve tükrözi: a fordítástudomány is folyamatosan úton van a többi tudomány között. A fordítástudománynak ez a Cronin által nomádnak nevezett jellege tekinthető egyik fő erényének, ugyanis ez biztosítja a többi tudomány iránti nyitottságát, ugyanakkor ez lehet a forrása esetleges háttérbeszorulásának is.

A jelenről értekezve Cronin kiter a huszadik század során bekövetkezett változásokra: az egyre kevesebb idő alatt egyre nagyobb távolságok legyőzésének esélye, a globalizáció, az angol mint közvetítőnyelv előretörése, a gépi fordítás megjelenése mindmind hatással van és még inkább lesz a fordító szerepére. Korunkra azonban nemcsak a felgyorsult tempó, hanem a kockázatok csökkentésének igénye is nagyon jellemző. Minthogy az idegen nyelv (akár közvetlen, akár közvetett) használata egyfajta kockázatot jelent a megértésben, Cronin némi ellenmondást lát a kiszámíthatatlanságot kerülő, ugyanakkor meglepetéseket ígérő idegenforgalmi törekvések között.

A fejezet hangsúlyozza a nyelvek megtapasztalásának jelentőségét, a fordítással és nyelvoktatással foglalkozó intézmények létrehozásának fontosságát, melyek erősítik a fordító szere-

péről alkotott dinamikus koncepciót, miszerint a fordító folyamatosan közeledik a másikhöz, ugyanakkor távolodik is tőle, soha meg nem tapasztalva sem az abszolút közelséget, sem az abszolút távolságot.

Az ötödik, *Final Frontiers* című fejezet a még távolabbi jövőbe tekint, különböző tudományos-fantasztikus műveket véve alapul. Itt a fordító személye ambivalens, ő a gyengeség princípiuma, de ő a megmentés záloga is. A gépek megkerülhetetlen riválisokká válnak a fordítók számára, de nem mindig váltják be a hozzájuk fűzött technokrata reményeket. Előfordulhat, hogy a fordítók önállóságukban meglehetősen korlátozott szoftverkezelők lesznek, hiszen a gépek elvégzik a fordítás javát, valamint az Internet terjedésével, a virtuális utazások mind népszerűbbé válásával a nyelvi közvetítők fizikai jelenlétére sem lesz már szükség. A fordító közvetítő szerepe a nyelvek, kultúrák és tudományok között azonban a jövőbe is megmarad.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Cronin több oldalról, tudományos alapossággal közelíti meg az utazás, a nyelv és a fordító egymáshoz való viszonyát, jóllehet a mű közelebb áll az esszéhez, mint a tudományos kutatáshoz. Élvezetes olvasmány lehet mindenki számára, akik lelkesednek a „hagyományos értelemben vett utazások” és idegen nyelvek iránt, de különösen azok számára, akik nem riadnak vissza egy kis virtuális utazástól a „travel”, „language” és „translation” különböző dimenziói között sem.

Rövidített hivatkozási útmutató

a FORDÍTÁSTUDOMÁNY szerzői számára

1. Alapszabály:

Egyetlen név sem szerepeljen a szövegben, amely nem szerepel az irodalomjegyzékben, és fordítva: egyetlen név sem szerepeljen az irodalomjegyzékben, amely nem szerepel a szövegben.

2. Hivatkozás a folyamatos szövegen belül:

- ha általában idézünk: szerző és évszám (Nida 1964).
- ha szó szerint idézünk, akár szakirodalmi, akár szépirodalmi műből: a szerző neve után következzen az évszám, majd az oldalszám (Nida 1964: 411).
- oldalszám előtt vagy után NEM kell sem „old.”, sem „p”, sem „pp”.

3. Idézés:

- ha az idézet 40 szónál hosszabb, különítsük el a folyó szövegtől: előtte és utána egy sort hagyjunk ki, és balról indentáljuk.

4. Hivatkozás feloldása az irodalomjegyzékben:

- a hivatkozások a szerzők vezetékneve szerint betűrendben kövessék egymást (NEM KELL SZÁMOZNI).
- a szerzők nevét ne írjuk kiskapitálissal, ne vastagítsuk és ne kurziváljuk.
- az irodalomjegyzék (**Irodalom, References**) csak azokat a szerzőket tartalmazza, akikre a szövegben utalás történt.
- a nyelvi adatok forrását külön irodalomjegyzékben kell közölni (**Források, Sources**).

5. Ha könyvre hivatkozunk:

- szerző vezetékneve majd a keresztnév kezdőbetűi: Nida, E.A.
- ezután jön az évszám, utána pont: Nida, E.A. 1964.
- ha a szerzőnek abban az évben több műve volt: Nida, E.A. 1964a., Nida, E.A. 1964b.
- ha két szerző van: Nida, E.A., Taber, Ch.R. 1969.
- ha három vagy több szerző van, lehet rövidíteni: Nida, E.A. et al. (et alias = és mások).
- az évszám után jön a cím, ha önálló mű címe, akkor kurziválva: Nida, E.A., Taber, Ch. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*.
- a könyv címe után jöjjön a megjelenés helye, és utána kettősponttal a kiadó: Nida, E.A., Taber, Ch.R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.

6. Ha folyóiratcikkre hivatkozunk:

- ha folyóiratban jelent meg a tanulmány, akkor nem a tanulmány címét kell kurziválni, hanem a folyóirat címét: Károly K. 2002. Az alkalmazott nyelvészeti kutatások néhány alapvető módszertani kérdéséről. *Alkalmazott nyelvtudomány*.
- folyóiratcikknél továbbá fontos megjelölni az évfolyamot, a füzetszámot és a pontos oldalszámot: Károly K. 2002. Az alkalmazott nyelvészeti kutatások néhány alapvető módszertani kérdéséről. *Alkalmazott nyelvtudomány* 2. évfolyam. 1. szám, 77-89.
- a folyóirat megnevezése előtt NEM kell „In:”.
- oldalszám előtt vagy után NEM kell sem „old.”, sem „p”, sem „pp”.

7. Ha tanulmánygyűjteményre hivatkozunk:

- ha tanulmánygyűjteményben jelent meg a cikk, fontos megjelölni a szerkesztőt vagy a szerkesztőket (előtte In:), utána zárójelben (ed.), (eds.), (hrsg.), (szerk.): In: Andor J., Szűcs T., Terts I. (szerk.) 2001. *Színes eszmék nem alszanak...* Szépe György 70. születésnapjára. Pécs: Lingua Franca Csoport.
- tanulmánygyűjteményben megjelent cikk esetén a hivatkozás végén fontos megjelölni a tanulmány oldalszámát a kötetben belül: Fóris Á. 2001. Olasz szótárkiadás Magyarországon. In: Andor J., Szűcs T., Terts I. (szerk.) 2001. *Színes eszmék nem alszanak...* Szépe György 70. születésnapjára. Pécs: Lingua Franca Csoport. 346-354.
- több szerkesztő esetén kiírhatjuk az idézett kötet összes szerkesztőjét: Dobos Cs., Kis Á., Lengyel Zs., Székely G., Tóth Sz. (szerk.) 2005. „*Mindent fordítunk és mindenki fordít*”. *Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Budapest: Szak Kiadó.
- több szerkesztő esetén azt is megtehetjük, hogy csak az első szerkesztőt írjuk ki és utána et al. (et alias = és mások) következik, Dobos Cs. et al. (szerk.) 2005. „*Mindent fordítunk és mindenki fordít*”. *Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Budapest: Szak Kiadó.
- ha ugyanabból a tanulmánygyűjteményből több tanulmányra is hivatkozunk, nem kell minden alkalommal a teljes bibliográfiát megadni, csak rövidítve: Kegyesné Szekeres E., Salánki A. 2004. Személyiség, beszéd és íráskép. In: Navracsics J., Tóth Sz. (szerk.) 428-437.
- ilyenkor a tanulmánygyűjtemény pontos adatait csak egyszer kell megadni, az első szerkesztő vezetékneve szerinti betűrendben: Navracsics J., Tóth Sz. (szerk.) 2004. *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália.

8. Ha megjelent konferenciakötetre hivatkozunk:

- járjunk el ugyanúgy, mint a tanulmánykötet esetén. Ne a konferencia helyét, idejét és címét tüntessük fel, hanem a **megjelent kötet** szerkesztőjét (szerkesztőit), a megjelenés helyét, a kiadót és az oldalszámot: Kiefer F. 2004. Alkalmazott és elméleti nyelvészet az ezredfordulón. In: Cs. Jónás E., Székely G. (szerk.) *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban*. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 23-31.

9. Ha elhangzott (írásban nem megjelent) konferencia előadásra hivatkozunk:

- ebben az esetben a szerző neve, az évszám és az előadás címe után írjuk azt, hogy Elhangzott: ... és ezután következzenek a konferencia adatai a következő sorrendben: a konferencia címe, rendező intézménye, helye és ideje: Károly K. 2005. Az explicitáció és az implicitáció aszimmetriájának empirikus vizsgálata. Elhangzott: *A világ nyelvei és a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban*. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Miskolci Egyetem, Miskolc 2005. április 7-9.

10. Lábjegyzetek:

- általában kerüljük a lábjegyzeteket. A hivatkozott művek adatai az irodalomjegyzékbe kerüljenek, a gondolatokat pedig illesszük bele a tanulmány szövegébe. Az alábbi két esetben használható lábjegyzet:
 - (1) ha a tanulmány címéhez kívánunk megjegyzést fűzni (pl. ha meg kell köszönni a kutatáshoz nyújtott támogatást, vagy ha a tanulmány részlet egy készülő könyvből stb.),
 - (2) ha a tanulmány szerzője saját fordításában ad meg valamely idézetet.

11. Szövegvégi jegyzetek:

- a tanulmány tartalmi részéhez kapcsolódó megjegyzéseket ne lábjegyzetben, hanem **szövegvégi** jegyzetben közöljük. A szövegben felső indexszel folyamatosan számozzuk a megjegyzéseket kívánó helyeket, és a tanulmány végén **Jegyzetek (Notes)** címszó alatt fejtjük ki megjegyzéseinket részletesen.

12. A nyelvi adatok forrásának megjelölése:

- a szépirodalmi művekből vett részletekre és fordításukra való hivatkozások az **Irodalom** alatt külön jegyzékben szerepeljenek **Források** címszó alatt. A kézirattal együtt kívánatos leadni az idézett szépirodalmi részletek és fordításuk fénymásolatát is, hogy a korrektor ellenőrizni tudja a szokásostól eltérő helyesírást (pl. versek tördelését, központosását).

13. Ábrák, táblázatok:

- az ábrákat és táblázatokat folyamatosan számozzuk (1. ábra, 1. táblázat), és lássuk el önálló címmel. A címet és a számot az ábra vagy táblázat **FÖLÖTT KÖZÉPEN** helyezzük el.

14. Képek, grafikonok, diagrammok:

- a cikk nem szöveges részeit jó minőségű, fotózható formában, külön oldalon (is) kérjük csatolni a tanulmányhoz. Mellőzzük a színes grafikonokat, mert fekete-fehér nyomtatásban nem látszanak a különbségek.

A szerkesztőségbe beérkezett újabb folyóiratok és könyvek

Könyvek

A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad recenziós példányokat a F/T kutatás területén megjelent legújabb könyvekből, és várja a jelentkezőket új fordítástudományi könyvek ismertetésére

2007

- Judy Szöllösy 2007. *Hunglish into English. The Elements of Translation from Hungarian into English*. Budapest: Corvina Books Ltd., ISBN 978 963 13 5556 7
- Franz Pöchacker, Arnt Lykke Jakobsen, Inger M. Mees 2007. *Interpreting Studies and beyond. A tribute to Miriam Shlesinger*. Copenhagen Studies in Language 35. Copenhagen: Samfundlitteratur Press. 311 pp. ISBN 978-87-593-1349-7
- Klaudy Kinga 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 274 pp. ISBN 978 963 7094 682
- Székely Gábor 2007. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 141 pp. ISBN 978 963 7094 668
- Szűcs Tibor 2007. *A magyar vers kettős nyelvi tükröben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 224 pp. ISBN 978 963 7094 644
- Heltai Pál 2007. *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. I-II. 1284 pp. Gödöllő- Pécs: SZIE-MANYE. ISSN 1786-545X, ISBN 978-963-9483-78-1
- Fóris Ágota, Pusztay János (szerk.) 2007. *Utak a terminológiához* 245 pp. ISSN 1788-6368, ISBN 978-963-9531-74-1 Szombathely: BDF Uralisztika Tanszék.

2006

- Simigné Fenyő Sarolta 2006. *A fordítás mint közvetítés*. 187 pp. ISBN-10 963 06 1489 8 Miskolc: Miskolci Egyetem
- Anthony, Pym, Miriam Shlesinger and Zuzana Jettmarová (eds.) 2006. *Socio-cultural Aspects of Translating and Interpreting*. 255 pp. Benjamins Translation Library 67. Amsterdam: Benjamins.

- Mary Snell-Hornby 2006. *The Turns of Translation Studies: New paradigms or shifting viewpoints?* 205 pp. Benjamins Translation Library 66. Amsterdam: Benjamins.
- Monika Doherty 2006. *Structural Propensities: Translating nominal word groups from English into German.* 196 pp. Benjamins Translation Library 65. Amsterdam: Benjamins.
- Mona Baker 2006. *Translation and Conflict. A Narrative Account.* London and New York: Routledge. 203 pp. ISBN 0 415 38396-X
- Klaudy Kinga (szerk.) 2006. *Papp Ferenc olvasókönyv. Papp Ferenc válogatott nyelvészeti tanulmányai.* Budapest: Tinta Kiadó. 333 pp. ISBN 963 7094474 (A kötet Papp Ferenc több fordítással kapcsolatos tanulmányát is tartalmazza.)
- Huszár Ágnes (szerk.) 2006. *A családi nyaggatástól a munkahelyi nyelvhasználatig.* Szociolingvisztikai olvasmányok magyar nyelven. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
162 pp. ISBN 963 7094 17 2
- Dróth Júlia (szerk.) 2005-2006. *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a szakfordítás és a fordítóképzés aktuális kutatási témáiról.* Gödöllő: Szent István Egyetem. 2007 ISSN 1587-4389
- Zelényi Anna, Bradean-Ebinger Nelu, Dávid Gábor Csaba (szerk.) 2006. *Tanulmánykötet a nyolcvanéves Hegedűs József tiszteletére.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. 154 pp. ISSN 0238-2351

2005

- Franz Pöchhacker, Miriam Shlesinger (eds.) 2005. *Healthcare Interpreting: Discourse and Interaction.* Special issue of Interpreting 7:2 176 pp. Benjamins Current Topics 9. Amsterdam: Benjamins.
- Birgitta Englund Dimitrova 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process.* 295 pp. Benjamins Translation Library 64. Amsterdam: Benjamins.
- Kassai Ilona (szerk.) 2005. *Szakszó, szaknyelv, szakmai kommunikáció.* Nyelvészeti doktorandusz füzetek 3. Pécs: PTE Nyelvtudományi doktoriskola. 116 pp. ISBN 963 9074 22 5
- Fóris Ágota 2005. *Hat terminológiai lecke.* Pécs: Lexikográfia Kiadó. 118 pp. ISBN 963 219 717 8
- Krisztina Károly and Ágota Fóris (eds.) 2005. *New Trends in Translation Studies. In Honour of Kinga Klaudy.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 218 pp. ISBN 963058257-0
- Dobos Csilla, Kis Ádám, Lengyel Zsolt, Székely Gábor és Tóth Szergej (szerk.) 2005. *"Mindent fordítunk és mindenki fordít". Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben.* Budapest: Szak Kiadó, 318 pp. ISBN 9789639131736

Folyóiratok

*A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad fordítástudományi és filológiai folyóiratokat tiszteletpéldányként vagy cserepéldányként. A cserepéldányok iránti igényt kérjük jelezni Klaudy Kinga főszerkesztőnek
(E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu)*

- Across Languages and Cultures. A Multidisciplinary Journal of Translation and Interpreting Studies* 2007. Vol. 8. No. 1.,2. Klaudy Kinga és Károly Krisztina (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó. ISSN 1585-1923
- Alkalmazott Nyelvtudomány* 2006. 6. évf. 1. szám. Gósy Mária és Lengyel Zsolt (szerk.) Veszprém: Veszprémi Egyetem. ISSN 1587-1061
- Hungarológiai évkönyv* 2006. VII. évf. 1. szám. Nádor Orsolya és Szűcs Tibor (szerk.) Pécs: PTE BTK.
- Modern Nyelvoktatás. Alkalmazott nyelvészeti szakfolyóirat.* 2007. XIII. évfolyam 1., 2-3. szám. Szépe György (szerk.) Budapest: Tinta Könyvkiadó ISSN 1219-638
- Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 2006. Vol. 16. No. 1,2. Kertész András (szerk.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. ISSN 1218-5736
- Target* 2007. Vol. 18. No. 1. General editor: Gideon Toury, Editor: José Lambert, Kirsten Malmkjaer. ISSN: 0924-1884, E-ISSN 1569-9986
- The Translator* 2007. Vol. 13. No.1. Editor: Mona Baker, Manchester: St. Jerome. ISSN 1355-6509

A recenzálandó könyveket az alábbi címre kérjük elküldeni:

A **FORDÍTÁSTUDOMÁNY** szerkesztősége

Klaudy Kinga főszerkesztő

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F.

Tel: 4116500/5894, Fax: 4855217, E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

Rövidített MANYE hivatkozási útmutató

(részletesen: www.manye.pte.hu)

Könyv, monográfia:

Williams, J., Chesterman, A. 2002. *The Map. A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: St Jerome Publishing.

Folyóiratban megjelent tanulmány:

Hell Gy. 2003. Cicero fordítási elvei. *Fordítástudomány* V. évfolyam, 2.szám, 37-58.

Szerkesztett kötetben megjelent tanulmány:

Venuti, L. 1998. Strategies of Translation. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge, 240-44.

Konferencia előadás (ha megjelent):

Láng Zs. 2003. Beszéd kiválasztása a tolmácsképzésben. In: Tóth Sz. (szerk.) *A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Szeged: JGY-TFK, 320-324.

Konferencia előadás (ha nem jelent meg):

Klaudy K. 2001. Asymmetry Hypothesis. Elhangzott: 3rd International EST (European Society for Translation Studies) Conference. Koppenhága, Dánia.

